

ZESZYTY NAUKOWE TOWARZYSTWA DOKTORANTÓW
UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

RADA NAUKOWA

Przewodniczący Rady Naukowej

Prof. dr hab. Wojciech Nowak | Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego

Dr Denys Azarov | Uniwersytet Narodowy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”

Prof. Martin Bier | East California University

Prof. dr hab. Andriy Boyko | Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki

Prof. Hugh J. Byrne | FOCAS Research Institute, Dublin Institute of Technology

Dr hab. Adrián Fábíán | University of Pécs

Prof. dr hab. Maria Flis | Uniwersytet Jagielloński

Prof. dr hab. Tadeusz Gadacz | Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Dr Herbert Jacobson | Linköping Universitet

Prof. dr hab. Katarzyna Kieć-Kononowicz | Uniwersytet Jagielloński

Dr Miklós Kiss | University of Groningen

Dr Erdenhuluu Khohchahar | Kyoto University

Prof. dr hab. Andrzej Kotarba | Uniwersytet Jagielloński

Dr Oleksiy Kresin | Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

Prof. dr hab. Marta Kudelska | Uniwersytet Jagielloński

Prof. dr hab. Tomasz Mach | Uniwersytet Jagielloński

Prof. dr hab. Andrzej Mania | Uniwersytet Jagielloński

Dr Kristin McGee | University of Groningen

Prof. dr hab. Karol Musioł | Uniwersytet Jagielloński

Prof. Biderakere E. Rangaswamy | Bapuji Institute of Engineering and Technology

Dr Melanie Schiller | University of Groningen

Prof. dr hab. Jacek Składzień | Uniwersytet Jagielloński

Prof. dr hab. Leszek Sosnowski | Uniwersytet Jagielloński

Prof. dr hab. Bogdan Szlachta | Uniwersytet Jagielloński

Prof. Luigia di Terlizzi | Università degli Studi di Bari Aldo Moro

Prof. Matthias Theodor Vogt | Institut für kulturelle Infrastruktur Sachsen

ZESZYTY NAUKOWE TOWARZYSTWA DOKTORANTÓW
UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

NAUKI SPOŁECZNE
~ NUMER 20 (1/2018) ~

KRAKÓW 2018

Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ
ul. Czapskich 4/14, 31-110 Kraków
www.doktoranci.uj.edu.pl/zeszyty

Redaktor naczelna:
Ewa Modzelewska

Zastępczyni redaktor naczelnej:
Iga Łomanowska

Sekretarz redakcji:
Rafał Kur

Redaktor prowadzący serii:
Krzysztof Popek

Redaktorzy tomu:
Emil Antipow, Karolina Bleharczyk,
Marcin Klemenski, Arkadiusz Nyzio,
Karolina Olszowska, Krzysztof Popek,
Anna Rosowska, Justyna Rosowska,
Aleksander Wróbel

Publikacja finansowana ze środków Towarzystwa Doktorantów UJ

Współpraca wydawnicza:

WYDAWNICTWO
n o w a s t r o n a

www.wydawnictwonowastrona.pl
e-mail: biuro@nowastrona.net.pl

© Copyright by Towarzystwo Doktorantów UJ
All rights reserved
Wydanie I, Kraków 2018
Nakład: 60 egz.

e-ISSN 2082-9213
p-ISSN 2299-2383

Spis treści

MAGDALENA DEBITA	9
Psychospołeczne uwarunkowania i skutki nierównego dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce w świetle przepisów unijnych	
ONYEBUCHI DANIEL NLEWEM	25
Ethnicity and the Dilemma of Ethno-Communal Conflicts in North-Central Nigeria: The Case of Nasarawa State	
ALEKSANDRA BELINA	47
Crisis of Volunteerism? The Analysis of the Causes of Volunteers Resigning from Volunteering	
ANNA WÓJCIUK	63
Perswazyjna funkcja poszczególnych typów postaci występujących w reklamach społecznych	
MATEUSZ JANAS	83
Internacjonalizacja jako czynnik konkurencyjności małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce	
MICHAŁ SZYMAŃSKI	99
Program i doktryna Narodowodemokratycznej Partii Niemiec a swoboda działalności partii politycznych w demokratycznym państwie prawa	
EWELINA TARGOSZ	121
Social Inclusion in the Western Balkan's Labour Market and its Effect on the Europeanisation Process	

MACIEJ MARCINOWSKI	141
Zmowa jako instrument zwalczania terroryzmu na przykładzie konfliktu w Irlandii Północnej	
AGATA GOMÓŁKA	161
Wpływ międzypłciowej luki płacowej na wydajność pracy	
BARBARA CYREK	175
Problem fluktuacji danych w badaniach prowadzonych w cyberprzestrzeni – casus komentarzy internetowych	
AGNIESZKA PODEMSKA	193
Kilka uwag na temat postępowania w sprawach nieletnich	
INFORMACJE O AUTORACH	215

Contents

MAGDALENA DEBITA	9
Psychosocial Conditions and Consequences of Unequal Access to Medically Assisted Procreation in Poland in the Light of EU Regulations	
ONYEBUCHI DANIEL NLEWEM	25
Ethnicity and the Dilemma of Ethno-Communal Conflicts in North-Central Nigeria: The Case of Nasarawa State	
ALEKSANDRA BELINA	47
Crisis of Volunteerism? The Analysis of the Causes of Volunteers Resigning from Volunteering	
ANNA WÓJCIUK	63
Type of the Persons, which Occurs in the Social Advertisements	
MATEUSZ JANAS	83
Internationalization as a Factor of Competitiveness of Small and Medium Enterprises in Poland	
MICHAŁ SZYMAŃSKI	99
Program and Doctrine of the National Democratic Party of Germany and the Freedom of Activity of Political Parties in a Democratic State of Law	
EWELINA TARGOSZ	121
Social Inclusion in the Western Balkan's Labour Market and its Effect on the Europeanisation Process	

MACIEJ MARCINOWSKI	141
Collusion as an Instrument of Counter-Terrorism, on Example of the Troubles	
AGATA GOMÓŁKA	161
The Impact of the Gender Pay Gap on Labor Productivity	
BARBARA CYREK	175
The Problem of Data Fluctuation in Research Carried Out in Cyberspace – the Casus of Online Comments	
AGNIESZKA PODEMSKA	193
Some Remarks about the Juvenile Proceedings	
ABOUT THE CONTRIBUTORS	215

MAGDALENA DEBITA

UNIwersytet Wrocławski
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
Katedra Doktryn Politycznych i Prawnych
Interdyscyplinarna Pracownia Prawa Medycznego i Bioetyki
E-MAIL: MAGDALENA.DEBITA@UWR.EDU.PL

DATA ZGŁOSZENIA: 20.06.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 14.03.2018

Psychospołeczne uwarunkowania i skutki nierównego dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce w świetle przepisów unijnych

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje kwestię dostępu do medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce w kontekście jej psychospołecznych uwarunkowań i skutków. Autorka artykułu wśród najważniejszych uwarunkowań wymienia: regulacje prawne harmonizujące prawo polskie i unijne, społeczny postulat równości w dostępie do dystrybuowanych dóbr i świadczeń społecznych, oczekiwania par starających się o dziecko i cierpiących z powodu niepłodności. W wyniku analizy tych trzech fundamentalnych uwarunkowań autorka stwierdza, że największy i najbardziej znaczący wpływ spośród analizowanych uwarunkowań ma kwestia równości dostępu do świadczeń, a właściwie jej braku. Stawia ponadto tezę, że powszechny dostęp obywateli do pomocy państwa w korzystaniu z medycznie wspomaganej prokreacji niesie korzystne skutki zarówno dla państwa, jak i dla jego obywateli (w wymiarze demograficznym, gospodarczym, emerytalnym i społecznym). Zapewnianie i promowanie równości w dostępie obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji jest wyzwaniem dla rozwoju społeczeństwa demokratycznego państwa prawa.

SŁOWA KLUCZOWE

niepłodność, medycznie wspomagana prokreacja, dostęp do medycznie wspomaganej prokreacji, równość w dostępie do świadczeń społecznych

Wstęp

W artykule podjęto problematykę psychospołecznych uwarunkowań i skutków dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce. Psychospołeczne uwarunkowania wiążą się w pierwszej kolejności z harmonizującymi prawo polskie i prawo unijne regulacjami prawnymi w dziedzinie medycznie wspomaganej prokreacji, jako że prawo to ważny element porządkowania stosunków społecznych¹. Wśród przywołanych uwarunkowań znajduje się także społeczny postulat gwarantowania przez państwo równości w dostępie do dystrybuowanych dóbr i świadczeń społecznych – tu świadczeń polityki prorodzinnej. Wspomniane uwarunkowania dotyczą też oczekiwań oraz potrzeb samych par dążących do posiadania dziecka, a potrzebujących pomocy w tej dziedzinie za pośrednictwem medycznie wspomaganej prokreacji.

Celem artykułu jest przedstawienie najważniejszych zjawisk, które mogą być konsekwencją ograniczenia obywatelom prawa do równości w dostępie do medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce w połowie drugiej dekady XXI wieku.

Istotne staje się też zaprezentowanie, w jaki sposób można rozumieć, a także przyporządkować zasadę równości do sfery uprawnień obywateli w kwestii korzystania z usług przypisanych do medycznie wspomaganej prokreacji. Za podobnie ważną uznano potrzebę przedstawienia zarówno głównych niekorzystnych skutków dyskryminacji par, jak również efektów postawienia obywateli przed problemem nierówności w dostępie do medycznie wspomaganej prokreacji.

W artykule przyjęto ponadto tezę, że skutki powszechnego dostępu obywateli do pomocy państwa w obszarze medycznie wspomaganej prokreacji mogą być pozytywne, prowadząc do poprawy dietności w państwie i zabezpieczenia przyszłych potrzeb społecznych (na przykład emerytalnych), podczas gdy ograniczenie dostępu i równości obywateli rodzi szereg niekorzystnych skutków, zarówno indywidualnych (dla osób i par), jak i systemowych (dla państwa).

Uściślić należy, że ze względu na fakt, iż prawo krajowe w zakresie dostępu do *in vitro* zostało już przez autorkę omówione w innym artykule, poniższe rozważania skupione będą wokół prawa unijnego.

¹ W artykule pominięto dokładną analizę krajowych regulacji prawnych w przedmiocie medycznie wspomaganej prokreacji, w tym zwłaszcza *in vitro*, jako że problem ten ma charakter odrębny i został poruszony wcześniej w innym artykule autorki.

Przyjęta w artykule metoda badawcza opiera się na analizie wybranych dokumentów źródłowych Parlamentu Europejskiego i Rady oraz Komisji Europejskiej, kluczowych, jeśli chodzi o wpływ na kształt prawodawstwa polskiego w zakresie omawianej tematyki. W wyniku przeprowadzonej analizy konieczne okazuje się zdefiniowanie pojęcia równości na płaszczyźnie prawnej. W oparciu o aktualną literaturę przedmiotu autorka podejmuje próbę weryfikacji, jak stosowana jest owa zasada w rzeczywistości.

Prawo unijne jako ważny regulator stosunków społecznych w przypadku dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji

Dostęp obywateli w państwach demokratycznych do procedur oraz metod medycznie wspomaganej prokreacji stał się kwestią zagwarantowaną przepisami obowiązującego prawa. Polska jako członek Unii Europejskiej zobowiązała się przyjąć wspólnotowy dorobek prawny w tej dziedzinie i dostosować do wytycznych prawa unijnego wewnętrzne regulacje prawne w przedmiocie medycznego wspomagania prokreacji przez państwo. Należy podkreślić, że aktywność prawodawcza UE w tej dziedzinie okazała się niezbędnym elementem spajającym różne niekiedy poglądy na problem medycznie wspomaganej prokreacji w poszczególnych państwach należących do tej organizacji międzynarodowej. Dla przykładu, w państwach takich jak Polska, Malta czy Irlandia ustawodawstwo w tej dziedzinie było restrykcyjne, podczas gdy w państwach takich jak Niemcy, Francja, Szwecja czy Dania cechowało się ono mniejszymi ograniczeniami formalno-prawnymi i faktycznymi w dostępie par do metod medycznie wspomaganej prokreacji. W niektórych państwach, takich jak Litwa, Łotwa, Czechy, Cypr czy Węgry, ustawodawcy nie podjęli wystarczających wysiłków, aby uregulować opisywaną problematykę².

Zaistniała w związku z powyższym potrzeba przyjęcia pewnych ogólnych standardów, które nie łamałyby prawa każdego z państw do samostanowienia. Przejawem realizacji tej potrzeby była dokonywana stopniowo harmonizacja przepisów prawa, a jednym z celów takiej harmonizacji miało być wyrównanie szans obywateli w dostępie na przykład do in vitro, ochrona ich praw podmiotowych przy równoczesnej ochronie praw zarodków oraz gwarantowanie obywatelom innej pomocy ze strony państwa w celu poprawy dzietności w całej UE. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu,

² A. Głodowska, *Wpływ rozwoju gospodarczego na sytuację demograficzną w krajach Unii Europejskiej*, [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, t. 18, red. M. G. Woźniak, Rzeszów 2011, s. 403.

unijny prawodawca kierował się potrzebą zagwarantowania urzeczywistnienia zasady równości i niedyskryminacji również w tym obszarze polityki społecznej UE. Realizacja tej potrzeby miała przebiegać w myśl stwierdzenia, że „zasady te nie są już bowiem wyłącznie elementem funkcjonowania rynku wewnętrznego czy obywatelstwa europejskiego, ale stanowią podstawę ochrony praw jednostek w ramach UE”³. Kluczowe znaczenie w ustawodawstwie wspólnotowym miały zwłaszcza trzy dyrektywy, których przepisy wydają się użyteczne w przypadku pisania o zagwarantowaniu obywatelom prawa oraz równości w dostępie do posiadania dzieci i uprawnień do planowania rodziny przy wsparciu ze strony państwa. Pierwszą była dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 31 marca 2004 roku o numerze 2004/23/WE⁴. Stwierdzono w niej, że każda komórka i tkanka ludzka ma identyczną wartość i jakość, przez co powinna być chroniona na równorzędnym poziomie. Dyrektywa miała zastosowanie też do produktów krwiotwórczych, krwi pępowinowej, komórek macierzystych powstających w szpiku kostnym, zarodkowych i dorosłych komórek macierzystych oraz komórek rozrodczych (spermy i komórek jajowych), przewidując szeroki zakres ochrony dla wszystkich wymienionych, odgrywających ważną rolę w medycznie wspomaganej prokreacji w państwach członkowskich. Państwa te zostały ponadto zobligowane do prowadzenia kampanii edukacyjnych i informacyjnych, aby zachęcać obywateli do przekazywania komórek i tkanek do celów medycznych. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, kampanie takie – razem z aktywną promocją informacji medycznych przez państwo – mogą być ważnym elementem uświadamiania obywateli na temat ich równych praw w sferze rodzinnej medycyny wspomaganej⁵. Pomimo tego, że dyrektywa odnosiła się wyłącznie do sytuacji ochrony komórek i tkanek ludzkich stosowanych wewnątrz ciała ludzkiego, a nie na przykład w laboratoriach, to była ważnym impulsem do harmonizacji norm prawnych w dziedzinie medycznie wspomaganej prokreacji w ogóle.

W dyrektywie Komisji Europejskiej z dnia 8 lutego 2006 roku oznaczonej 2006/17/WE wprowadzono w życie postanowienia wcześniej przywo-

³ A. Śledzińska-Simon, *Zasada równości i zasada niedyskryminacji w prawie Unii Europejskiej*, „Studia Biura Analiz Sejmu” 2011, nr 2, s. 41–42.

⁴ Dyrektywa 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 31 marca 2004 roku w sprawie ustalenia norm jakości i bezpiecznego oddawania, pobierania, testowania, przetwarzania, konserwowania, przechowywania i dystrybucji tkanek i komórek ludzkich (Dz. Urz. UE L 102, z 7.04.2004 roku ze zm.).

⁵ M. Kramska, *Medycznie wspomagana prokreacja – standardy międzynarodowe i europejskie*, [w:] *Współczesne koncepcje ochrony wolności i praw podstawowych*, red. A. Bator, M. Jabłoński, M. Maciejewski, Wrocław 2013, s. 137.

lanej dyrektywy, formułując ważne podstawy dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji⁶. W przywołanym akcie prawnym podkreślono, że „komórki rozrodcze ze względu na szczególny charakter ich zastosowania, mają szczególne właściwości pod względem jakości i bezpieczeństwa” (pkt 4 preambuły). W dyrektywie odniesiono się ponadto do dawstwa partnerskiego, organizacji placówek medycznych uczestniczących w systemie medycznie wspomaganej prokreacji, jak również kryteriów selekcjonowania dawców i uczestnictwa biorców w procedurach oraz procesach medycznych na potrzeby wspomagania prokreacji.

Wreszcie, pisząc o regulowaniu stosunków społecznych w przedmiocie dostępu do medycznie wspomaganej prokreacji przez prawo UE, należy podkreślić znaczenie przepisów zawartych w dyrektywie Komisji z dnia 24 października 2006 roku, którą oznaczono 2006/86/WE⁷. Dyrektywa wezwała państwa członkowskie UE między innymi do ustanowienia określonych wymagań technicznych przewidzianych dla każdego etapu pobierania i wykorzystywania tkanek i komórek ludzkich w medycznie wspomaganej prokreacji. Celem było zapobiegnięcie przenoszeniu się chorób przez te tkanki i komórki. Państwa zobligowano też do zapewniania wysokiego poziomu ochrony zdrowia ludzkiego przez wymóg utrzymywania licencjonowanych banków tkanek. UE wymogła na Polsce i innych państwach także to, aby w przypadku gromadzenia i przesyłania danych na temat osób korzystających z procedur medycznie wspomaganej prokreacji stosowano nowoczesne technologie informacyjne oraz administrację elektroniczną. Celem było zarówno poprawienie bezpieczeństwa i poziomu ochrony danych obywateli, jak i minimalizowanie kosztów przesyłania wspomnianych danych.

Biorąc pod uwagę przedstawione przykłady ustawodawstwa unijnego oraz fakt związania nim Polski, należy stwierdzić, że prawo to kluczowy czynnik wpływający na wzmocnienie uprawnień obywateli w przedmiocie domagania się równości w dostępie do metod planowania rodzin, w tym także medycznie wspomaganej prokreacji. W opisywanym przypadku pra-

⁶ Dyrektywa Komisji 2006/17/WE z dnia 8 lutego 2006 roku wprowadzająca w życie dyrektywę 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w odniesieniu do niektórych wymagań technicznych dotyczących dawstwa, pobierania i badania tkanek i komórek ludzkich (Dz. Urz. UE L 38 z 9.02.2006 roku).

⁷ Dyrektywa Komisji 2006/86/WE z dnia 24 października 2006 roku wykonująca dyrektywę 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w zakresie wymagań dotyczących możliwości śledzenia, powiadamiania o poważnych i niepożądanych reakcjach i zdarzeniach oraz niektórych wymagań technicznych dotyczących kodowania, przetwarzania, konserwowania, przechowywania i dystrybucji tkanek i komórek ludzkich (Dz. Urz. UE L 294 z 25.10.2006 roku).

wo pozwala uniknąć zdecydowanie niekorzystnych skutków psychospołecznych po stronie par, którym ewentualnie zabroniono by na mocy odgórnego prawa wewnętrznego danego państwa członkowskiego przystąpienia do metod medycznie wspomaganej prokreacji, na czele z procedurą in vitro. Problem ten zyskuje w ujęciu praktycznym, jeśli spojrzeć chociażby na dyskusję wokół in vitro oraz aborcji, która rozgorzała w Polsce w 2016 roku⁸. Dążenia obozu rządzącego do ograniczania roli państwa w finansowaniu medycznie wspomaganej prokreacji w ramach in vitro oraz propozycji zakazu aborcji zostały odebrane przez wiele środowisk jako postulaty godzące w wolność obywatelską oraz równość wszystkich osób, mających jednakowe, zagwarantowane konstytucyjnie, prawo do planowania własnej rodziny. Istnienie szerszego kontekstu w postaci unijnej, dyspozycyjno-nakazowej kultury prawnej z pewnością jest ważnym czynnikiem kontroli działań państw narodowych w temacie regulowania przez nie szeroko rozumianej medycznie wspomaganej prokreacji. Aktywność instytucji unijnych redukuje przy tym ryzyko dyskryminacji poszczególnych obywateli oraz par planujących własne rodziny. Z drugiej strony, jak podkreśla się w literaturze, instytucje te respektują szeroki zakres samostanowienia państw członkowskich w ważkiej i „delikatnej z punktu widzenia moralnego i etycznego”⁹ kwestii medycznie wspomaganej prokreacji i związanej z tym ochrony życia ludzkiego.

Równość w dostępie obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji. Społeczne skutki jej ochrony i braku zagwarantowania

Próbując odpowiedzieć na pytanie, jak należy rozumieć równość w kontekście dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji, należy odnieść się do literaturowego rozumienia tego pojęcia. Jest ono kluczowe zarówno dla prawa, jak i kształtowania stosunków społecznych, a więc praktyki funkcjonowania społeczeństwa. Z punktu widzenia prawa równość należy rozumieć jako konstytucyjnie i ustawowo zagwarantowaną zasadę, która potwierdza jednolite traktowanie przez obowiązujące prawo i pod-

⁸ Problem ten zaczęto zresztą normować prawnie dość późno, a po akcesji do UE Polska pozostawała jednym z tych państw, w których medycznie wspomagana prokreacja i równość obywateli w dostępie do niej nie doczekały się dostatecznej regulacji prawnej. Por. M. Nesterowicz, *Prokreacja medycznie wspomagana i inżynieria genetyczna – konieczność regulacji prawnych*, „Prawo i Medycyna” 2006, nr 2, s. 5–8.

⁹ L. Bosek, *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, red. M. Safjan, Warszawa 2011, s. 122.

mioty go stosujące wszystkich adresatów norm prawnych i towarzyszących tym normom dobrych obyczajów społecznych. Zgodnie z normą zawartą w art. 32 Konstytucji RP wszyscy obywatele są równi względem prawa, a więc mają prawo do równego traktowania przez publiczne władze. Co więcej, żaden obywatel nie może być dyskryminowany z jakiegokolwiek przyczyny w życiu politycznym, gospodarczym ani społecznym¹⁰.

Rozumienie pojęcia równości na gruncie nauk społecznych – w szczególności interesującym z punktu widzenia tematyki artykułu kontekście dostępu do określonego typu świadczeń socjalnych w Polsce – zakłada potrzebę uwzględnienia pewnych dodatkowych treści. Mianowicie, rozumiana tu równość dotyczy jednakowych praw społecznych, prawa do partycypacji w polityce społecznej państwa, uczestnictwa w życiu publicznym, dostępu do świadczeń socjalnych niezależnie od płci i innych kryteriów czy identycznego zakresu korzystania z praw obywatelskich niezależnie od płci, koloru skóry, poglądów, wykształcenia i innych zmiennych¹¹.

Skutki zagwarantowania przez państwo równego dostępu kobiet oraz par ubiegających się o skorzystanie z procedur medycznie wspomaganej prokreacji rozciągają się zarówno na sferę indywidualną, jak i „systemową”. W pierwszym przypadku chodzi o ochronę praw i swobód każdego obywatela i pary przy jednoczesnym poszanowaniu praw i swobód innych osób. Stworzenie jasnych, przejrzystych oraz zrozumiałych procedur kwalifikacji do pomocy państwa w przypadku zabiegów leczenia niepłodności może być jednym z przejawów gwarancji równości. Niedopuszczalne jest tutaj różnicowanie udziału osób i par w zależności od kryteriów innych niż przewidziane ustawowo (kryterium ustawowym może być przykładowo minimalny i maksymalny wiek kobiety, która może poddać się zabiegowi *in vitro*). Udział państwa w gwarantowaniu równego dostępu do procedur medycznie wspomaganej prokreacji stwarza poczucie sprawiedliwości społecznej, podzielanej przez każdego obywatela, który cierpi z powodu niepłodności. W literaturze podkreśla się, że sprawiedliwość ta jest częścią tzw. autonomii prokreacyjnej, czyli samodzielności kobiet i par w kwestii planowania oraz podejmowania decyzji w zakresie prokreacji¹².

¹⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (DzU 1997, nr 78, poz. 483).

¹¹ K. Zabratkańska, *Pojęcie równości w kontekście społecznej partycypacji kobiet w Polsce*, „Notatki Naukowe UMCS. Seria Kulturoznawstwa” 2013, nr 12, s. 125–126.

¹² B. Brożek, M. Soniewicka, J. Stelmach, W. Załuski, *Paradoksy bioetyki prawniczej*, Warszawa 2010, s. 83.

Pisząc natomiast o skutkach w „sferze systemowej” zagwarantowania równego dostępu do medycznie wspomaganej prokreacji, można mieć na myśli udział państwa w zarządzaniu dietnością obywateli. Jest to w XXI wieku niezwykle ważny problem, wpisujący się w obszar realizowanej przez państwo długoterminowej (strategicznej) polityki społecznej. Dietność w państwach UE w ostatnich latach wyraźnie spadła. Już w 2008 roku jedynie w dwóch państwach UE, tj. Irlandii i Francji, wskaźnik dietności przekroczył nieznacznie dwa żywe urodzenia na jedną parę. Co ciekawe, w państwach, w których w sposób niepełny (tj. z zachowaniem luk prawnych i sytuacji sprzecznie interpretowanych przez organy sądownicze) uregulowano problem dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji lub nałożono na nich poważne ograniczenia formalne i faktyczne w tej dziedzinie (Cypr, Czechy, Litwa, Rumunia, Węgry), wskaźnik dietności kształtował się każdorazowo statystycznie poniżej 1,5 dziecka na parę¹³.

W państwach UE i współpracujących z nimi państwach Europejskiego Obszaru Gospodarczego w ostatnich latach rodziło się średniorocznie nawet do 600 tysięcy dzieci w rezultacie wspomaganego medycznie zapłodnienia (najwięcej we Francji i Niemczech – kolejno 85 tysięcy i 67,5 tysiąca w 2011 roku)¹⁴. Takie dane pozwalają stwierdzić, że aktywna pomoc państwa oraz zagwarantowanie równości w dostępie obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji może być ważnym sposobem zarządzania dietnością, tak potrzebną współczesnym państwom europejskim, w tym Polsce. Korzyści, które dzięki temu można osiągnąć, to na przykład przyrost ludności, a więc i siły roboczej oraz potencjału demograficznego państwa, odciążenie systemu świadczeń emerytalno-rentowych, a także zachowanie równowagi społecznej między grupami osób w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym.

W związku ze zmianą w obozie władzy w Polsce w 2015 roku zasadniczej zamianie uległa także polityka rządowa względem dostępu do *in vitro*. Nowy rząd postanowił nie kończyć i nie kontynuować Programu Leczenia Niepłodności Metodą Zapłodnienia Pozaustrojowego na lata 2016–2019 (zaplanowanego przez poprzedni rząd), lecz zastąpić go Programem Kompleksowej Ochrony Zdrowia Prokreacyjnego w Polsce, przewidzianym na lata 2016–2020. Nowy program stawia na zwiększenie dostępu obywateli do wysokiej jakości świadczeń związanych z diagnostyką oraz leczeniem problemu niepłodności, ale nie obejmuje procedury medycznie wspoma-

¹³ A. Głodowska, op. cit., s. 403.

¹⁴ *ART fact sheet (July 2014)*, [online] <https://www.eshre.eu/guidelines-and-legal/art-fact-sheet.aspx> [dostęp: 20.10.2016].

nej prokreacji metodą *in vitro*. Finansowe wspomaganie par w dostępie do *in vitro* zaczęły praktykować niektóre samorządy miejskie (na przykład w Częstochowie, Łodzi czy Poznaniu)¹⁵, czym starają się wyrównać lub przynajmniej większej liczbie potrzebujących ułatwić dostęp do tego rodzaju medycznej procedury.

Zaburzenie równości w dostępie do zapłodnienia pozaustrojowego metodą *in vitro* najprawdopodobniej nie znajduje społecznego poparcia. Ostatnie badania opinii na temat dopuszczalności stosowania zapłodnienia *in vitro* zostały przeprowadzone przez CBOS w 2015 roku (można więc uznać je za aktualne). Wykazały one, że 76% Polaków opowiada się za dostępnością tej metody zapłodnienia dla małżeństw, które nie mogą posiadać potomstwa, a 62% za dostępnością tej metody dla par pozostających w stałym związku¹⁶.

Skutki ochrony i braku zagwarantowania równości w dostępie obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji w sferze psychicznej

Warto odnieść się również do psychicznych konsekwencji, jakie ponoszą kobiety oraz pary, które pomimo poddania się procedurom medycznie wspomaganej prokreacji nie mogą mieć dzieci. Przejście niekiedy długich i trudnych dla zdrowia psychicznego procedur przy braku spodziewanego sukcesu niesie szczególne ryzyko zarówno po stronie kobiet, jak i mężczyzn wspierających partnerki w opisywanym procesie. Wniesiony koszt częściowy, uzupełniony pomocą finansową ze strony państwa, jest ponoszony bezpowrotnie, a nie zawsze gwarantuje powodzenie w postaci skutecznego zapłodnienia i następnie wydania na świat potomka. Dla przykładu, obecny poziom wiedzy medycznej oraz skuteczność zastosowanych procedur w walce z problemem niepłodności przy pomocy *in vitro* gwarantuje skuteczność na poziomie około 30% w przypadku pojedynczej procedury oraz 40–50% w przypadku trzech prób. Przy czym różne są statystycznie szanse zajścia w ciążę w przypadku kobiet w zależności od ich wieku – szanse kobiet poniżej 35. roku życia szacuje się średnio na niespełna 29% przy jednej procedurze, podczas gdy szanse kobiet w wieku 35–37 lat, 38–39 lat i 40–42 lata kształtują się odpowiednio na poziomie około 25%, 17% i 10%¹⁷. Całkowity sku-

¹⁵ M. Debita, *Dostęp do zapłodnienia pozaustrojowego metodą in vitro a prawa pacjenta w prawie polskim*, artykuł złożony do druku.

¹⁶ Opinie o dopuszczalności stosowania zapłodnienia *in vitro*, [online] http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_096_15.PDF [dostęp: 20.10.2016].

¹⁷ *Skuteczność in vitro – jaka szansa na zapłodnienie?*, [online] <http://www.e-madame.pl/macierzynstwo/skutecznosc-in-vitro/> [dostęp: 20.10.2016].

mulowany odsetek urodzonych dzieci w odniesieniu do łącznej liczby prób szacuje się na około 20%, choć jeśli przyczyna dotyczy niedrożności jajowodów, odsetek ten rośnie nawet do 80%¹⁸. Z kolei w przypadku naprotechnologii skuteczność zapłodnienia jest przez zwolenników tej metody szacowana w przedziale 50–80%, natomiast w odniesieniu do terapii niepłodności męskiej – około 40% w przypadku zastosowania pełnego cyklu leczenia¹⁹. Krytycy weryfikujący te dane stwierdzają, że skuteczność naprotechnologii bliska jest 25%, zaś przy zastosowaniu samej obserwacji cyklu miesięcznego kobiety metodą Creightona wynosi 4,5%²⁰.

Powyższe dane pokazują, że znaczna część zabiegów i procedur w ramach medycznie wspomaganej prokreacji wcale nie musi zakończyć się sukcesem. Kobiety nie mogą wówczas urodzić dzieci, rośnie ich rozczarowanie, a także poczucie niemocy w związku z nieskutecznością zastosowanych medycznych procedur pomocowych²¹. Uświadomienie sobie głębszego problemu niepłodności wymaga niekiedy poddania się psychoterapii, to zaś wiąże się zarówno z kosztami finansowymi, jak i utratą czasu, który potencjalnie osoba zdrowa mogłaby spędzić z dzieckiem. Nauki medyczne stanowią, że psychoterapia jest niekiedy koniecznością w związku z uleganiem przez kobietę lękom, napięciom, a nawet fobii społecznej²². Jak podkreśla się w literaturze, do opisywanych niekorzystnych skutków dochodzi jeszcze skutek w postaci swoistego naznaczenia społecznego niepłodnych kobiet i par, które nie mogą mieć dzieci czy to w następstwie utrudnionego dostępu do procedur medycznie wspomaganej prokreacji, czy też w rezultacie nieskuteczności leczenia niepłodności przy pomocy medycyny²³.

Innym problemem mogą być tutaj konsekwencje psychiczne w wyniku ewentualnych błędów po stronie lekarzy oraz osób reprezentujących licencjonowane placówki medyczne dopuszczone do refundowanych zabiegów w ramach medycznie wspomaganej prokreacji. Błąd skutkujący wypacze-

¹⁸ P. Marianowski, *Zapłodnienie pozaustrojowe w leczeniu niepłodności*, „Perinatologia, Neonatologia i Ginekologia” 2010, t. 3, z. 2, s. 130.

¹⁹ M. Wojacek, *Naprotechnologia wyrazem troski o zdrowie*, [w:] *Niepłodność – zagadnienie interdyscyplinarne*, red. E. Lichtenberg-Kokoszka, E. Janiuk, J. Dzierżanowski, Kraków 2009, s. 46.

²⁰ B. Dolińska, *Naprotechnologia – przekłamanie czy nieporozumienie?*, „Nauka” 2011, nr 1, s. 122–123.

²¹ E. Bielawska-Batorowicz, *Psychologia prokreacji jako dziedzina badań i obszar praktycznej działalności psychologa*, „Przegląd Psychologiczny” 1999, t. 42, nr 1–2, s. 221–223.

²² A. Nowotnik, *Wielowymiarowość doświadczenia zespołu policystycznych jajników u kobiet w wieku rozrodczym: przegląd badań*, „Nowiny Lekarskie” 2012, t. 81, nr 3, s. 269.

²³ I. Przybył, *Naznaczenie społeczne i samonaznaczenie osób niepłodnych*, „Blaski i Cienie Życia Rodzinnego. Roczniki Socjologii” 2003, nr 15, s. 49–50.

niem skuteczności procedury jest bardzo dotkliwy dla kobiet, a przy tym powoduje najczęściej potrzebę dochodzenia swoich dodatkowych praw na drodze sądowej. Jest to nie tylko przykre doświadczenie dla psychiki kobiety, ale również czasochłonne oraz kosztowne dla pary, której nie udało się mieć dziecka. O tym, że opisywana sytuacja nie jest jedynie hipotetyczna, może świadczyć przykład kliniki w Policach, w której w 2014 roku doszło do błędu w sztuce lekarskiej, na skutek którego jedna z kobiet poddana zabiegowi *in vitro* urodziła nie swoje dziecko. Ze względu na delikatność problemu proces w sprawie wyjaśnienia i skazania lekarza winnego błędu został utajniony²⁴. Niekorzystne skutki psychiczne dla kobiety, która urodziła nie swoje dziecko, wydają się oczywiste, wskazując przy tym na nowy problem, który może powstać w przypadku medycznych wypaczeń ze strony człowieka.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy można dojść do kilku podstawowych wniosków. Pierwszym jest stwierdzenie, że normowanie dostępu obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce jest nie tylko rezultatem tworzonego suwerennie przez organy państwa prawa, ale również wypadkową zobowiązań wynikających z członkostwa w Unii Europejskiej. Należy ocenić, że brak takich zobowiązań mógłby działać osłabiająco na gwarantowanie praw podmiotowych jednostkom ubiegającym się o dostęp zwłaszcza do współfinansowanych przez państwo zabiegów i procedur leczenia niepłodności. Nawet wycofanie się Polski z przedłużenia obowiązującego na lata 2010–2013, 2013–2016 i 2016–2019 rządowego Programu Leczenia Niepłodności Metodą Zapłodnienia Pozaustrojowego nie oznacza zablokowania obywatelom dostępu do pomocy państwa w opisywanej dziedzinie. Przykładowo, w ostatnim czasie wzrosła aktywność samorządów terytorialnych, które przejmują od wysoko rozwiniętych państw europejskich dobre standardy w obszarze pomocy obywatelom leczącym niepłodność²⁵.

²⁴ A. Folkman, *Bezpłatnego leczenia metodą in vitro szukają poza regionem*, „Głos Szczeciński” 10 marca 2015, s. 1.

²⁵ Przykładem mogą być programy wsparcia leczenia niepłodności i ułatwianie dostępu kobietom i parom do medycznie wspomaganej prokreacji w takich miastach, jak Bydgoszcz, Częstochowa czy Łódź. Por. *In vitro dla Bydgoszczy*, [online] <https://kujawskopomorskie.nowoczesna.org/in-vitro-dla-bydgoszczy/> [dostęp: 20.10.2016]; K. Błasiewicz, *Ostatni bastion in vitro. Wbrew PiS Częstochowa zapłaci za zabiegi przez cały rok*, [online]

Przedstawione treści pozwalają stwierdzić, że w nieodległej przyszłości problem regulacji medycznie wspomaganej prokreacji w Polsce może wymagać dalszego doprecyzowania. Zbyt wiele zależy w tej kwestii od odmiennych stanowisk poszczególnych, zmieniających się w parlamencie środowisk politycznych. W ostatnich latach brakowało konsensusu między partiami politycznymi, który gwarantowałby chociażby przedłużenie finansowania przewidzianego na lata 2013–2016 rządowego Programu Leczenia Niepłodności Metodą Zapłodnienia Pozaustrojowego. Brakuje także spójnego, koordynowanego na poziomie rządowym, podejścia do partycypacji jednostek samorządu terytorialnego w gwarantowaniu obywatelom równego dostępu do procedury *in vitro*, naprotechnologii, kompleksowych badań prenatalnych czy badań nad zastosowaniem komórek macierzystych pozyskiwanych z krwi pępowinowej podczas ciąży. Zmiany w tym zakresie mogą być kwestią czasu i wydają się potrzebne, aby obywatele mieli równe prawo w dostępie do opisywanego obszaru polityki społecznej, ważnego z punktu widzenia dietności dla Polski i całej UE. Zobowiązania wspólnotowe Polski nie są tu wystarczające. Potrzeba ponadto samodzielnej, wewnętrznej woli rządzących państwem, aby przyjąć długoterminowy kompromis w sprawie różnych problemów związanych z medycznie wspomaganą prokreacją, w tym zwłaszcza wiążących się z dostępem par do *in vitro*.

Drugi wniosek to przekonanie o sztandarowym znaczeniu równości jako pewnej uniwersalnej konstrukcji prawnej i porządkującej stosunki społeczne w państwie w kontekście problematyki dostępu do metod medycznie wspomaganej prokreacji. W państwie demokratycznym nie ma miejsca na dyskryminację i ograniczanie wolności w zakresie planowania rodziny, o ile działania obywateli nie naruszają praw (na przykład prawa aborcyjnego). W XXI wieku demokratyczne państwa prawa nie funkcjonują jednak wyłącznie w oparciu o zasadę „co nie jest zabronione, jest dozwolone”, zostawiając obywatelom swobodę działań. Społeczeństwo domaga się aktywnej polityki społecznej państwa, a jednym z jej obszarów jest udział w finansowaniu zabiegów i procedur w ramach medycznie wspomaganej prokreacji. Większość par nie jest w stanie pokryć całości kosztów związanych z planowaniem rodziny dzięki medycznie wspomaganej prokreacji. Grozi im wykluczenie ze względu na niski potencjał ekonomiczny, a w związku z tym powstaje problem nierówności w dostępie do tych procedur obywateli bo-

<http://natemat.pl/167225,ostatni-bastion-in-vitro-czestochowa-placi-za-zabiegi-wbrew-pis> [dostęp: 20.10.2016]; A. Jędrzejczak, *Łódź ma swój program in vitro*, [online] <http://www.dzienniklodzki.pl/zdrowie/a/lodz-ma-swoj-program-in-vitro,9853535/> [dostęp: 20.10.2016].

gaty, średnio zamożnych i biedniejszych. Tego rodzaju nierówność niesie szczególnie niekorzystne skutki psychospołeczne dla par, które bez medycznie wspomaganej prokreacji nie mogą mieć dzieci lub jest to w ich przypadku bardzo trudno wykonalne.

Niekorzystne skutki, o których mowa, to między innymi poczucie odrzucenia przez własne państwo, alienacja społeczna, stres, niemożność zaspokojenia potrzeby wyższego rzędu w związku z posiadaniem dzieci czy brak możliwości skorzystania ze wsparcia, które docelowo ma być przyznane obywatelom w ramach polityki społecznej. Nierówna i niesprawiedliwa dystrybucja świadczeń społecznych w ramach medycznie wspomaganej prokreacji może powodować poczucie frustracji, rozgoryczenia oraz trudności w przystosowaniu się do życia społecznego par, których dotyczy analizowany problem. Nie mniej istotny jest tutaj społeczny problem niskiej diety, który pozostaje szczególnie ważnym zagrożeniem nie tylko dla tendencji demograficznych w Polsce, ale również w całej UE.

Na opisywaną problematykę można patrzeć także z odmiennej perspektywy, tj. z punktu widzenia pozytywnych skutków związanych z równością obywateli w dostępie do medycznie wspomaganej prokreacji. Pomoc państwa w zagwarantowaniu równości wiąże się ze wsparciem diety obywateli, co jest zjawiskiem pożądanym i korzystnie oddziałującym na przykład na przyszły rynek pracy i system zabezpieczenia społecznego (emerytury i renty) w związku z aktywnością zawodową większej liczby osób. Równość, o której mowa, może stwarzać także przekonanie, że państwo dba o obywateli i aktywnie promuje zakładanie rodziny. Rozwinięte świadczenia oraz ułatwianie dostępu do medycznie wspomaganej prokreacji niesie również skutek w postaci rozwoju usług medycznych dla potrzebujących par. Podmioty świadczące te usługi promują nowoczesne technologie, a także działają na rzecz poprawy bezpieczeństwa kobiet korzystających na przykład ze sztucznego zapłodnienia. Z pewnością promowanie równości w dostępie obywateli do medycznie wspomaganej prokreacji jest ważnym wyzwaniem dla rozwoju społeczeństwa w ramach demokratycznego państwa prawa.

PSYCHOSOCIAL CONDITIONS AND CONSEQUENCES OF UNEQUAL ACCESS TO MEDICALLY ASSISTED PROCREATION IN POLAND IN THE LIGHT OF EU REGULATIONS

ABSTRACT

The article deals with the issue of access to medically assisted procreation in Poland in the context of its psychosocial conditions and the effects it brings. The author of the article lists among the most important conditions: legal regulations harmonizing

Polish and European Union law; social demand for equality in access to distributed social goods and benefits; expectations of couples applying for a child and suffering from infertility. As a result of the analysis of these three fundamental conditions, the author states that the biggest and most significant influence among the analyzed conditions is the issue of equal access to benefits – or actually its lack. The author also puts forward the thesis that the universal access of citizens to state aid in the use of medically assisted procreation has beneficial effects both for the state and its citizens (in the demographic, economic, pension and social dimensions). Ensuring and promoting citizens equality in the access to medically assisted procreation is a challenge desirable for the development of a democratic society in the state of law.

KEYWORDS

infertility, medically assisted procreation, access to medically assisted procreation in Poland, equality in the access to social benefits

BIBLIOGRAFIA

1. *ART fact sheet (July 2014)*, [online] <https://www.eshre.eu/guidelines-and-legal/art-fact-sheet.aspx> [dostęp: 20.10.2016].
2. Bielawska-Batorowicz E., *Psychologia prokreacji jako dziedzina badań i obszar praktycznej działalności psychologa*, „Przegląd Psychologiczny” 1999, t. 42, nr 1–2.
3. Błasiewicz K., *Ostatni bastion in vitro. Wbrew PiS Częstochowa zapłaci za zabiegi przez cały rok*, [online] <http://natemat.pl/167225,ostatni-bastion-in-vitro-czestochowa-placi-za-zabiegi-wbrew-pis> [dostęp: 20.10.2016].
4. Bosek L., *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, red. M. Safjan, Warszawa 2011.
5. Brożek B., Soniewicka M., Stelmach J., Załuski W., *Paradoksy bioetyki prawniczej*, Warszawa 2010.
6. Dolińska B., *Naprotechnologia – przekłamanie czy nieporozumienie?*, „Nauka” 2011, nr 1.
7. Dyrektywa 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 31 marca 2004 roku w sprawie ustalenia norm jakości i bezpiecznego oddawania, pobierania, testowania, przetwarzania, konserwowania, przechowywania i dystrybucji tkanek i komórek ludzkich (Dz. Urz. UE L 102, z 7.04.2004 roku ze zm.).
8. Dyrektywa Komisji 2006/17/WE z dnia 8 lutego 2006 roku wprowadzająca w życie dyrektywę 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w odniesieniu do niektórych wymagań technicznych dotyczących dawstwa, pobierania i badania tkanek i komórek ludzkich (Dz. Urz. UE L 38 z 9.02.2006 roku).
9. Dyrektywa Komisji 2006/86/WE z dnia 24 października 2006 roku wykonująca dyrektywę 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w zakresie wymagań dotyczących możliwości śledzenia, powiadamiania o poważnych i niepożądanych reakcjach i zdarzeniach oraz niektórych wymagań technicznych dotyczących kodowania, przetwarzania, konserwowania, przechowywania i dystrybucji tkanek i komórek ludzkich (Dz. Urz. UE L 294 z 25.10.2006 roku).

10. Folkman A., *Bezpłatnego leczenia metodą in vitro szukają poza regionem*, „Głos Szczeciński” 10 marca 2015.
11. Głodowska A., *Wpływ rozwoju gospodarczego na sytuację demograficzną w krajach Unii Europejskiej*, [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, t. 18, red. M. G. Woźniak, Rzeszów 2011.
12. *In vitro dla Bydgoszczy*, [online] <https://kujawsko-pomorskie.nowoczesna.org/in-vitro-dla-bydgoszczy/> [dostęp: 20.10.2016].
13. Jędrzejczak A., *Łódź ma swój program in vitro*, [online] <http://www.dzienniklodzki.pl/zdrowie/a/lodz-ma-swoj-program-in-vitro,9853535/> [dostęp: 20.10.2016].
14. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (DzU 1997, nr 78, poz. 483).
15. Kramska M., *Medycznie wspomagana prokreacja – standardy międzynarodowe i europejskie*, [w:] *Współczesne koncepcje ochrony wolności i praw podstawowych*, red. A. Bator, M. Jabłoński, M. Maciejewski, Wrocław 2013.
16. Marianowski P., *Zapłodnienie pozaustrojowe w leczeniu niepłodności*, „Perinatologia, Neonatologia i Ginekologia” 2010, t. 3, z. 2.
17. Nesterowicz M., *Prokreacja medycznie wspomagana i inżynieria genetyczna – konieczność regulacji prawnych*, „Prawo i Medycyna” 2006, nr 2.
18. Nowotnik A., *Wielowymiarowość doświadczenia zespołu policystycznych jajników u kobiet w wieku rozrodczym: przegląd badań*, „Nowiny Lekarskie” 2012, t. 81, nr 3.
19. Przybył I., *Naznaczenie społeczne i samonaznaczenie osób niepłodnych*, „Blaski i Cienie Życia Rodzinnego. Roczniki Socjologii” 2003, nr 15.
20. *Skuteczność in vitro – jaka szansa na zapłodnienie?*, [online] <http://www.e-madame.pl/macierzyn-stwo/skutecnosc-in-vitro/> [dostęp: 20.10.2016].
21. Śledzińska-Simon A., *Zasada równości i zasada niedyskryminacji w prawie Unii Europejskiej*, „Studia Biura Analiz Sejmu” 2011, nr 2.
22. Zabratńska K., *Pojęcie równości w kontekście społecznej partycypacji kobiet w Polsce*, „Notatki Naukowe UMCS. Seria Kulturoznawstwa” 2013, nr 12.

ONYEBUCHI DANIEL NLEWEM

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY
E-MAIL: BUCHIDANOS1@YAHOO.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 27.11.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 15.02.2018

Ethnicity and the Dilemma of Ethno-Communal Conflicts in North-Central Nigeria: The Case of Nasarawa State

ABSTRACT

This paper considers the contemporary phenomenon of ethno-communal conflict and its dilemmas in north-central Nigeria, with particular reference to Nasarawa State. By way of a synthesis of primary and secondary research, enabled by a combination of field interviews/discussions and library sources, the paper posits that the incidence and prevalence of ethno-communal conflict in north-central Nigeria has been influenced by the socio-ecological dialectics of the region. It observes that existence of multiple primordial cleavages in the area has created an enabling ambience for volatile inter-group relations and identity contestations. Hence, it is submitted that contemporary trajectories of communal conflict in Nasarawa State reflect a fundamental contradiction of identity/ethnic politics; situation that has been complicated by elite politicking and the apparent failure of the government to moderate conflict drivers and fault lines in a manner that leverages mutual and sustainable inter-group co-existence/inter-ethnic relations.

KEYWORDS

ethnicity, elites, ethno-communal conflict, Nigeria, north-central Nigeria, Nasarawa State

Introduction: Research Problem

Nigeria is a large and diverse polity. It is characterized by immense heterogeneity in terms of ethno-cultural composition and complexion. Hosting a multiplicity of cultural, religious, linguistic, and sectional formations;

with over two hundred and fifty ethnic nationalities,¹ Nigeria represents a typical instance of a poly-ethnic society.² The ethnic groups that make up the country are not monolithic in themselves. In effect, each of the ethnic nationality is as well characterized by marked divergences in terms of religion, language, and other aspects of culture.

In addition to its multifarious socio-demographic mix, Nigeria is also characterized by deep-seated primordial political culture.³ The various ethnic groups in the country tend to express primordial ties based on culture, language, religion, and nationality, and are antagonistic to other groups at the level of national political relations. They often perceive and relate with one another with mutual mistrust and suspicion.⁴ To Coleman, Nigerians display five different modes of nationalism at the same time: “«Africa», «Nigeria», «Regional», «group» and «cultural.»”⁵ The unhealthy relations among these groups are often complicated by the machinations of the political elites who divide the people by raising false barriers among them in their inordinate quest for state power.⁶

Mobilization of ethnicity to advance political cause has therefore become an important attribute of national political life in Nigeria. This phenomenon, otherwise referred to as ethnic politics, has resulted into the politicization of ethnicity and ethnicisation of politics in the country.⁷ More crucially, this

¹ I. Ngare, *Politics of Ethnic and Religious Alignment in Nigeria: A Philosophy of Liberation for Mutual Co-existence*, Jos 2012.

² L. Diamond, *Class, Ethnicity and Democratic States: Nigeria, 1950–1966*, “Comparative Studies in Society and History” 1983, Vol. 23, No. 3, pp. 457–489; F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Difference*, Oslo 1998; W. Ademoyega, *The Federation of Nigeria: From Earliest Times to Independence*, London 1962; A. C. Okoli, P. Iortyer, *Electioneering and Dialectics of Political Stability in Nigeria: Implications for Sustainability Democracy*, “Research on Humanities and Social Sciences” 2014, Vol. 4, No. 13, pp. 20–30; D. Laitin, *Hegemony and Culture. Politics and Religious Change among the Yoruba*, Chicago 1986, pp. 1–29, 97–108; A. C. Okoli, *Political Orientation*, Gashua 2003.

³ C. Geertz, *Primordial and Civil Ties*, [in:] *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, ed. C. Geertz, New York 1963, p. 29; I. C. Okoye, *Participation in Politics in Nigeria*, Onitsha 1996.

⁴ O. Nnoli, *Ethnic Politics in Nigeria*, Enugu 1978.

⁵ J. Coleman, *Nigeria*, [in:] *The Interpretation of Cultures: Elected Essays by Geertz*, [online] https://monoskop.org/images/5/54/Geertz_Clifford_The_Interpretation_of_Cultures_Selected_Essays.pdf [accessed: 26.05.2017].

⁶ A. C. Okoli, S. Orinya, *Evaluating the Strategic Efficacy of Military Involvement in Internal Security Operations (ISOPs) in Nigeria ISOP*, “Journal of Humanities and Social Sciences (IOSR-JHSS)” 2013, Vol. 9, No. 6, pp. 20–27.

⁷ O. Nnoli, *Ethnicity and Democracy in Africa: Intervening Variables*, Lagos 1994; A. C. Okoli, *Political Orientation*, op. cit.

ethnic politics has, over the years, engendered inter-communal conflicts often violent, which jeopardize the prospect of sustainable national integration and stability in Nigeria.

Generally, ethnic groups in Nigeria have been classified as either majority or minority. The 'majority' ethnic groups refer to the dominant ethnic nationalities that are easily recognized in the geo-regional politics of Nigeria. On the other hand, the ethnic 'minorities' refer to pockets of other ethnic and sub-ethnic nationalities that are scattered across the different parts of the country. They are largely found in the central axis of Nigeria, otherwise referred to as the north-central region.

The north-central Nigeria is characterized by immense ethnic diversity. In fact, it is second to the north-east zone in terms of ethnic spread and cultural diversity. The north-central Nigeria has been notorious for contradictory inter-group relations. Despite long-standing inter-mingling and mutual association among the various groups in the region, there has been high incidence and prevalence of inter-group crisis often resulting in ethno-religious or communal/sectarian conflicts and violence. The State of Nasarawa has been particularly notorious in this regard. This paper investigates the sources, nature and significance of politicized ethnicity and the accompanied ethnic conflict cum inter-communal conflicts in Nigeria; especially in the north-central region, with emphasis on the Nasarawa State of the country that is most vulnerable to ethnic strife. What is the nature of ethno-communal conflict in Nigeria and Nasarawa State in particular? To what extent is communal conflict/violence in the area related to ethnicity? Under what conditions does ethnicity become salient in inter-communal relations in north-central Nigeria and in Nasarawa State in particular? What are the impacts and complications of communal conflict/violence in the State? These questions are implied in the salient issues which the study seeks to address.

Conceptual Framework

To Eriksen approaches to ethnicity could serve for different purposes, however, different perspectives are in accord that ethnicity is linked with people classification and "«group relations» which in anthropology has something to do with 'aspects' of relationships between people which consider themselves, and are regarded by others as being culturally distinctive."⁸ Generally,

⁸ T. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, London 1993, p. 4.

ethnicity is understood as “the common consciousness of shared origin or traditions.”⁹

This paper conceptualizes ethnicity as subjective consciousness of belonging to and identifying with an ethnic group, that is, with certain ‘people’ who share a distinctive culture and identity. Esman pointed some of the factors that induced Scottish nationalism which could also account for the escalation of ethnic conflict and grievances in the western world; these factors could also condition the inducement of ethnic consciousness in other places of the world.¹⁰ To him ethnic conflict results from “Grievances based on perceived political deprivation, economic and cultural deprivation”¹¹ compared to other ethnic groups in the country as well as the waning effectiveness and authority of the political centre owing to its failure to deliver public goods to the citizens. In the light of the above observations, Osaghae and Suberu, conceive ethnic conflict as political competition for power and resources in the context of deep-seated inter-ethnic cleavages un-mediated by the state.¹²

This paper conceptualizes ethnic conflict as disagreement arising from claims and contestations over competitive stakes, interests, and values among ethnic groups left unmediated by the state and political actors who use ethnicity as a lever to access power, resources, and wealth. Ethnic conflict is understood in this paper as an outcome of elite management and manipulation of ethnic identities.

Communal conflict is a social conflict that relates to a group in a society. It is a community-based conflict principally arising from competition, claim and contestations over communal values.¹³ The community in this context could be a clan, a town, a sect, or an ethnic group. Values in contention may be a land, territorial water for fishing, or a farmland. In this paper, ethnic conflict is used in the study as corollary of communal conflict in view of the fact that most communal conflict in the area of study have ended up in socio-political antagonisms and violent confrontations.

⁹ I. Mclean, A. McMillan, *Oxford Concise Dictionary of Politics*, Oxford 2003, p. 117.

¹⁰ M. J. Esman, *Ethnic Conflicts in the Western World*, Ithaca 1977, pp. 371–390.

¹¹ Ibidem.

¹² E. G. Osaghae, T. R. Suberu, *A History of Identities, Violence and Stability in Nigeria*, “CRISE working paper Centre for Research on inequality, Human Security and Ethnicity” 2005, No. 6, p. 105.

¹³ G. Azoonwu, *Understanding of Group Dynamics: Effective Tool for Conflict Resolution in Nigeria*, Ibadan 2002; V. U. Oboh, A. Hyande, *Impact of Communal Conflict on Agriculture Production of Oye Community of Ojo LGA in Benue State*, [in:] *Conflicts in Benue Valley*, eds. T. T. Gyuse, O. Ajene, Makurdi 2006, pp. 44–65.

Elites are conceptualized as “persons who are able by virtue of their strategic positions in powerful organizations to affect political outcomes, usually at the level of national states regularly and substantially.”¹⁴ Generally, elites are privileged few in society who occupy the domain of power, excellence, and affluence in that context. The elite formation in any society is characterized by what has been designated by James Meisel as the “three C’s” (Cohesion, Conspiracy and Group Consciousness.)¹⁵ These characteristics underpin the uniformity of intention that characterizes elite action and formation. Other characteristics of elites have been well highlighted by pioneer political sociologists.¹⁶

This paper conceptualizes elites as people with power, the key political actors-players, and the most powerful groups monopolizing important decisions, ruling minorities. Elites differ in their ‘levels’ (national, local, regional, tribal, etc.), as well as structure and orientations. Our conception of the elites in this paper is restricted to its political application in line with its general academic usage and political research, one may call it an approach or a “paradigm,” that recognizes a key role played by elites in shaping social and political change. This presupposes the fact that the elites dominate the political process and/or arenas of society and determine the nature and outcomes of public policy. They also dominate the processes of socio-political mobilization and all facets of politico-partisan engineering, giving them definite characterization as the political gladiators of society. With reference to the issue of ethno communal conflict in Nigeria, it is to be observed that such occurrences have been, in the main, activated by the activities of the political elites in the political and socio-economic arena.

Methodology

The study is a qualitative and exploratory research. It presents some of the findings of a field research conducted in north-central Nigeria in 2015. The outcome of the field research was synthesized in this paper with insights from secondary sources, particularly library, internet, and documen-

¹⁴ J. Higlay, J. Pakulski, *Elites, Elitism and Elite Theory: Unending Confusion? Paper Prepared for the 2012 Research Committee on Political Elites (RC02) Panel “Elite Dilemmas and Democracy’ Future*, Madrid 2012, p. 3.

¹⁵ J. H. Meisel, *The Myth of the Ruling Class: Gaetano Mosca and the “Elite”*, Ann Arbor 1962, p. 4.

¹⁶ V. Pareto, *The Mind and Society: Treatise of General Sociology*, trans. A. Livingston, New York 1935; G. Mosca, *The Ruling Class*, ed. and trans. A. Livingston, New York 1939; C. W. Mills, *The Power of Elites*, New York 1956.

tary materials. The use of secondary materials enabled the author to triangulate the findings of the field research in a manner that made for cross-validation of relevant points. In effect, the creative application of primary and secondary data in this context makes for methodological hybridization, which ensures that the limitations of both data sources are moderated in such a manner that enhances research validity and reliability.¹⁷

The paper appropriates elite manipulation theory as its analytical anchorage. This theory is concerned with the untoward or abusive influence of the political elite in the context of high-stake inter-group political relations. The paper, however, situates the application of this theory within the prism of Nigeria's peculiar context of pluralist identity politicking. Enabled by this theory, the outcome of field research and secondary researches were qualitatively harnessed and weaved into an analytical synthesis in a manner that adds to the prevailing perspectives on the subject matter. The thrust of analysis was schematically laid out under select themes and sub-themes carefully designed to answer the basic research question in fulfillment of the research objectives.¹⁸ Conclusions were reached at the end of the analysis in the light of the underlying assumptions of study.

Nature and Structure of the Study

The study indicates that Nigeria is a typical instance of a hyper-plural country with an immense degree of heterogeneity in terms of ethnic diversity and mix broadly polarized in such a manner that precipitates sectionalism and primordialism. With her primordial orientation, Nigeria presents a veritable contests and contestations, particularly in the area of competitive political relations. In this context, ethnicity becomes both politically pertinent and salient.

The study posits that the north-central Nigeria depicts the microcosm of the entire country in terms of ethnic heterogeneity and diversity. A multiplicity of ethnic nationalities is concentrated in this region, which makes it a veritable 'fault-line' in terms of ethnic crisis and violence.

The substance of the paper is derived from a synthesis of primary and secondary research conducted in 2015 in the focal area as a pilot study in

¹⁷ A. Royce, A. B. Singleton, M. S. Margret, *Approaches to Social Research*, New York 1998; F. Uwe, *An Introduction to Qualitative Research*, California 2009.

¹⁸ G. Rossman, S. F. Rallis, *Learning in the Field: An Introduction to Qualitative Research*, California 1998.

respect of a doctoral thesis.¹⁹ It makes a significant departure from the prevailing scholarly thinking on the subject matter by probing the socio-ecological dynamics and dialectics of communal conflict in north-central Nigeria, with particular reference to Nasarawa State. The states have played host to high prevalence of sectarian and inter communal conflicts over the years. The thrust of the paper is schematically organized under the following themes: ethnic composition of Nigeria; the study's setting: north-central Nigeria; incidence and prevalence of communal conflict in north-central Nigeria; communal violence/conflict in north-central Nigeria, and Nasarawa State in particular; conclusion and recommendation.

Ethnic Composition of Nigeria: A Synoptic Overview

Nigeria is an ethnically diverse country. Different accounts have come up with different figures regarding the number of ethnic groups in Nigeria. Some of these accounts suggest that Nigeria has as much as 400 ethnic groups while some claim that there exist only less than a hundred (100) ethnic groups in the country.²⁰

The yardstick for characterizing and classifying ethnic groups in Nigeria has remained problematic. Most accounts have emphasized common linguistic ancestry as the basis of their classification while some have stressed other ethnological considerations.²¹ The use of language (linguistic identity) as the basis of classifying ethnic groups in Nigeria, however, is at best problematic. According to Anugwom:

[...] while language may be one of the important factors for defining an ethnic group, some groups in Nigeria may have lost their original linguistic roots while retaining their identity, as a result of intense interaction with larger ethnic groups. And in the same vein, many ethnic groups may use the same language to ease communication, as in the case of smaller ethnic groups in the North of Nigeria, where Hausa has become more or less a lingua franca. Therefore, there is no direct relationship between language and ethnic grouping in Nigeria.²²

¹⁹ O. D. Nlewem, *Ethnicity and Communal Conflict in North Central Nigeria: A Case of Nasarawa and Plateau State*, [Draft PhD dissertation], Warsaw 2017.

²⁰ W. Ademoyega, op. cit.; A. C. Okoli, P. Iortyer, op. cit.

²¹ O. Nnoli, *Ethnicity and Democracy...*, op. cit.; A. C. Okoli, *Political Orientation*, op. cit.

²² E. Anugwom, *Ethnic Conflict and Democracy in Nigeria: The Marginalization Question*, "Journal of Social Development in Africa" 2000, Vol. 15, No. 1, pp. 61–78.

Often, ethnic groups in Nigeria have been classified as either majority or minority. The 'majority' ethnic groups refer to the dominant ethnic nationalities that are easily recognized in the geo-regional politics of Nigeria. On the other hand, the ethnic 'minorities' refer to pockets of other smaller ethnic and sub-ethnic nationalities that are scattered across the different parts of the country.²³ The basic criterion for classifying ethnic groupings either as major or minor revolves around the size of population strength and geopolitical spread. Table 1 highlights the majority ethnic nationalities in Nigeria.

Table 1: Ethnic Majorities in Nigeria

Group	Comparative strength
*Hausa-Fulani ²⁴	29%
Yoruba	21%
Igbo	18%
Ijaw	10%
Kanuri	4%
Ibibio	3.5%
Tiv	2.5%

Source: A. C. Okoli, P. Iortyer, *Electioneering and Dialectics of Political Stability in Nigeria: Implications for Sustainability Democracy*, "Research on Humanities and Social Sciences" 2014, Vol. 4, No. 13, pp. 20–30.

Table 1 indicates that the Hausa-Fulani is the most dominant ethnic group in Nigeria. The group consists of the ethnic Hausa and Fulani who have apparently cross-bred into a single ethnology by dint of prolonged mutual association, inter-marriage and cross-civilization. They are predominantly Muslims and use Hausa language as a lingua franca. The group is largely found in most parts of Northern Nigeria.

In addition to the ethnic majorities (Table 1), there exists a multiplicity of minority ethnic nationalities in Nigeria. Most of these minority ethnic groups are found in the north-eastern and north-central parts of the country. Some of these ethnic groups share some linguistic and cultural affinities

²³ S. Egwu, *Ethnic and Religious Relations in Nigeria*, Jos 2001; U. O. Uduma, *The Challenges of Ethnonationalism for the Nigerian State*, "Journal of African Studies and Development" 2013, Vol. 5, No. 3, pp. 33–40.

²⁴ Hausa-Fulani is not recognized by critical ethno-linguists as an ethnic category. A. C. Okoli, P. Iortyer, op. cit., p. 21.

while some are characteristically distinct from each other. Table 2 highlights some of the minority ethnic groups in Nigeria alongside their regional distribution in contemporary Nigeria.

Table 2: Some Minority Ethnic Groups in Nigeria

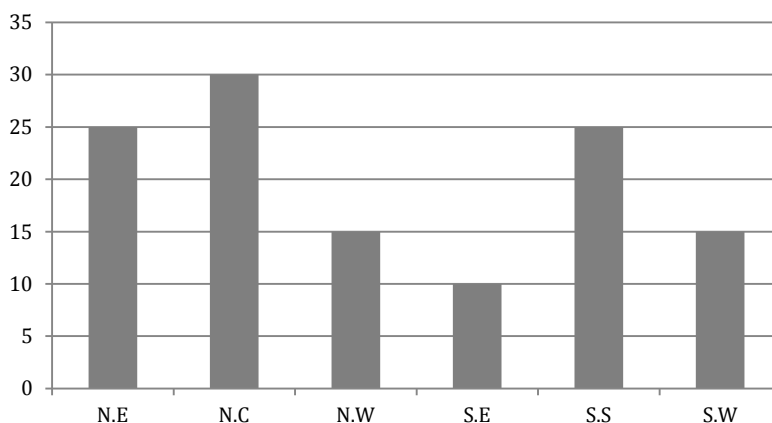
S/n	Ethnic group	Location
1	Bachama	North-East
2	Ora	South-West
3	Yekhee	South-West
4	Edo	South-West
5	Bassawa	North-Central
6	Igala	North –Central
7	Idoma	North-Central
8	Mbula	North-East
9	Ijo	South-South
10	Isoko	South-South
11	Urhobo	South-South
12	Itshekiri	South-South
13	Boatonum	South-West
14	Kambari	North-Central, North East
15	Bulawa	North-East
16	Kamaku	North-Central
17	Igbira/Ebira	North-Central
18	Nupe	North-West
19	Gwani	North-Central
20	Tiv	North-Central
21	Jukun	North-East; North-Central
22	Chomo-Karim	North-East
23	Jarawa	North-East
24	Angas	North-Central; North-East
25	Haggi (Kamwe)	North-East
26	Kerekare	South-West
27	Eloyi	South-West
28	Bade	North-East
29	Buri	North-East

30	Balta	North-East
31	Kanuri	North-East
32	Margi	North-East
33	Delta Ethnic Minorities	South-South
34	Gwandara	North-Central
35	Chamba-Deka	North-East
36	Katang	North-Central
37	Birom	North-Central
38	Kadara	North-West; North-Central
39	Kurama	North-East
40	Mada	North-Central
41	Alago	North-Central
42	Migili	North-Central
43	Eggon	North-Central
44	Bokyi	South-South
45	Ekoni	South-South
46	Agoi	South-South
47	Efik	South-South
48	Ibibio	South-South
49	Annang	South-South
50	Mumuye	North-East
51	Waja	North-East
52	Busa	North-East
53	Dandi	North-East
54	Buduma	North-East
55	Shuwa	North-East
56	Marghi	North-East
57	Babur	North-East
58	Bura	North-East
59	Tangale	North-East
60	Chamba	North-East

Source: E. Anugwom, *Ethnic Conflict and Democracy in Nigeria: The Marginalization Question*, "Journal of Social Development in Africa" 2000, Vol. 15, No. 1, p. 67 (adapted with author's modification).

Among other things, Table 2 indicates that the north-east and north-central areas of Nigeria have the highest concentration of ethnic nationalities. It is within this zone that the bulk of the ethnic and communal skirmishes and violence in contemporary Nigeria has occurred.

Figure 1: Incidence of Ethnic Crisis in Nigeria per Region²⁵

Source: Field Work, May-June, 2015.

Figure 1 above highlights the incidence of ethnic crisis in Nigeria based on the outcome of the field work. It suggests that North-Central region was characterized by high incidence of ethnic crisis to the tune of 30%. The region is followed by the North East and South-South that recorded 25% incidence of ethnic crisis respectively. The prevalence of sundry ethno-communal conflicts in the North-Central within the time under investigation largely explained the leading position of the region in the ranking chart. The figures reflected on the chart are relative to other forms of social crisis prevalent in the era.

Study's Setting: North-Central Nigeria

North-central comprises Plateau, Nasarawa, Kogi, Benue, Niger, and Kwara States. It also encompasses the Abuja Federal Capital Territory, the administrative headquarters of Nigeria. The need to concentrate on this region was principally informed by the fact that it constitutes the most volatile zone in

²⁵ Key: N.E – North-East; N.W – North-West; N.C – North-Central; S.E – South-East; S.W – South-West; S.S – South-South.

terms of incidence and prevalence of ethnic conflicts and communal violence on contemporary Nigeria.²⁶ Virtually, all the states in the region have had pockets of ethnic and communal disturbances over the years.

Within the zone, the study takes its research case from Nasarawa State. The choice of Nasarawa was predicated on the fact that the State has witnessed more complicated occurrences of ethnic conflicts over the years. This makes it a veritable destination for an inquiry on ethnic communal conflict in Nigeria. Besides, the State has a number of peculiarities in terms of ethnic composition and social diversity, which makes it a fascinating case study.

It is important to note that the area already referred to as north-central Nigeria in the foregoing is not unanimously acknowledged as such. In effect, the area has been variously designated by various sources as the Middle-Belt of Nigeria, central Nigeria, or the Lower Savannah Basin of Nigeria.²⁷ It is also noteworthy that the geographical conception and denotation of north-central Nigeria extends beyond the confines of the six states (Table 3) in this particular understanding. The region encompasses parts of Southern Kaduna and Niger States in the north-west as well as Southern Taraba in the north-east. For the purpose of this paper, however, the conception of north-central Nigeria has been restricted to its conventional geo-regional understanding, presupposing the land and peoples of the six states alongside the Federal Capital Territory (FCT) (Table 3).

North-central Nigeria is characterized by immense ethnic diversity²⁸. In fact, it is second to the north-east zone in terms of ethnic spread and diversity. Each mentioned region is inhabited by prominent ethnic nationalities (Table 3).

Table 3: Ethnic Distribution in North-Central Nigeria: Selective Overview

STATE	MAJOR ETHNIC GROUPS
Benue	Tiv, Idoma, Iggede
Plateau	Birom, Katang, Hausa
Kogi	Igbira, Yoruba, Igala

²⁶ *Conflicts in the Benue Valley* Makurdi, eds. T. F. Gyuse, O. Ajene, Makurdi 2006; A. C. Okoli, *Pastoral Transhumance and Dynamics of Social Conflict in Nasarawa State, North-Central Nigeria*, [Draft paper, Department of Political Science, Federal University Lafia] Nigeria 2015.

²⁷ O. Alubo, *Ethnic Conflicts and Citizenship Crises in Central Region of Nigeria*, Ibadan 2008.

²⁸ *Conflicts in the Benue Valley...*, op. cit.

Nasarawa	Eggon, Kambari, Alago, Migili, Mada
Kwara	Yoruba, Fulani, Nupe
Abuja FCT	Gwari, Hausa
Niger	Nupe, Hausa, Gbagi (Gwari)

Source: Author's compilation, 2017.

The people of north-central Nigeria are predominantly farmers. They exploit the vast arable lands in the region for varying scales of subsistence and semi-commercial agriculture. They are also famous in other forms of land-use occupation, such as hunting, artisanal mining of solid minerals, and fishing. In terms of cultural characteristics, the north-central region is also equally diverse. It has a fair distribution of adherents of Islam, Christianity, and African Traditional Religion (ATR). It is also characterized by complex communal and linguistic divergences. As such, a multiplicity of languages is spoken in the region.

The north-central Nigeria has been notorious for contradictory inter-group relations. Despite long-standing inter-mingling and mutual association among the various groups in the region, there has been high incidence and prevalence of inter-group crisis often resulting in ethno-religious or communal/sectarian violence. Nasarawa State has been particularly notorious in this regard.

Incidence and Prevalence of Communal Conflict in North-Central Nigeria

North-central Nigeria has a number of essential attributes which makes it vulnerable to communal strife and contestations. According to the National Orientation Agency (NOA), these features include:

1. The zone is home to over 50% of ethnic groups in Nigeria;
2. Christianity, Islam, and ATR all command considerable influence in the region;
3. In addition to rich mineral resources, the zone is also endowed with massive land and grazing fields;
4. In terms of development, the zone is one of the least developed in Nigeria;
5. The zone has a very large pool of ex-servicemen, and uneducated youths some of whom are not gainfully employed.²⁹

²⁹ T. N. Ambe-Uva, *Identity Politics and the Jos Crisis: Evidence, Lessons and Challenges of Good Government*, "African Journal of History and Culture" 2010, Vol. 2, No. 3, pp. 42–52.

It is pertinent to evaluate the implication of these specific attributes of the north-central zone for conflict and inter-group crisis. Firstly, the fact that the zone hosts over 50% of Nigeria's ethnic groups implies that it is characteristically plural and segmented. These characteristics make the region very particularly prone to inter-communal and sectionalist conflicts, especially when elite manipulation and politicization set in.

Secondly, the fact that Christianity, Islam, and TAR all command considerable influence in the religion means that it is religiously plural and diversified. Although there is 'unity in diversity', Nigeria's experience tends to suggest that diversity has been the bane of inter-group harmony. Expectedly, such diversity has often created pretexts for ethno-religious bias and antipathies in the zone, with volatile outcomes.

Thirdly, the availability of minerals and agricultural resort in the zone has made the zone a haven for ecological struggles and/or competition. This has been exemplified in high incidence of farmer/herder conflicts, boundary disputes as well as other form of livelihood conflicts in the zone. This trend has been accentuated in the era of climate, characterized by environmental scarcities and competition.

Fourthly, the fact that the zone is one of the least developed in Nigeria implies that there is high incidence of poverty in the area. There is a correlation socio-economic malaise, as exemplified in poverty, and conflict.³⁰ The poor material condition of people in the zone therefore makes them prone to restiveness and conflict.

Lastly, the fact that the north-central Nigeria has a pool of ex-servicemen who is hardly gainfully employed poses the danger of militancy and violent crime. During one of the key informant interviews, the analyzed key informants were asked about factors that bring about complications of communal conflict/violence in their area with the aim of understanding the link between poverty and conflict. A key informant stated: "involvement of such men in the planning and execution of communal violence has been one of the worst complication of security crisis in the zone."³¹

Generally, the north-central Nigeria has been quite notorious for communal conflict/violence over the years. The crises have been variously motivated by struggles over land, boundary, chieftaincy, natural resources, and political power. There have also been rising waves of ethnic and religious contestations in the zone. Conflict in north-central zone has been more ob-

³⁰ A. R. Mustapha, *Ethnic Structure, Inequality and Governance of Public Sector in Nigeria*, United Nations Research Institute for Social Development 2014.

³¹ Key Informant Interview (KII), Jos Plateau 2015.

vously pronounced. The conflict in Nasarawa State has been much more diffused and inter communal.³²

Communal Conflict/Violence in Nasarawa State

Nasarawa State is typically a heterogeneous state with a multiplicity of ethno-communal groupings, which often makes it susceptible to the dialectics of identity politics.

Table 4: Ethnic Composition of Nasarawa State

Major Ethnic Groups	Minor Ethnic Groups
Eggon	Afo (Ajiri Afo)
Tiv	Bassa
Alago	Gbagyi
Migili (Koro)	Igbira
Mada	Gwandara
Hausa/Fulani	Jukun
	Kambari
	Rindre
	Kantana

Source: A. I. Ajo, F. S. Upav, *The Tiv People of Nasarawa State*, Makurdi 2017.

Since its creation, Nasarawa State has been a theatre of various dimensions communal conflicts and violence. Shortly after its creation in 1996, the state was plunged into a wave of communal conflict particularly in its southern axis. A prominent instance of such conflict occurred between the Bassa and Egbira (also designated Igbira) communities in Toto Local Government Area of the State in the late 1990s and early 2000s. This conflict was ignited by contestation pertaining to lands and boundary disputes. Also in the 2000s, there were other incidents of communal conflict between the Tiv and Kwala peoples of the State, which had a lot to do with contestation over land resources and/or ecological space. These sets of conflict were principally driven by land and livelihood struggles, which were accentuated by the dynamics of climate and demographic changes in the contemporary world.³³

³² A. R. Mustapha, op. cit.

³³ A. C. Okoli, G. Atelhe, *Nomads Against Natives: A Political Ecology of Farmer/Herder Conflicts in Nasarawa State, Nigeria*, "America International Journal of Contemporary Research" 2014, Vol. 4, No. 2, p. 788.

A key informant in the area opined that “these conflicts were characteristically vicious and violent.”³⁴ In April 2012, there were violent clashes between the Fulani herdsmen and local farming tribes in Gidinye, Duduguru, Baba, and Yelwa areas of the state leading to a spiral of inter-communal tension. According to a key informant in the area: “this turn of conflict involved a great deal of rural violence and destruction.”³⁵ The conflict also involved a great deal of arms bearing and militancy by the feuding parties, resulting in pervasive and massive collateral damages on both sides.

The conflict situation in Nasarawa State assumed a dramatic turn in mid and late 2012. In May 2012, for instance, there was a brutal attack on the Alago ethnic community in Assakio by a militia group that claimed to be the military vanguard of the Eggon ethnic group – the Ombatse. This incident was followed by another attack by the Ombatse on the Migilis in Agyaragu area of the State. The Ombatse uprising of 2012 introduced a militia dimension to the communal disturbances in the State. The Ombatse is composed of bands of violent youths that have been involved in acts of ethnic brigandage throughout the State.³⁶

The Fulani-farmer conflicts continued unabated throughout the State up to late 2014 amidst the rising incidence of the Ombatse militancy. The events came to a head between September and December, 2014 when there was a sort of implosion of inter-communal conflagration in the State. In these clashes, the Fulani and Kambari rose in counter-militancy against the ethnic Eggons. Consequently, there ensued a violent confrontation between the Ombatse representing the Eggon and the various bands of arsonists and militias fighting for the Fulani/Kambari groups. The outcome of this episode of communal conflict in the State was pertinently horrifying. As an eye witness-informant put it: “Bloodletting was widespread and «wholesale». The gangs of fighters exhibited the worst of brigandage and brutal efficiency. The lines of violence and killings were clearly drawn – people were isolated and killed based on perceived ethnic identity. The whole scenario was quite chaotic and maddening.”³⁷ It is evident from the foregoing that the security atmosphere in Nasarawa State over the years has been significantly volatile. The spate of communal conflict and violence in the State created an ambi-

³⁴ KII, Obi, Nasarawa State, June 2015.

³⁵ KII, Yelwa, Plateau State, June 2015.

³⁶ A. C. Okoli, C. A. Uhembe, *Of Cult and Power: A Political Phenomenology of the Ombatse Cult in Nasarawa State, Nigeria*, “International Journal of Liberal Arts and Social Science” 2014, Vol. 2, No. 7.

³⁷ KII, Lafia, Nasarawa State, June 2015.

ence of perpetual siege and crisis that negated peaceful co-existence and cordial intergroup relations in the State, leading to a vicious cycle of insecurity and instability.

The conflict scenario in the state has equally been associated with a variety of stakes and groups. In all these, the ethnic factor has been the most dominant and most critical factor. Normally, the communal conflicts were framed and prosecuted in ethnic terms. Even the perennial farmer/herder conflicts have always been expressed in ethnic terms. The reason for this twist is simple. According to a researcher-informant, who was engaged in a study chat in Lafia:

There is a marked occupational divide between the natives and the nomads (Fulani). The former are largely farmers while the latter are mainly herders. The conflict between them tends to be executed in ethnic terms in the sense that the Fulani nomad would ordinarily think that the attack on them by the native farmers is an ethnic agenda. Consequently a conflict that was principally motivated by ecological struggles would naturally end up in ethnic fighting. This has complicated our situation in the State.³⁸

Even the Ombatse militancy has been widely perceived by the locals as a typical instance of ethnic agenda. Some of our informants opined that the Ombatse militia was being used by the ethnic Eggon to intimidate and dominate other ethnic minorities in an attempt to “«assert» and «establish» their hegemony throughout the State.”³⁹ The framing of conflict in ethnic and primordial terms has been the most critical complication of communal conflict in Nasarawa State.

Table 5: Some Ethno-Communal Conflicts in Nasarawa State (2000–2014)

Location	Parties	Nature of conflict
Toto, 2003	Egbira/Bassa/Gbagyi	Land, chieftaincy politics
Nasarawa south senatorial district, 2001	Alago/Others/Tiv	Land, ethnicity, politics
Nasarawa south senatorial district, 2011–2014	Fulani/Others/Tiv	Grazing/farmland, ethnicity, politics
Duduguru, Obi, 2012	Fulani/Milgili	Grazing/farmland
Agyaragu, Obi, 2013	Eggon/Milgili	Land, ethnicity

³⁸ Focus Group Discussion, Lafia, Nasarawa State, June 2015.

³⁹ Rounds of Group Discussions, Lafia, Nasarawa State, May–July 2015.

Assakio, Lafia, 2013	Alago/Eggon	Land, chieftaincy, ethnicity
Obi, 2013	Alago/Eggon	Ethnicity
Nasarawa south senatorial district, 2014	Fulani/Eggon	Grazing/farmland

Source: A. I. Ajo, F. S. Upav, *The Tiv People of Nasarawa State*, Makurdi 2017.

The dynamics of communal conflict in Nasarawa State over the years has found expression in crises of public security in the State. This is exemplified by the spate of violent scenario as highlighted in the following sub-themes:

Farmer-herder confrontation: Farmer-herder conflict is a prevalent phenomenon in Nasarawa State. This dimension of communal conflict is as old as the State itself. It has occurred in virtually all parts of the State with greater incidence in the rural areas of Lafia, Obi, Keana, and Awe Local Government Areas. The conflict is usually ignited by the herder's encroachment on farmlands, or farmers' encroachment on traditional/dedicated grazing fields or routes. Farmer-herder conflict in Nasarawa State has assumed a terrifying dimension over the years. According to a key informant in Obi area of the State: "There used to be pockets of milder incidents in the 1990s, which were easily resolved by local authorities. The situation has degenerated since the 2000 when much violence has been introduced into the crisis. Nowadays, the situation is certainly getting out of hand."⁴⁰

The degeneration of farmer-herder strife in Nasarawa State has been marked by immense arms bearing and confrontation. Sometimes weapons such as AK-47 and automatic rifles were used by the feuding parties in prosecuting the fight. There have also been claims and counter-claims of the use of mercenary fighters. According to a key informant respondent in Lafia: "The Fulani nomads go as far as hiring mercenary militants to help them fight the farmers. The mercenary fighters have been identified by our local vigilantes as foreign elements who must have come from other parts of Africa. These militants often operate in military uniforms for strategic reasons."⁴¹

The incidence of farmer-herder conflict has been accentuated in Nasarawa State owing to the poor regulation of farming and grazing activities in that context. For instance, the government approved grazing routes and

⁴⁰ KII, Obi, Nasarawa State, June 2015.

⁴¹ KII, Lafia, Nasarawa State, June 2015.

reserves have been trespassed over the years by land grabbers, particularly commercial farmers and land developers.⁴² The available grazing reserves in the State are bereft of basic infrastructure, and so are not functional. They are also not clearly delineated and gazette. In the same vein, the activities of local small scale farmers and commercial group growers have been so poorly regulated by the government. The consequences of this scenario are the incessant farmland or graze-land encroachments that often precipitated conflict.

Farmer-herder conflict in Nasarawa State has resulted in dire socio-economic and humanitarian consequences. These include human deaths and injuries, population displacement, rural-urban out-migration, volatile inter-group relations, decline in rural productivity, livelihood crisis among farmers, herders, etc.

Ethnic militancy: Another crucial dimension of communal conflict in Nasarawa State is the rising wave of ethnic violence and/or militancy. This is evident in the emergence of organized ethnic militia groups in the State. A case in point is the Sojan Patari group, which was formed by the ethnic Tiv to enable them counter the growing excesses of the Fulani nomads.⁴³ There is also the Ombatse group, a violent militant movement that maintains affiliation with the ethnic Eggon. The Ombatse has been responsible for the spate of ethnic violence in the State since 2012: "It was principally formed to enable the Eggon ethnic group protect itself against the onslaught of the Fulani nomads, who are getting more militant than ever nowadays."⁴⁴

The phenomenon of ethnic militancy has militarized the farmer-herder conflicts in the State. It has also compounded and complicated the communal conflict situation in the State. The spate of arms bearing and brigandage associated with this trend has been one of the worst undoing of public safety and security in Nasarawa State. The activities of ethnic militia have also been complicated in the rising wave of arms proliferation and violence in the State. The implication of this trend for sustainable peace and security has been pertinently dire.

Rural and urban banditry: There has been a rising incidence of banditry in both rural and urban parts of Nasarawa State. For instance, the phenomenon of cattle rustling has been quite prevalent in the hinterlands of the State. Similarly, there have been incessant occurrences of over-night and highway robbery in the urban areas of Karu, Keffi, Akwanga, and Lafia. The-

⁴² A. C. Okoli, G. Atelhe, op. cit.

⁴³ A. C. Okoli, C. A. Uhembe, op. cit.

⁴⁴ KII, Nasarawa-Eggon, Nasarawa State, June 2015.

se incidents are linked to the incidence of arms proliferation and armed conflicts in the State. As a key informant put it: "The spate of robbery and armed violence in the State is not unconnected with the issue of arms proliferation in the context of the pervasive communal conflicts in the State. Arms used in prosecuting the violent struggles in various parts of the State have been used by criminal gangs to foment trouble. These robbery cases everywhere are the consequence..."⁴⁵

With particular reference to the rural areas, there has been an obvious rise in the incidence of cattle raids and rustling in Nasarawa State. The Fulani nomads are inclined to hold the natives responsible for these incidents. The natives on the other hand contend that such crimes are "Perpetrated by the organized syndicate of criminal nomads who come from the far north."⁴⁶ This blame game holds critical implications for inter-group relations among the natives and the Fulani herdsmen.

Indigene/settler confrontation is another critical dimension of communal conflict in Nasarawa State. The indigenes see themselves as the 'owners of the land' who are vested with the full rights and privileges of citizenship while the settlers are considered as 'stranger' with little citizenship rights. Sentiments emanating from this scenario have often precipitated conflict in the state. For instance, native ethnic groups in the State in the early 2000s were principally motivated by indigene-ship question. Similarly, the long-standing feud between the ethnic Eggon and the politically assertive Hausa/Fulani/Kanuri/Kambari group of ethnicities has been also borne out indigene-ship tussle. The indigene-ship crisis in Nasarawa State bears the tendency to polarize the state into divides and closures of identity. It breeds the divisive consciousness of 'we versus them' or 'us against them' which has been at the root of identity conflicts in the State. The indigene-ship crisis has been worsened by the issue of political exclusion and minority fears. The tendency for the so-called indigenous groups to marginalize the non-indigenes in the scheme of politics and socio-economic relations tend to have led to increased inter-group tension/crisis in the State. The outcome of this has been the volatile ambience of inter-group relations.

Conclusion and Recommendation

The incidence and prevalence of ethno-communal conflict in north-central Nigeria has been influenced by the socio-ecological dialectics of the region. The existence of multiple primordial cleavages in the area has created an

⁴⁵ Ibidem, Lafia, Nasarawa State, June 2015.

⁴⁶ Ibidem.

enabling ambience for volatile inter-group relations and identity contestations. Contemporary trajectories of communal conflict in Nasarawa State reflect a fundamental contradiction of identity politics. The situation has been complicated by elite politicking and the apparent failure of the government to moderate conflict drivers and fault lines in a manner that leverages mutual and sustainable inter-group co-existence. The solution to this menace rests with ability of federal and state governments to pragmatically assuage ethno-communal tensions among various ethnic groups through inclusive governance paradigm capable of moderating and transcending existing ethno-communal fault lines.

BIBLIOGRAPHY

1. Aapenguo C. M., *Misinterpreting Ethnic Conflicts in Africa*, "Africa Security Brief" 2010, No. 4.
2. Ademoyega W., *The Federation of Nigeria: From Earliest Times to Independence*, London 1962.
3. Ajo A. I., Upav F. S., *The Tiv People of Nasarawa State*, Makurdi 2017.
4. Alubo O., *Ethnic Conflicts and Citizenship Crises in Central Region of Nigeria*, Ibadan 2008.
5. Ambe-Uva T. N., *Identity Politics and the Jos Crisis: Evidence, Lessons and Challenges of Good Government*, "African Journal of History and Culture" 2010, Vol. 2, No. 3.
6. Anugwom E., *Ethnic Conflict and Democracy in Nigeria: The Marginalization Question*, "Journal of Social Development in Africa" 2000, Vol. 15, No. 1.
7. Ayih S. O., *Nasarawa State: Past and Present*, Nigeria 2003.
8. Ayokhai F. E., *Natural Resource, Identity and Violent Conflict in Post-independent Nigeria*, "African Journal of History and Culture" 2013, Vol. 5, No. 2.
9. Azoonwu G., *Understanding of Group Dynamics: Effective Tool for Conflict Resolution in Nigeria*, Ibadan 2002.
10. Barth F., *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Difference*, Oslo 1998.
11. Bottomere T., *Elites and Society*, London 1993.
12. Geertz C., *Primordial and Civil Ties*, [in:] *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, ed. C. Geertz, New York 1963.
13. Coleman J., *Primordial and Civil Ties*, [in:] *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, ed. C. Geertz, New York 1963.
14. Coleman J., *Nigeria*, [in:] *The Interpretation of Cultures: Elected Essays by Geertz*, [online] https://monoskop.org/images/5/54/Geertz_Clifford_The_Interpretation_of_Cultures_Selected_Essays.pdf [accessed: 26.05.2017].
15. *Conflicts in the Benue Valley Makurdi*, eds. T. F. Gyuse, O. Ajene, Makurdi 2006.
16. Diamond L., *Class, Ethnicity and Democratic States: Nigeria, 1950–1966*, "Comparative Studies in Society and History" 1983, Vol. 23, No. 3.
17. Egwu S., *Ethnic and Religious Relations in Nigeria*, Jos 2001.
18. Eriksen T. H., *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, London 1993.
19. Esman M. J., *Ethnic Conflicts in the Western World*, Ithaca 1977.

20. Higlay J., Pakulski J., *Elites, Elitism and Elite Theory: Unending Confusion? Paper Prepared for the 2012 Research Committee on Political Elites (RC02) Panel "Elite Dilemmas and Democracy" Future*, Madrid 2012.
21. Laitin D., *Hegemony and Culture. Politics and Religious Change among the Yoruba*, Chicago 1986.
22. Mclean I, McMillan A., *Oxford Concise Dictionary of Politics*, Oxford 2003.
23. Meisel J. H., *The Myth of the Ruling Class: Gaetano Mosca and the "Elite"*, Ann Arbor 1962.
24. Mills C. W., *The Power of Elites*, New York 1956.
25. Mosca G., *The Ruling Class*, ed. and trans. A. Livingston, New York 1939.
26. Mustapha A. R., *Ethnic Structure, Inequality and Governance of Public Sector in Nigeria*, United Nations Research Institute for Social Development 2014.
27. Ngare I., *Politics of Ethnic and Religious Alignment in Nigeria: A Philosophy of Liberation for Mutual Co-existence*, Jos 2012.
28. Nnoli O., *Ethnic Politics in Nigeria*, Enugu 1978.
29. Nnoli, O., *Ethnicity and Democracy in Africa: Intervening Variables*, Lagos 1994.
30. Oboh V. U., Hyande A., *Impact of Communal Conflict on Agriculture Production of Oye Community of Ojo LGA in Benue State*, [in:] *Conflicts in Benue Valley*, eds. T. T. Gyuse, O. Ajene, Makurdi 2006.
31. Okoli A. C., Atelhe G., *Nomads Against Natives: A Political Ecology of Farmer/Herder Conflicts in Nasarawa State, Nigeria*, "America International Journal of Contemporary Research" 2014, Vol. 4, No. 2.
32. Okoli, A. C., Iortyer, P., *Electioneering and Dialectics of Political Stability in Nigeria: Implications for Sustainability Democracy*, "Research on Humanities and Social Sciences" 2014, Vol. 4, No. 13.
33. Okoli A. C., Orinya S., *Evaluating the Strategic Efficacy of Military Involvement in Internal Security Operations (ISOPs) in Nigeria ISOP*, "Journal of Humanities and Social Sciences (IOSR-JHSS)" 2013, Vol. 9, No. 6.
34. Okoli A. C., *Political Orientation*, Gashua 2003.
35. Okoli A. C., Uhembe C. A., *Of Cult and Power: A Political Phenomenology of the Ombatse Cult in Nasarawa State, Nigeria*, "International Journal of Liberal Arts and Social Science" 2014, Vol. 2, No. 7.
36. Okoli A. C., *Pastoral Transhumance and Dynamics of Social Conflict in Nasarawa State, North-Central Nigeria*, [Draft paper, Department of Political Science, Federal University Lafia] Nigeria 2015.
37. Okoye I. C., *Participation in Politics in Nigeria*, Onitsha 1996.
38. Osaghe E. G., Suberu T. R., *A History of Identities, Violence and Stability in Nigeria*, "CRISE working paper Centre for Research on inequality, Human Security and Ethnicity" 2005, No. 6.
39. Pareto V., *The Mind and Society: Treatise of General Sociology*, trans. A. Livingston, New York 1935.
40. Putnam R. D., *The Comparative Study of Political Elites*, New Jersey 1976.
41. Rossman G., Rallis S. F., *Learning in the Field: An Introduction to Qualitative Research*, California 1998.
42. Royce A. S, Bruce C. S, Margret M. S., *Approaches to Social Research*, New York 1998.
43. Uduma U. O., *The Challenges of Ethnonationalism for the Nigerian State*, "Journal of African Studies and Development" 2013, Vol. 5, No. 3.
44. Uwe F., *An Introduction to Qualitative Research*, California 2009.

ALEKSANDRA BELINA

UNIVERSITY OF WARSAW
THE INSTITUTE OF SOCIOLOGY
E-MAIL: OLABELINA@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 28.12.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 15.02.2018

Crisis of Volunteerism? The Analysis of the Causes of Volunteers Resigning from Volunteering

ABSTRACT

Voluntary work is mainly described as a vital contribution to more active civil society, community engagement – broadly defined – democracy. However, the abundant literature on non-governmental organizations has paid limited attention to inconsistency of volunteerism' leadership and management provided by non-profit sector. This paper reviews recent studies on volunteerism in non-governmental organizations, as well as provides commentary on them, based on the author's research. The main research question was: What are the causes of volunteers' resigning from working in the Third Sector? The method involving semi-structured interviewing covered the total of eighteen respondents. The research aimed at showing both the perspective of volunteers and coordinators managing voluntary work in non-profit organizations, describing the environment of ten non-governmental organizations. Conducted research proved that appropriate communication between non-governmental leaders and volunteers, based on mutual understanding of needs and incentives is the key postulate for efficient management in Third Sector. Even though the research did not provide evidence of a crisis of non-governmental leadership, the analysis showed significant changes in a way of thinking about voluntary work, the inconsistency of expectations and motivations as well as conflict situations on individual and institutional level. It led to concrete conclusions and a set of recommendations for NGO coordinators and leaders.

KEYWORDS

voluntary work, management, Third Sector, non-governmental leadership

Introduction

The conducted research examined the Third Sector as a field of youth and adult activism, empowerment and leadership, where coordinators play the role of intercultural, political, and educational leaders.¹ The study shows how they use their position in contact with volunteers. Struggle, confusion or a wide range of very different attitudes and expectations of volunteers and coordinators indicates that philanthropy represents an incoherent continuum that encompasses a natural, centuries-old expression of emotion and solidarity, as well as the system overflowing with bureaucracy, immersed in business logic and a result-oriented approach. The outcomes of eighteen semi-structured interviews showed that most of the selected non-profit organizations in Warsaw struggle with a plethora of issues and obstacles related to proper leadership, especially in terms of volunteers' management. The research exposes a common belief in an increasing importance and nearly unequivocally positive impact of volunteerism on the society, which is willingly accepted and disseminated by both theoreticians and practitioners of the Third Sector. Results show potential signs of crisis of non-governmental leaderships related in particular to the mutual understanding of needs, communication skills, conflict resolution and motivation.

Methodology

The methodological approach used in this research is based on qualitative research, with the intention to analyse individual stories of people involved in the Third Sector activity. In order to provide a comprehensive assessment, institutional framework of volunteering was also taken into consideration. Therefore, the conducted research included an evaluation of voluntary work made by representatives of non-profit organizations – coordinators. Combining individual and institutional perspectives lead to more adequate conclusions on the present condition of voluntary work. The causes of the volunteers' resignations were analysed in terms of their expectations,

¹ Cf. L. Salamon, *America's Nonprofit Sector: A Primer*, New York 1992; W. Toczyński, *Rola organizacji pozarządowych w odrodzeniu społeczeństwa obywatelskiego*, [in:] *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*, red. M. Załuska, J. Boczoń, Katowice 1998, pp. 11–33; A. Naumiuk, *Edukacja i aktywizacja społeczna w organizacjach pozarządowych. Przykład ruchu United Way*, Warszawa 2003; A. Fowler, *Ekonomia społeczna na Południu w kontekście społeczeństwa obywatelskiego*, [in:] *Trzeci sektor dla zaawansowanych. Współczesne teorie trzeciego sektora – wybór tekstów*, red. A. Gałązka, J. Herbst, Warszawa 2006, pp. 43–59.

motivation, conflicts and predicaments related to the cooperation with non-profit organizations, as well as in the context of their trajectories of life and the coordinators' leadership. The crisis of non-governmental leadership in terms of voluntary work coordination was disclosed in incoherent expectations and lack of mutual understanding of needs, and resulted in volunteers leaving the organizations.

The present survey was embedded in two paradigms: pedagogical constructivism and pragmatism. The first one, as a theory of learning and gaining knowledge, which is explored and re-explored, constructed and re-constructed in the process of education and gaining experience, places emphasis on educational aspects of volunteering, including strengthening ties and pro-social behaviour in communities, shaping individual and group identity, building cultural integrity and generating social capital.² Pragmatism, on the other hand, focuses on practical efficiency and problem solving. In the analysis of the relations between volunteers and NGOs activists, special prominence was given to lessons from concrete experience, which can provide guidelines for optimal development of voluntary work. The assumption was to show volunteering as a complex, evolving educational area and provide potential directions of its development which would prevent voluntary work from crisis.

The formulation of research problems shaped the direction of the mental process undertaken while conducting a research. The present paper was based on five research questions:

1. What are the reasons for the volunteers' resignation?
2. Is there any relation between the resignation of the volunteers and the organization of work or the way of communication in the NGO they work in, and in case of such a relation emerging, how to classify it?
3. What is the relation between the type of voluntary work and the decision to quit it?
4. How the differences between the expectations towards voluntary work posed by the volunteers and the coordinators influence the decision to quit the NGO?
5. What is the role of motivational change in the resignation?

The study was based on the following research assumption: inappropriate cooperation strategy of non-governmental organizations with volunteers and incompatibility of assessment, motivations and expectations about

² M. Górecki, *Idea, instytucjonalizacja i funkcje wolontariatu*, Warszawa 2013, pp. 10–11.

volunteering between the volunteers and coordinators of NGOs may be one of the reasons for their resigning from voluntary work.

The selection of the appropriate techniques was determined by the methodological approach, which in the case of this paper, due to the research purposes made semi-structured interviewing the most viable option. It “has much of the freewheeling quality of unstructured interviewing, and requires all the same skills, but semi-structured interviewing is based on the use of an interview guide. This is a written list of questions and topics that need to be covered in a particular order,”³ which helps the researcher to conduct interviews according to a pre-developed catalogue of issues. An interview guide contained analogical and open-ended questions, ten for the volunteers and fourteen for the coordinators. The abovementioned technique was used due to the characteristics of the research and the chosen research problems. According to Julie Laforest “interviews of this type are suited to working with small samples and are useful for studying specific situations [...]. In addition, since they provide access to perceptions and opinions, they are effective for gaining insight into problems that are not immediately perceptible but that nonetheless cause concern in certain areas or in certain segments of the population.”⁴ The presented technique allowed to gather sensitive and problematic qualitative data, insufficiently presented in literature on non-governmental organizations. The shortest interview lasts eighteen minutes, the longest – over seventy minutes. Each survey was preceded by a conversation, which was to introduce the subject to the presented research and its goal, as well as to ask the interlocutor for the permission to conduct and record the interview for scientific purposes.

Sampling Method

Non-probability sampling, used in the presented research, is more suitable for qualitative research with the focus on understanding complex social phenomena.⁵ Two types of sampling method were chosen, snowball sampling and purposive sampling. The sample included eighteen interlocutors (eleven former volunteers and seven workers of non-profit organizations).

³ B. H. Russell, *Research Methods in Anthropology. Research Methods in Anthropology Fourth Edition Qualitative and Quantitative Approaches*, Maryland 2006, p. 212.

⁴ J. Laforest, *Safety Diagnosis Tool Kit for Local Communities. Guide to Organizing Semi-Structured Interviews with Key Informant*, Québec 2009, p. 1.

⁵ M. N. Marshall, *Sampling for Qualitative Research*, “Family Practice” 1996, Vol. 13, Issue 6, pp. 522–526.

It is important to note that the conclusions from this research cannot be treated as a diagnosis of the whole non-governmental sector in Poland. The survey was an attempt to give – with regard to a particular group of organizations and former volunteers – a warning signal, revealing obstacles in the development of voluntary work and non-governmental leadership in Poland, and potential directions for cooperation more coherent, rewarding, efficient and based on mutual understanding of the non-profit sector with volunteers.

Respondents

The respondents in this research come from one single location – Warsaw, the capital city of Poland, with the highest concentration of registered NGOs (10396 by the end of 2014, according to statistics)⁶ among Polish cities. The Third Sector in Poland covers 9% of all Polish non-profit organizations.⁷ The institutions considered during the research employ at least the minimum of five permanent full-time workers, including the volunteer coordinator, directly interviewed. According to research conducted by Stowarzyszenie Klon/Jawor, only 19% of Polish NGOs employ full-time workers, and only 6% have more than five full-time employees.⁸ The criteria in choosing the organizations, for the purposes of the research was their cooperation with external volunteers. At the same time, the selection was limited to institutions which have existed for five years at a minimum. Detailed criteria of choosing the organizations were aimed at presenting specific, long-lasting institutions, with set personal resources and well-developed strategies of management, including leadership and cooperation with volunteers, which could set an example for newly established, similar institutions.

The presented research focused on analysing stories of young volunteers who were taking initial steps on their way to professional voluntary work and whose original expectations were not fulfilled. The choice of the age group was also linked with the need to introduce the prospect of people entering the job market. Youth is a category described in social sciences as

⁶ P. Adamiak, B. Charycka, M. Gumkowska, *Kondycja warszawskiego sektora pozarządowego 2015. Raport z badań*, [online] http://ngo.um.warszawa.pl/sites/ngo2.um.warszawa.pl/files/zalaczniki/aktualnosci/raport_kondycja_warszawskiego_sektora_pozarządowego_2015_po_zmianach.pdf [accessed: 21.03.2016].

⁷ Ibidem.

⁸ P. Adamiak, *Praca w organizacji – czy warto?*, [online] <http://civicpedia.ngo.pl/wiadomosc/1630618.html> [accessed: 31.05.2016].

contesters of contemporary socio-political order, rivals in the struggle for goods and social status, as well as the reflection of their era.⁹ The youth's attitude could be seen as a potential factor revealing a social crisis aiming to tackle it. According to the *audiatur et altera pars* rule, interviews were also made among NGO leaders with various experience in coordinating voluntary work. Among the respondent there were eleven former volunteers, aged 23 to 29, and seven coordinators, aged 25 to 37, mainly women (sixteen in total, including ten former volunteers and six leaders/coordinators). Four ex-volunteers were voluntarily involved for more than twelve months, five of whom were engaged in a particular voluntary work for two to twelve months and the other two were short-term volunteers, their engagement period being shorter than two months.

Results

On the whole, presented research showed that appropriate communication between non-governmental leaders and volunteers, based on mutual understanding of needs and incentives is the key postulate for efficient management in non-profit sector, raised by majority of respondents. Interviewees also referred to a demand to respect volunteers' ideas and proposals as well as an equal treatment of each member of organization team. As distinct from interviewed volunteers, coordinators did not mention the issue of well-thought, coherent and fair tasks division between team members.

Expectations and Motivations

(How differences of expectations towards voluntary work posed by volunteers and coordinators influence on decision about quitting the NGO? What is the role of motivational change in resignation?)

Five interviewed volunteers confessed not to have any initial expectations related to voluntary work. Four of them confirmed to have multi-motivational character of voluntary engagement, combining pragmatic motives with the need to meet new people and develop their own competences. Some of them struggled with disappointment, related to inappropriate, unfair tasks division and selection, provided by NGOs leaders, nonrelevant to their needs, skills, expectations and initial arrangements between two sides. Six responders testified that the willingness to improve competences related to

⁹ M. Niezgoda, *Młodzież. Kłopotliwa kategoria socjologiczna*, „Jagiellońskie Studia Socjologiczne” 2014, t. 1, nr 1, pp. 13–34.

studies, job or interests was the major reason to start a voluntary work. This type of motives was usually linked with the readiness to become a deeply involved, decisive and hard-working volunteer. Given opinions are reflected in the source literature which presents voluntary work as vital chance of self-development, enabling individuals to obtain social and professional competences and improving intellectual and cultural potential.¹⁰ Interestingly, the rest of former volunteers, despite the initial declaration of having no aspirations at the beginning of voluntary work, provided deep and exhaustive answers on meeting expectations.

Interviews conducted among NGOs leaders clearly showed that they either impose very general demands towards all volunteers or do not have any expectations at all. Majority of them confessed that requirements towards volunteers are usually not openly communicated or even unknown. Among generalized expectations, three main categories were mentioned: responsibility, consequence and involvement of volunteers. Five interviewed leaders/coordinators were able to make a general assessment of volunteers' expectations and motives. However, they claimed that their evaluation was rather a dubious assumption, not based by open communication and statements. Only two coordinators linked particular motives and hopes with personal stories of volunteers. Examined leaders could not provide a detailed analysis of the context of former volunteers' involvement. According to their declarations, an excessive number of their duties resulted in having a problem with reconstructing and describing any concrete stories of former volunteers, their motivations, needs and involvement. Only three of them made a reflection about the level and change of former volunteers' motivation. Two of them raised objections related to the quality of volunteers' work and the level of their engagement. There was only one unequivocally positive assessment of particular ex-volunteers' engagement and efficiency, formulated by examined leader.

The Scope of Responsibility and Communication

(Is there any relation between resignation of volunteers and organization of work or a way of communication in the NGO they work in? What is the relation between type of voluntary work and a decision to quit it?)

¹⁰ M. Arczewska, G. Całek, E. Gliwicka, F. Pazderski, W. Rustecki, K. Bobek, *Długofalowa polityka rozwoju wolontariatu w Polsce*, [online] <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekty-programow-i-inne/ugofalowapolitykarozywojon-tariatuwolsce/> [accessed: 31.04.2017].

Two former volunteers expressed their frustration and dissatisfaction related to the incoherence of the character and scope of duties initially presented, described by leaders and implemented by the organization afterwards. Tasks and expectations from the organization were, according to them, poorly adjusted to volunteers' needs and qualifications. They even mentioned that there were times when they felt used or treated unfairly. One volunteer strongly disapproved the hierarchy, leadership and communication in the organization. Another interviewee lost contact with the leader of the organization in the middle of the project she was involved in. Lack of regular communication, meetings and activities demotivated her and led to the silent, unannounced resigning from voluntary work. Surprisingly, the leader did not even try to regain relation with the volunteer. Another former volunteer noticed the unskilful task division in the non-profit organization, where some of activists were strongly engaged while others did not support overworked ones. She discerned the inefficient management and leadership as one of the main reason of it. The story of another former volunteer also exposed the problem related to tasks division and a leadership. In this case, two volunteers received set of equal, overlapping responsibilities, without clear suggestions and evaluation related to the implementation of duties from the leader's side. Being aware that the same set of obligations are shared with the second person, followed by communication's shortage, led to gradual demotivation and resulted in her leave. According to the next volunteer's narrative, she received the range of responsibilities which were not equal to the initial voluntary work's description, provided by the organization, inadequate to her expectations and competences. In other words, five narratives of former volunteers indicated that there was a relation between task division, the scope of responsibility and generally-organization management and their decision to leave the NGO. However, in only two cases, organizational aspects lead directly to volunteers' resigning and were listed as the main reason of it. For the rest of responders, these issues were assessed as minor, additional factors, indirectly leading to resigning from voluntary work.

On the other hand, two respondents appreciated professionalism of the NGOs leaders and well-prepared trainings provided by the organizations. They indicated that organizational communication was coherent and suitable for the particular person. Consequently, the scope of their duties was diverse, clearly and explicitly stated from the beginning, which led to clearly positive opinion of the responders about the organizational leadership. Moreover, according to former volunteers' narratives, the leaders took a spe-

cial care about regular assessment, evaluation and communication between team members and volunteers, providing group and individual feedback as well as a favourable atmosphere. Additionally, volunteers, working in groups, could freely decide on task division. Interviewees underlined also the fact that all involved volunteers were deeply convinced of the sense and purposefulness of all performed tasks.

Few leaders referred to the lack of management strategy in the organization, aimed at leading and supporting volunteers. Some organizations accepted each person, entering the office, proposing partially inadequate tasks, resulted from current institutional needs. Three of examined coordinators provided a deep reflection and self-criticism related to tasks given to former volunteers (physically and intellectually exhaustive, partially unrewarding obligations, lack of regular assessment and feedback, lack of structured and well-prepared management and leadership in the organization).

Relations

(Is there any relation between resignation of volunteers and organization of work or a way of communication in the NGO they work in?)

Issues related to relation in organizations, communication strategies and a sense of belonging to the team appeared in narratives of all examined respondents, both former volunteers and leaders. For majority of them these were the crucial spheres, constituting NGOs leadership and management. Each of interviewed leaders declared a strong attachment to aspects of their leadership which refers to the type and quality of ties between the organization members and activists. Three former volunteers paid attention to the difficulty related to the process of becoming a member of the team. Regardless the satisfaction of the responsibilities that had, they declared nonattachment to any other, experienced member of the organization. For the examined former volunteers, the act of "entering into" organization and their trials to 'anchor' and bond themselves with the NGO was described as particularly difficult and inconvenient process. After their initial observation, they soon resigned from building strong relations with other team members. Hidden conflicts, lack of trust, tension between leaders and other team members or volunteers, mutual pretensions and resentment led directly to the decrease of volunteers' satisfaction and, eventually, to their decision of leaving the organization. Concerning volunteers focused on minimized, computer-based relations with the leaders, at some point, they lost

contact with them, which prevented them to deepen their bonds with the organizations and to receive any concrete feedback or support. Even though they described the relations as relatively positive ones, it was also inefficient and irregular. There was a lack of continuity in maintaining the relationships, long-lasting motivation and the adequate procedures and tools for systematic communication. For five other, former volunteers relations did not lead to their resigning but rather made them derive satisfaction and psychological comfort from voluntary work.

Discussion

Presented research concerned difficult, often personal issues, related to the inner reality of selected organizations. Conducted interviews aimed at presenting individual, private stories of former volunteers and non-governmental leaders, as distinct from strictly theoretical works and common generalizations about the condition of leadership and voluntary work in the Third Sector in Poland. This type of reflections were particularly challenging, both for the authors, leaders and former volunteers. In the course of interviews, six coordinators had a problem to connote specific, individualized stories related to former volunteers, trying to avoid sharing details about concrete relation. Some of interviewees, after researcher's suggestions, touched however, the kernel of the matter.

Dominance of female interviewees is reflecting the structure of the Third Sector in Poland, which is considered as highly feminized.¹¹ According to National Survey from 2012, 72% of non-profit sector workforce is consisted of women.¹² It is important to note that the gender imbalance could have an influence on the course of research and the character of dicta. However, considering the character of the research, its scale and assumptions, the aim was not to provide an exhaustive diagnose of Polish Third Sector. Conducted interviews are presenting only emerging tendencies in selected organizations, where women are in the majority of both leaders and former volunteers.

¹¹ J. Herbst, J. Przewłocka, *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2012*, Warszawa 2012, pp. 90–92.

¹² Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia oraz Urząd Statystyczny w Krakowie, *Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji organizacji trzeciego sektora w 2012 roku*, [online] <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoleczna-wolontariat/gospodarka-spoleczna-trzeci-sektor/wstepne-wyniki-badania-spolecznej-i-ekonomicznej-kondycji-organizacji-trzeciego-sektora-w-2012-r,3,5.html> [accessed: 28.04.2017].

Age of responders could also have an impact on the course of research, the language of interviews and its content. Presented paper is largely presenting stories of young people, starting their professional development and representing mostly the same generation, raised in similar socio-political reality which shaped the operation of Polish Third Sector. The choice was also a result of the need to present the youth viewpoint as the age group who reflects the challenges and problems of the epoch and is striving for changes in existing social order.¹³ Described decision enabled the researcher to establish smooth interaction with responders and conduct interviews with people with similar set of features. Nevertheless, restricted age group of responders is not a representative sample of Third Sector activists in Poland, but a specific, diligently chosen community with particular features, problems and challenges resulted from the stage of life. Due to that fact, crisis of volunteerism is yet the question (as stated in the title) which needs further study.

Main goal of results of conducted research was to provide a comprehensive analysis of relations and difficult moments related to management and leadership of selected NGOs, with a particular attention focused on volunteering. The analysis verified if there are signs of crisis of non-governmental leadership, from individual and institutional perspective. This research also examined if the process of volunteers' resigning from NGOs was a direct reaction to dysfunction of interaction with leaders/coordinators, leading to ceasing of series of events which formed foregoing order. Conducted interview revealed vital transitions on the way of thinking about voluntary work, differences and incoherence of expectations and motivation among former volunteers and NGOs leaders, as well as tough, conflictive moments on individual and institutional level. Presented research indicated that some of selected leaders were not prepared to accept volunteers, integrating them to the existing team. Problems and challenges related to mutual disappointment and underachievement could be eliminated or minimalized due to comprehensive, diligent analysis of institutional and individual needs, as well as the scope of leaders' responsibility and legal aspects of voluntary work.¹⁴

Regardless of the initial statement about lacking aspirations at the beginning of voluntary experience, few former volunteers presented well-thought and exhaustive reflections on meeting expectations. Therefore, the process of an awareness 'awakening' among former volunteers came into

¹³ M. Niezgoda, op. cit., pp. 13–34.

¹⁴ W. Rustecki, *Praktyczny poradnik współpracy z wolontariuszami*, Warszawa 2014, pp. 8–16.

existence in the course of time. It seemed that, based on experience of co-operation with non-profit organizations, they (re)assessed and (re-)shaped their own aspirations, either realizing an inability to meet expectations or appreciating the chance to fulfil their needs. Research showed that both volunteers' and leaders' expectations were mainly subconscious, not articulated by both volunteers and leaders. Aspirations were rather general and multi-motivational, combining pragmatic issues (getting a credit, passing the subject at school, having an apprenticeship) and willingness to develop oneself, networking efficiently, supporting an important initiative. Apart from one narrative, there were no statements about precise expectations and motives, unchanged in the course of time. On the whole, research exposed a supraindividual displacement of leaders' expectations and approach towards volunteers. Majority of examined coordinators could not distinguish precise, individual expectations. Declaration of one interviewed leader, who appreciated and implemented specification of mutual needs and demands, as well as individualized, open communication, was a distinctive exception. What is more, depersonalized expectations of the leaders could be a proof of either the openness of the examined organizations, limited selectivity in choosing volunteers or inability, lack of time and competences to identify volunteers' aspirations. Major criteria of assessment, evaluation and management were unchangeable, partially inadequate, obsolete and non-individualized. However, the unanswered question is whether a well-structured, strict and company-like management and leadership strategies are needed and possible to implement in the Third Sector.

Relations with others are treated as "elementary substance, building our human existence"¹⁵ and, as the research expose, a crucial factor, predominantly shaping voluntary work. A way of building and maintaining ties between volunteers and team members, including NGO leaders, posed great value to the interviewees. Postulate of systematic, well-thought development of relations with volunteers, based on mutual trust and respect and widely described in the source literature,¹⁶ was not always fulfilled in the examined NGOs.

The analysis showed that a type of voluntary work and the scope of responsibility varied former volunteers' attitude towards non-profit organizations. Unclear and changeable rules of task division lead to their discontent

¹⁵ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007, p. 12.

¹⁶ Cf. R. Griffin, *Podstawy zarządzania organizacjami*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 1998, pp. 117–133; M. Kukowska, *Przepis na wolontariat*, Warszawa 2015, pp. 26–48; M. Ochman, P. Jordan, *Jak pracować z wolontariuszami*, Warszawa 1997, pp. 8–16.

and often, as a consequence, resulted in volunteers' resignation. Nevertheless, two interviewees testified that there was a positive relation between a type of volunteers' obligations and their approach toward the examined NGOs. They paid a special attention to the contentment and satisfaction they derived from performing given tasks. Simultaneously, the additional key element of gratification was the transparent, permanent and openly communicated management and leadership strategy. In the other narratives, above mentioned aspects appeared as additional, side issues. All former volunteers' statement treated the issue of their own motivation in a shallow way. Interviewees struggled with a difficulty to provide a diligent, precise description of their engagement. Majority of them, however, assessed their motivation and reliability positively. Diversity and adequacy of tasks, as well as the efficient way of presenting them by organizations' leaders fostered former volunteers' satisfaction and involvement. Problems and challenges related to unfulfilled expectations and unsustained motivations could have been eliminated or minimalized by the complex, diligent analysis of mutual needs, scope of responsibilities and legal aspects.¹⁷

Conclusion

Voluntary work should be a positive experience and free choice of individuals, led by non-governmental leaders who appreciate the quality of the relation more than the amount of voluntary work done by volunteers. Yet, the conducted research proved that the accomplishment of such postulate is a challenge for many institutions and activists. The aim was to verify if there are any signs of non-governmental leadership's crisis among examined organizations. Reasons of volunteers' resigning from voluntary work were analysed through the prism of expectations, motives and difficult moments related to the non-governmental management and relations between team members.

The conducted research did not evidence univocally that there is a crisis of non-governmental leadership. However, the analysis showed significant changes in a way of thinking about voluntary work, the inconsistency of expectations and motivations, conflict situations on individual and institutional level as well as the context (life trajectories) of volunteering. The crucial conclusion is that there are potential solutions to each of these challenges, in order to empower the management and leadership among non-profit organizations. Recommendations include: a suitable communication

¹⁷ W. Rustecki, *op. cit.*, pp. 8–16.

strategy and the openness to diverse expectations, needs and competences of volunteers; a profound, diligent recruitment of volunteers and regular assessment of their achievements and engagement; providing a professional support and conflict management by NGOs leaders/coordinators; reconstruction of the obsolete, inadequate strategies of task division; flexibility and receptiveness to the ideas and proposals of changes, provided by both volunteers and workers.

Having embedded the dissertation in two paradigms, pedagogical constructivism and pragmatism, one the one hand enabled to follow and review the educational and socializing profile of volunteer work as presented by the interviewees, while on the other concentrated on the message from experiences acting as hints for the Third Sector environment for the optimal development of volunteerism. In accordance with the hypotheses, the project has presented volunteer work as a complex, evolving educational space, as well as put forward possible future directions, in the form of abovementioned postulates. In order to avoid difficulties, organization employees shall consciously construct an internal community of experiences for the free exchange of thought and beliefs, proposals for change and assessment directed not only at the control over volunteers, but also the development of the whole institution. Volunteers should be granted the opportunity to actively contribute to the common creation of the Third Sector, as an educational environment.

The research does not exhaust the matter at hand. It can be treated as an exordium to subsequent analysis of the reasons of volunteers resigning from non-profit organization and its relation with non-governmental leadership, the topic virtually non-existent in the source literature.

BIBLIOGRAPHY

1. Adamiak P., Charycka B., Gumkowska M., *Kondycja warszawskiego sektora pozarzadowego 2015. Raport z badań*, [online] http://ngo.um.warszawa.pl/sites/ngo2.um.warszawa.pl/files/zalaczniki/aktualnosci/raport_kondycja_warszawskiego_sektora_pozarzadowego_2015_po_zmianach.pdf [accessed: 21.03.2016].
2. Adamiak P., *Praca w organizacji – czy warto?*, [online] <http://civicpedia.ngo.pl/wiadomosc/1630618.html> [accessed: 31.05.2016].
3. Arczewska M., Całek G., Gliwicka E., Pazderski F., Rustecki W., Bobek K., *Długofalowa polityka rozwoju wolontariatu w Polsce*, [online] <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekty-programow-i-inne/ugofalowapolitykarozwojuwolontariatuwolsce/> [accessed: 31.04.2017].

4. Fowler A., *Ekonomia społeczna na Południu w kontekście społeczeństwa obywatelskiego*, [in:] *Trzeci sektor dla zaawansowanych. Współczesne teorie trzeciego sektora – wybór tekstów*, red. A. Gałązka, J. Herbst, Warszawa 2006.
5. Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia oraz Urząd Statystyczny w Krakowie, *Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji organizacji trzeciego sektora w 2012 roku*, [online] <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/wstepne-wyniki-badania-spoecznej-i-ekonomicznej-kondycji-organizacji-trzeciego-sektora-w-2012-r,3,5.html> [accessed: 28.04.2017].
6. Górecki M., *Idea, instytucjonalizacja i funkcje wolontariatu*, Warszawa 2013.
7. Griffin R., *Podstawy zarządzania organizacjami*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 1998.
8. Herbst J., Przewłocka J., *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2012*, Warszawa 2012.
9. Kukowska M., *Przepis na wolontariat*, Warszawa 2015.
10. Laforest J., *Safety Diagnosis Tool Kit for Local Communities. Guide to Organizing Semi-Structured Interviews with Key Informant*, Québec 2009.
11. Marshall M. N., *Sampling for Qualitative Research*, "Family Practice" 1996, Vol. 13, Issue 6.
12. Naumiuk A., *Edukacja i aktywizacja społeczna w organizacjach pozarządowych. Przykład ruchu United Way*, Warszawa 2003.
13. Niezgoda M., *Młodzież. Kłopotliwa kategoria socjologiczna*, „Jagiellońskie Studia Socjologiczne” 2014, t. 1, nr 1.
14. Ochman M., Jordan P., *Jak pracować z wolontariuszami*, Warszawa 1997.
15. Russell B. H., *Research Methods in Anthropology. Research Methods in Anthropology Fourth Edition Qualitative and Quantitative Approaches*, Maryland 2006.
16. Rustecki W., *Praktyczny poradnik współpracy z wolontariuszami*, Warszawa 2014.
17. Salamon L., *America's Nonprofit Sector: A Primer*, New York 1992.
18. Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007.
19. Toczyński W., *Rola organizacji pozarządowych w odrodzeniu społeczeństwa obywatelskiego*, [in:] *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*, red. M. Załuska, J. Bocoń, Katowice 1998.

ANNA WÓJCIUK

UNIwersytet ŚLĄSKI
WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
Instytut Języka Polskiego im. Ireny BajeroWey
Zakład Socjolingwistyki i Społecznych Praktyk Komunikowania
E-MAIL: ANIA.WOJCIUK@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 30.12.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 24.02.2018

Perswazyjna funkcja poszczególnych typów postaci występujących w reklamach społecznych

STRESZCZENIE

Reklama jest komunikatem perswazyjnym posiadającym określonego nadawcę. Wyróżnia się dwa typy nadawcy komunikatu reklamowego. Jest nim podmiot zlecający utworzenie danej reklamy oraz osoba w niej występująca. Przedmiotem mojego zainteresowania jest osoba występująca w reklamie społecznej. W niniejszym artykule wskazuję wybrane typy postaci, które pojawiają się w reklamach społecznych, oraz opisuję, w jaki sposób osoba występująca w przekazie społecznym wpływa na perswazyjność tego rodzaju komunikatu. Analizowany materiał badawczy obejmuje filmy reklamowe.

SŁOWA KLUCZOWE

reklama, reklama społeczna, nadawca reklamy, osoba występująca w reklamie, perswazja

Wstęp

Reklama społeczna jest komunikatem perswazyjnym posiadającym określonego nadawcę. Wyróżnia się dwa typy nadawcy komunikatu społecznego. Pierwszym jest podmiot tworzący bądź zlecający (z reguły agencji reklamowej) przygotowanie reklamy poruszającej konkretny problem społeczny lub promującej daną akcję społeczną, drugi to osoba prezentująca

treść reklamy¹. Treść komunikatu społecznego może przekazywać: ekspert, aktor, piosenkarz, blogger, model, osoba powszechnie nieznana itd. W niniejszym opracowaniu wskazuję wybrane typy postaci, które pojawiają się w reklamach społecznych, oraz opisuję, w jaki sposób osoba występująca w reklamie społecznej wpływa na perswazyjność tego rodzaju przekazu. Analizowany materiał badawczy obejmuje filmy reklamowe poruszające różne problemy społeczne oraz popularyzujące rozmaite akcje społeczne i charytatywne.

Reklama społeczna

Rozważania na temat osób występujących w reklamach społecznych należy zacząć od krótkiego wyjaśnienia, czym jest społeczny komunikat, i wskazania jego roli we współczesnym świecie.

Pierwsze reklamy społeczne pojawiły się w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku². Tego typu komunikat: a) pokazuje, że wszyscy ludzie są pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, b) uczy solidarności społecznej i udzielania pomocy innym, c) wpływa na wzrost zainteresowania sprawami społecznymi, d) wyjaśnia, że każdy człowiek ma prawo do jawnego wyrażania swoich sądów i opinii, e) umożliwia firmom poprawę ich wizerunku oraz f) zwalcza negatywne myślenie o przekazach reklamowych³. Tematem reklam społecznych są poważne problemy społeczne, takie jak:

[...] intymność człowieka, wybory moralne przez niego dokonywane, zachowania społeczne, choroby, nałogi, tolerancja, przemoc, antykoncepcja, cierpienie, uprzedzenia, rasizm, wojny, obyczajowość, ochrona środowiska, bezpieczeństwo na drogach, a także zagadnienia związane z sektorem publicznym (np. utrzymanie czystości i bezpieczeństwa w miastach)⁴.

¹ J. Kall, *Reklama*, Warszawa 1994, s. 22.

² Pierwsze reklamy społeczne pojawiły się w Stanach Zjednoczonych oraz we Włoszech. W 1970 roku we Włoszech działalność rozpoczęła Pubblicità Progresso, która była wzorowana na Advertising Council, powstałej w 1941 roku w Stanach Zjednoczonych. Włoska instytucja ukierunkowana była na wspieranie publicznych akcji dotyczących odpowiedzialności i solidarności społecznej, prewencji oraz ochrony środowiska naturalnego. W Polsce pierwsze reklamy społeczne upowszechniono po społeczno-polityczno-ekonomicznym przełomie, jaki nastąpił w 1989 roku. Polacy najpierw zapoznawali się z nowościami w zakresie kultury, towarów i regulacji prawnych, następnie zaczęto tworzyć reklamy społeczne. Zob. M. Bogunia-Borowska, *Reklama jako tworzenie rzeczywistości społecznej*, Kraków 2004, s. 129–136.

³ M. Filipiak, *Homo communicans: wprowadzenie do teorii masowego komunikowania*, Lublin 2004, s. 173–174.

⁴ M. Bogunia-Borowska, op. cit., s. 136.

Pokazuje to, że: „celem reklamy społecznej nie jest zachęcanie do zakupu reklamowanych produktów, ale nakłonienie do zachowań korzystnych ze społecznego punktu widzenia lub zaniechania działań ocenianych przez obowiązujące w społeczeństwie normy negatywne”⁵. Dlatego też reklama społeczna ukierunkowana jest na zysk ideowy, który polega na: modyfikowaniu rzeczywistości społecznej (poprzez namawianie odbiorców do prospołecznych zachowań), propagowaniu prospołecznych idei, uwrażliwianiu na osoby potrzebujące pomocy, angażowaniu w sprawy społeczne oraz walce z przesądami i stereotypami⁶.

Wyjaśniając istotę reklamy społecznej, nie można pominąć marketingu społecznego⁷, który, jak notuje Małgorzata Bogunia-Borowska, jako pierwszy odniósł się do wartości społecznych⁸. Marketing społeczny pojawił się na początku lat siedemdziesiątych XX wieku⁹, gdy Philip Kotler i Gerald Zaltman zauważyli, że techniki i marketingowe narzędzia stosowane pod-

⁵ R. Nowacki, *Reklama: podręcznik*, Warszawa 2006, s. 49.

⁶ M. Bogunia-Borowska, op. cit., s. 129–130.

⁷ Marketing społeczny ukształtował się na podstawie marketingu ekonomicznego, który powstał w wyniku pojawienia się w Stanach Zjednoczonych i wysoko rozwiniętych państwach europejskich barier popytowych. By ten problem rozwiązać, zmieniono dotychczasowe podejście do produkcji i upływniania towarów. Produkcję i sprzedaż uzależniono bowiem od konsumentów. Dotychczasowe podejście do rynku, opierające się na skłanianiu konsumentów do zakupów w miejscu i czasie proponowanym przez przedsiębiorstwo, zostało zastąpione produkcją uwarunkowaną oczekiwaniami nabywców. Spowodowało to, że przedsiębiorstwa musiały wprowadzać na rynek produkty zgodne z pragnieniami odbiorców. T. Kramer, *Podstawy marketingu*, Warszawa 1998, s. 11–12. Ponadto w celu usprawnienia sprzedaży zaczęto prowadzić działania polegające nie tylko na informowaniu konsumentów o pojawieniu się na rynku nowych produktów, ale również zachęcaniu do zakupu. R. Niestrój, *Istota i znaczenie marketingu*, [w:] *Podstawy marketingu*, red. J. Altkorn, Kraków 1996, s. 21–23. Nawiązanie do działań promocyjnych pojawia się w definicji marketingu opracowanej w 1985 roku przez Amerykańskie Stowarzyszenie Marketingu: „marketing to proces planowania i urzeczywistniania koncepcji produktu (idei, dóbr, usług), cen, promocji i dystrybucji, prowadzących do wymiany pozwalającej osiągnąć cele jednostek i organizacji” (R. Nowacki, M. Strużycki, *Reklama w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2002, s. 15).

⁸ M. Bogunia-Borowska, op. cit., s. 130.

⁹ Na rozwój marketingu społecznego w znacznym stopniu wpłynęły ruchy społeczne oraz organizacje ekologiczne, które poprzez swoje działania wywierały nacisk na władze państwa. Podmioty te domagały się wprowadzenia odpowiednich norm prawnych, gwarantujących m.in. lepszą ochronę środowiska naturalnego czy produkcję bezpiecznych zabawek. Specjaliści do spraw marketingu nie sprzeciwiali się działaniom tych organizacji, zauważyli bowiem, że przedsiębiorstwa swoją działalnością muszą usatysfakcjonować nie tylko pojedyncze jednostki, ale także całe społeczeństwo. M. Filipiak, op. cit., s. 167.

czas promocji i sprzedaży produktów oraz usług można również wykorzystywać do promowania prospołecznych idei¹⁰. W marketingu społecznym, podobnie jak w marketingu ekonomicznym¹¹, wykorzystuje się narzędzia marketingu-mix, które można przedstawić następująco:

1. Produkt – jest nim temat reklamy społecznej, np. zachęcanie do zmiany dotychczasowego postępowania, kreowanie społecznie pożądanых postaw, zbiórka pieniędzy, ubrań i żywności na dany cel charytatywny,
2. Cena – a więc koszty finansowe związane z organizacją reklamy społecznej i przekazywaniem pieniędzy na dany cel charytatywny oraz koszty psychologiczne i behawioralne, obejmujące: czas poświęcony przez wolontariuszy, poczucie dyskomfortu podczas oddawania krwi lub szpiku kostnego, chęć sięgnięcia po papierosa, która towarzyszy osobie porzucającej nałóg itd.,
3. Dystrybucja – umożliwiającą realizację celu reklamy społecznej, na przykład umieszczenie w odpowiednich miejscach punktów poboru krwi itp.,
4. Promocja – informowanie odbiorców o pojawieniu się określonej reklamy społecznej¹².

Reklama społeczna jest ściśle związana z marketingiem społecznym, co wpływa na sposób jej definiowania. Przykładem jest definicja zaproponowana przez Dominikę Maison i Norberta Maliszewskiego: „reklama społeczna to jedna z form promocji społecznie pożądanых postaw i zachowań w zintegrowanym procesie marketingowym”¹³. W literaturze przedmiotu można znaleźć różne definicje reklamy społecznej. Każda z nich wyjaśnia, że jej istotą jest upowszechnianie prospołecznych postaw i zachowań¹⁴. Waż-

¹⁰ A. Sargeant, *Marketing w organizacjach non profit*, tłum. W. Kisiel, Kraków 2004, s. 348.

¹¹ W marketingu ekonomicznym narzędzia marketingu-mix stosowane są do promocji i sprzedaży produktów. Przedstawiają się one następująco: produkt to oferowane konsumentom towary i usługi zaspokajające określone potrzeby, ceną jest ponoszony przez konsumenta koszt zakupu produktu lub skorzystania z danej usługi, dystrybucja dotyczy przewożenia produktu z miejsca produkcji do miejsca, gdzie może on być zakupiony, a promocją jest wszelka działalność związana z przekazywaniem informacji o pojawieniu się produktu na rynku oraz nakłanianiem konsumentów do zakupu. J. Musiałkiewicz, *Marketing*, Warszawa 2000, s. 14–15.

¹² D. Maison, N. Maliszewski, *Co to jest reklama społeczna*, [w:] *Propaganda dobrych serc, czyli pierwszy tom o reklamie społecznej*, red. D. Maison, P. Wasilewski, Kraków 2008, s. 14–16.

¹³ Ibidem, s. 16.

¹⁴ Zob. R. Drozdowski, M. Krajewski, *Reklama społeczna w Polsce – grzechy i możliwości*, [za:] *Akademia Europejska – materiały szkoleniowe*, Bielsko-Biała 1998; U. Gołaszewska-

ną rolę w promowaniu wyższych wartości odgrywa osoba występująca w przekazie społecznym¹⁵.

Postać pojawiająca się w reklamie społecznej a perswazja

W reklamie społecznej mogą występować dwa typy postaci. Pierwszy z nich to osoba przedstawiająca treść komunikatu, informująca odbiorców o przedmiocie reklamy, wskazująca jej cel. Drugi to nadawcy tercjarni, a więc osoby, które pojawiają się w reklamie, odgrywają pewną scenę, ale nic nie mówią. Ich funkcja polega m.in. na zobrazowaniu idei bądź dopełnieniu tematu reklamy społecznej¹⁶. Zarówno pierwszy, jak i drugi typ postaci wiąże się z perswazyjną funkcją przekazu reklamowego, ponieważ odpowiedni dobór osoby występującej w reklamie jest jednym z najistotniejszych czynników w procesie oddziaływania na odbiorcę.

Słowo *perswazja* pochodzi z języka łacińskiego, w którym *persuasio* oznacza przekonywanie odbiorcy i posługiwanie się argumentacją podkreślającą słuszność zajmowanego stanowiska¹⁷. Pokazuje to, że zjawisko perswazji jest ściśle związane z nakłanianiem, namawianiem, zachęcaniem, przekonywaniem do podjęcia określonego działania. Perswazja obecna jest w komunikowaniu reklamowym, promocyjnym, politycznym itd. Ogólnie mówiąc, odnosi się ona: „do tych aktów komunikacyjnych, których celem jest realizowanie strategii nakłaniających odbiorcę do określonego sposobu postępowania, zgodnego z intencjami osoby nadającej przekaz”¹⁸. W przypadku reklam społecznych wskazuje się cztery cechy perswazyjnego działania komunikatu reklamowego. Są to kolejno: a) zwrócenie uwagi odbiorcy na reklamę, b) wzbudzenie zainteresowania przekazem, c) wzbudzenie działań mających na celu zmianę dotychczasowej postawy bądź wywołanie chęci uczestnictwa w danej akcji charytatywnej, d) sprowokowanie odbiorcy do działania (dzięki czemu cel reklamy zostaje osiągnięty)¹⁹.

-Kaczan, *Zaangażowanie społeczne przedsiębiorstwa*, Białystok 2009, s. 108–109; A. Stafiej-Bartosik, D. Maison, *Reklama społeczna – czym jest i jak się zmienia*, [w:] *Szlachetna propaganda dobroci, czyli drugi tom o reklamie społecznej*, red. P. Wasilewski, współ. D. Maison, A. Stafiej-Bartosik, Kraków 2007, s. 20.

¹⁵ Warto zaznaczyć, że pojawiają się reklamy społeczne, w których nie występują osoby przekazujące ich treść. Są to reklamy w formie plakatów i ulotek – zamieszcza się na nich wyłącznie informacje o temacie reklamy społecznej.

¹⁶ P. H. Lewiński, *Retoryka reklamy*, Wrocław 1999, s. 39.

¹⁷ A. Jachnis, J. F. Terelak, *Psychologia konsumenta reklamy*, Bydgoszcz 1998, s. 220.

¹⁸ K. Albin, *Reklama: przekaz, odbiór, interpretacja*, Warszawa–Wrocław 2000, s. 110.

¹⁹ R. Heath, *Uwieść podświadomość. Psychologia reklamy*, tłum. J. Trojnar, Sopot 2014, s. 29–30.

Zasadniczym zadaniem perswazji w reklamie społecznej jest wpłynięcie na postawę odbiorców, z reguły zmiana postawy niepożądana na prospołeczną. Utrwalenie czy zastąpienie postawy nie jest jednak łatwe, ponieważ ludzi cechuje stałość postaw oraz niechęć do jakichkolwiek zmian²⁰. Dlatego też, by intencja nadawcy komunikatu została spełniona, stosuje się skuteczne techniki perswazyjne, które nie mogą być trudne w interpretacji. Komunikat perswazyjny nabiera znaczenia tylko wtedy, gdy odbiorca rozumie intencję nadawcy i dobrowolnie podejmuje działania realizujące cel przekazu²¹. Jedną z technik perswazyjnych wpływających na postawę odbiorców jest osoba występująca w reklamie. Jak notuje Anna Kozłowska, tylko odpowiednie dopasowanie cech postaci do przedmiotu reklamy może wpłynąć na zmianę dotychczasowej postawy²². Przyjrzyjmy się wybranym typom osób, które występują w reklamach społecznych.

Typy postaci w reklamie społecznej

A. Ekspert

Na wstępie przyjrzyjmy się ekspertom, których odbiorcy mogą rozpoznać dzięki kilku zasadniczym cechom:

[...] podczas prezentacji takiej postaci koniecznie musi być wyeksponowany tytuł naukowy bądź wyszczególniony zawód/stanowisko/specjalizacja. Dla zwiększenia wiarygodności wykorzystuje się także charakterystyczne atrybuty wzmacniające przekonanie o nieomyślności prezentowanej postaci. Tradycyjnie taką rolę pełnią fartuchy, okulary, menzurki, wskaźniki, wykresy, choć może to być również solidne drewniane biurko, klasyczne wnętrze gabinetu prezentera czy profesora albo dobrej klasy garnitur²³.

Eksperci odgrywają istotną rolę w reklamach, gdyż wzbudzają zaufanie odbiorców i sprawiają, że przekazywane przez nich informacje są bardziej wiarygodne. Są oni bowiem postrzegani jako osoby kompetentne, rzetelne, warte zainteresowania i zachęcające do zapoznania się z treścią komunikatu²⁴. Jest to spowodowane tym, że: „ekspert powołuje się na informacje zwią-

²⁰ K. Nadolska, *Potrzeby psychiczne człowieka a reklama*, Poznań–Opole 2011, s. 26.

²¹ K. Albin, op. cit., s. 110–111.

²² A. Kozłowska, *Reklama: techniki perswazyjne*, Warszawa 2011, s. 346.

²³ A. Kowal-Orczykowska, *Skuteczność reklamy*, [w:] *Reklama w społeczeństwie informacyjnym*, red. E. Kowalska, M. Kowalski, Tychy 2010, s. 41.

²⁴ J. Kall, op. cit., s. 22.

zane z wiedzą i własnym doświadczeniem. Podając informacje, ujawnia ich źródło, powołuje się na odkrycia i ekspertyzy naukowe. Czynniki te powodują, że jest postrzegany jako bardziej wiarygodny od innych nadawców”²⁵.

Odbiorcy nieposiadający rozległej wiedzy o przedmiocie reklamy skupiają uwagę na występującym w niej ekspercie. Dopiero potem wydają opinię, na którą wpływa szereg cech eksperta, na przykład: jego wygląd, sposób zachowania, intonacja, gesty, mimika, sposób wypowiadania treści komunikatu. Istotny jest również stopień specjalistyczności języka, jakim posługuje się ekspert. Jak notuje Anna Kozłowska, od języka w dużej mierze zależy wiarygodność eksperta. Jeżeli używa on wyłącznie języka potocznego, wówczas przekazywany komunikat jest w niewielkim stopniu specjalistyczny. W takim przypadku nadawca przestaje być postrzegany jako ekspert. Natomiast gdy posługuje się zbyt trudnymi słowami, a jego język staje się za bardzo specjalistyczny, wpływ na odbiorców reklamy może być niewielki, gdyż treść komunikatu nie zostanie zrozumiana. Dlatego też wypowiedź eksperta powinna zawierać zarówno terminy i stwierdzenia specjalistyczne, jak i słowa potoczne, wyjaśniające ideę przekazu²⁶.

W reklamach społecznych, by ekspert jawił się jako osoba wiarygodna, z reguły podaje się jego nazwisko, tytuł naukowy, informuje o zajmowanym przezeń stanowisku. Ponadto posiada on odpowiednie atrybuty. Reklamy społeczne, w których pojawia się ekspert, opierają się na następującym schemacie: ekspert wyjaśnia skutki nieodpowiedniego postępowania, wskazuje właściwą postawę, a jego zachowanie dodatkowo wzmacnia perswazję przekazu. Spójrzmy na przykłady reklam społecznych, w których występują eksperci.

W 2014 roku pojawiła się reklama społeczna „10 mniej. Zwolnij!”. W reklamie występuje Robert Opas, ekspert do spraw bezpieczeństwa ruchu drogowego, oraz dwie rodziny. Jedna jedzie samochodem z dozwoloną prędkością, druga łamie przepisy drogowe i jedzie zbyt szybko, co prowadzi do zderzenia z ciężarówką. Rola eksperta polega na poinformowaniu odbiorców, jakie mogą być skutki uderzenia samochodu w przeszkodę z prędkością wyższą od dozwolonej. W filmie reklamowym uwagę przykuwa kilka elementów. Przede wszystkim gdy ekspert rozpoczyna swoją wypowiedź, pojawia się informacja, że jest on młodszym aspirantem, pełniącym funkcję biegłego sądowego z zakresu rekonstrukcji wypadków. Poza tym jest on ubrany w policyjny mundur, co dodatkowo wpływa na odbiorców przekazu. Język, którym mężczyzna się posługuje, nie jest ani zbyt potoczny, ani za

²⁵ A. Jachnis, J. F. Terelak, op. cit., s. 229.

²⁶ A. Kozłowska, *Reklama: socjotechnika oddziaływania*, Warszawa 2006, s. 65.

bardzo specjalistyczny. W wypowiedzi pojawiają się zwroty używane na co dzień oraz terminy specjalistyczne. Na potoczność języka składa się fragment, w którym ekspert informuje, że jeden kierowca jechał z prędkością 50km/h, a drugi 60 km/h: „jeden samochód jedzie sześćdziesiątką, drugi o dziesięć mniej”. Potoczny charakter wypowiedzi podkreślony jest przez zastosowanie wyrazu „sześćdziesiątką”. Z kolei o specjalistyczności języka świadczy ta część wypowiedzi, w której ekspert tłumaczy, w jaki sposób jazda samochodem z prędkością mniejszą o 10 km/h może zapobiec wypadkowi: „jeden samochód jedzie sześćdziesiątką, drugi o dziesięć mniej. Gdy znajdują się w jednej linii, na drogę wjeżdża ciężarówka. Kierowcy zaczynają hamować, ale dopiero po ponad sekundzie. Tyle wynosi czas reakcji. Drugi samochód zatrzymuje się tuż przed przeszkodą”. Dzięki zrównoważeniu w wypowiedzi języka potocznego i specjalistycznego ekspert sprawił, że jego przekaz jest zrozumiały. Na odbiorców analizowanej reklamy społecznej oddziałuje również sposób wypowiedzi. Mężczyzna mało gestykuluje. Gesty pojawiają się wyłącznie wtedy, gdy chce zaakcentować skutki jazdy samochodem z prędkością 50km/h i 60 km/h. Ponadto ekspert mówi spokojnym tonem, a jednocześnie stanowczo. Sprawia to, że odbiorcy nie tylko skupiają uwagę na scenie wypadku i wyglądzie eksperta, ale także słuchają kierowanych do nich słów. W ten sposób ekspert skłania ich do refleksji i wpływa na podjęcie decyzji o zmianie dotychczasowej postawy:

Ryc. 1. Kadr z filmu reklamowego, w którym pojawia się ekspert,
[online] <https://www.youtube.com/watch?v=61B933MSQl0> [dostęp: 19.12.2017].

Na podobnym schemacie opiera się reklama społeczna „Przed czerniakiem możemy chronić się sami”. Reklama stylizowana jest na wywiad z członkami Komisji Nadzwyczajnej. W reklamie występuje dwóch ekspertów ubranych w garnitury, którzy przestrzegają, że zbyt częste i długie opalanie się jest jedną z najczęstszych przyczyn zachorowań na czerniaka. W wypowiedziach mężczyzn również zauważa się połączenie języka potocznego ze słownictwem specjalistycznym: „Czerniak. Chodzi o czerniaka. Zagrożenie ze strony promieniowania UV. Niestety obserwujemy zwiększoną zachorowalność na czerniaka spowodowaną nadmiernym opalaniem się na słońcu i w solariach. Żeby uchronić się przed czerniakiem, należy regularnie obserwować swoje ciało i sprawdzać znamiona”. Jak można zauważyć, na początku wypowiedzi pojawia się stwierdzenie, że przyczyną czerniaka jest promieniowanie UV. W ten sposób eksperci zastosowali słowa należące do języka specjalistycznego. Następnie, posługując się językiem potocznym, wyjaśniają zastosowaną terminologię, dzięki czemu komunikat staje się zrozumiały. Uwagę przykuwa również zachowanie mężczyzn. Początkowo z niepokojem i przejęciem mówią, że tematem obrad był czerniak. Podkreśla to powagę choroby. Następnie eksperci spokojnie wyjaśniają profilaktykę i przyczyny tej choroby. Takie zachowanie wpływa na odbiór komunikatu. Odbiorcy skupią bowiem uwagę na reklamie i zauważą, że czerniak jest poważną chorobą. Zrozumieją, że nie można bagatelizować żadnych niepokojących objawów i trzeba udać się do lekarza:

Ryc. 2. Kadr z filmu reklamowego, w którym eksperci odpowiadają na pytania zadane przez dziennikarzy, [online]
<https://www.youtube.com/watch?v=GJnNO4HwtQE> [dostęp: 19.12.2017].

B. Celebryci

Twórcy reklam angażują celebrytów, ponieważ ułatwiają oni zapamiętanie przekazu dzięki procesom skojarzeniowym²⁷. Komunikat reklamowy jest sztuką skojarzeń. Gdy odbiorca przypomina sobie daną reklamę, przywołuje różne obrazy. Postać sportowca, piosenkarza, aktora czy prezentera umożliwia szybsze przypomnienie sobie przekazu²⁸. Poza tym celebryci należą do wąskiej elity:

[...] popularni aktorzy, sportowcy, piosenkarze uosabiają mit sukcesu, są nielicznymi przykładami tych, którym się udało wybić ponad przeciętność, a przede wszystkim pokonać własną anonimowość. Są oni tymi, których pozostali ludzie naśladowują w swych zachowaniach, a przede wszystkim w stylu życia: w urządzaniu mieszkania, w ubieraniu się, w zainteresowaniach²⁹.

Należy również odnotować, że celebryci są osobami atrakcyjnymi. Jak notuje Jacek Kall: „atrakcyjnymi źródłami informacji są takie osoby, które: [...] odbiorca podziwia i do których aspiruje (np. sportowiec osiągający rekordy w swojej dziedzinie)”³⁰. Atrakcyjność celebrytów zwiększają również wygląd zewnętrzny, posiadany majątek, status społeczny oraz osobowość³¹.

Atrakcyjność osoby występującej w reklamie oraz jej przynależność społeczna znacznie wpływają na realizację celu reklamy. Pomiędzy atrakcyjnym nadawcą przekazu a odbiorcą tworzy się pozytywna więź, która sprawia, że odbiorca komunikatu przyjmuje postawy i zachowania propagowane przez celebrytę, pragnąc się w ten sposób do niego upodobnić³². Spełnianie intencji nadawcy-celebryty jest również związane z mechanizmem wzbudzania sympatii. Badacze Anna Jachnis i Jan Terelak notują, że umiejętność wzbudzenia sympatii jest ważną cechą, którą powinna posiadać osoba występująca w przekazie. Jeżeli odbiorca komunikatu obdarzy nadawcę sympatią, wówczas przytoczone przez niego argumenty są bardziej perswazyjne³³. Dlatego do reklam angażuje się celebrytów, którzy są powszechnie lubiani.

²⁷ Pojęcie „celebryta” pochodzi od angielskiego słowa *celebrity*, które „oznacza sławną osobę, sławę, znakomitą osobistość. Słowo to można powiązać z wyrażeniem *one who is celebrated*, czyli ten, kto jest sławiony, czczony, słynny. W tym szerokim kontekście *celebrity* to osoba, która słynie z tego, że jest sławna (niezależnie od tego, co ją do tej sławy przywiodło). Inaczej mówiąc, *celebrity* to każda osoba, która cieszy się popularnością” (zob. eadem, *Reklama: techniki perswazyjne*, op. cit., s. 355).

²⁸ M. Jędrzejewski, *Wpływ reklamy na pokolenie*, [w:] *Estetyka reklamy*, red. M. Ostrowski, Kraków 2002, s. 261.

²⁹ M. Golka, *Świat reklamy*, Puszczkowsko 1994, s. 93.

³⁰ J. Kall, op. cit., s. 22.

³¹ A. Jachnis, J. F. Terelak, op. cit., s. 231.

³² A. Kozłowska, *Reklama: techniki perswazyjne*, op. cit., s. 351.

³³ A. Jachnis, J. F. Terelak, op. cit., s. 232.

Ogólnie mówiąc, celebryci sprawiają, że: a) odbiorcy zwracają uwagę na reklamę, b) przekaz zostaje szybciej zapamiętany, c) komunikat z reguły jest odbierany pozytywnie, d) cel reklamy ma duże szanse na realizację.

W reklamach społecznych pojawiają się: aktorzy, muzycy, tancerze, sportowcy, dziennikarze, blogerzy itd. Filmy reklamowe, w których występują celebryci, oparte są na trzech schematach.

Pierwszy schemat polega na tym, że scenę odgrywają nieznane powszechnie osoby, a celebryta pojawia się na końcu filmu reklamowego i przekazuje główną ideę reklamy społecznej. Przykładem jest reklama „Kochasz? Powiedz STOP wariatom drogowym”. W filmie pojawiają się różne osoby, które na papierowych sercach wypisują słowa mające przypomnieć kierowcom i motocyklistom o bezpiecznej jeździe. Ideę przekazu społecznego podejmuje aktor Marcin Dorociński. Mężczyzna zachęca odbiorców, by namawiali osoby zmotoryzowane do jazdy samochodem i motorem zgodnie z przepisami drogowymi³⁴.

Celebryci pojawiają się nie tylko w reklamach społecznych dotyczących ludzi. Często występują również w filmach propagujących szacunek dla zwierząt. Przykładem jest reklama „Włącz sumienie”, której tematem są potrącenia zwierząt. W filmie reklamowym odegrana została scena potrącenia psa przez samochód. Następnie Marek Piekarczyk, rockman i lider zespołu TSA, informuje o dużej skali problemu i zachęca do przekazania 1% podatku dochodowego na leczenie potrąconych zwierząt: „rocznie na drogach poważnie rannych zostaje nawet kilkaset tysięcy zwierząt. Nie bądź obojętny. Przekaż swój 1% na pomoc ofiarom wypadków drogowych”³⁵. Spójrzmy na plakat reklamy, na którym zamieszczono wizerunek celebryty:

Ryc. 3. Plakat reklamy „Włącz sumienie”,
[online] <https://www.wlaczsumienie.org/> [dostęp: 19.12.2017].

³⁴ Film jest dostępny w Internecie na stronie: https://www.youtube.com/watch?v=Ad_k20Aq6qI [dostęp: 19.12.2017].

³⁵ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.wlaczsumienie.org/> [dostęp: 19.12.2017].

Drugi schemat reklam społecznych, w których występują celebryci, jest bardziej rozbudowany. Celebryta nie tylko przekazuje ideę danego przekazu społecznego, ale także odgrywa rolę w filmie reklamowym.

Przykładem jest reklama „Przemoc wobec starszych. Nie bądź biernym widzem”. W filmie reklamowym występują dwie osoby, a jedną z nich jest aktor Witold Dębicki. Mężczyzna odgrywa rolę ojca, który jest ofiarą przemocy. Następnie, mówiąc: „To była fikcja, ale przemoc wobec starszych istnieje. Nie bądź biernym widzem. Zadzwoń. Oni sami się nie obronią”, propaguje prospołeczną postawę³⁶.

Ciekawym przykładem jest również reklama społeczna „Autyzm wprowadza zmysły w błąd”, w której występuje Bartłomiej Topa. Aktor wciela się w rolę osoby chorej na autyzm, a następnie nakłania odbiorców do udzielania pomocy materialnej i finansowej fundacji opiekującej się chorymi: „Dla mnie to było zadanie aktorskie, a dla wielu ludzi to codzienność, z którą muszą się zmagać. Dowiedz się więcej o autyzmie i wesprzyj Fundację Synapsis”³⁷.

Warto przyjrzeć się też reklamie „BohaterON – włącz historię”, ponieważ do filmu zaangażowano kilka powszechnie znanych osób. Pojawiają się w nim aktorzy: Maciej Zakościelny, Antoni Pawlicki, Agnieszka Więdłocha, Magdalena Róždźka oraz Jakub Wesołowski, odgrywający role powstańców warszawskich. Ideą tego przekazu społecznego jest pokazanie, że powstańcy są bohaterami narodowymi, którzy walczyli o wolność ojczyzny. Ponadto Maciej Zakościelny i Magdalena Róždźka zachęcają odbiorców do wysłania powstańcom symbolicznych pocztówek³⁸.

Przyglądając się przytoczonym cytatom i oglądając filmy reklamowe, w których celebryci zarówno odgrywają pewną rolę, jak i informują o celu przekazu społecznego, zauważa się pewną istotną kwestię. Podkreśla się mianowicie, że w filmach reklamowych odbiorca widzi grę aktorską odzwierciedlającą rzeczywistość, będącą zabiegiem obrazującym rzeczywisty problem społeczny. W ten sposób twórcy reklam społecznych zwiększają wiarygodność swoich przekazów.

Trzeci schemat polega na angażowaniu celebrytów, których postępowanie warto naśladować. Spójrzmy na kilka przykładów.

³⁶ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=Y9OcEyR6gIM> [dostęp: 19.12.2017].

³⁷ Film jest dostępny w Internecie na stronie: https://www.youtube.com/watch?v=2vhqJrEE5_g [dostęp: 19.12.2017].

³⁸ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=FbBbjX56vpA> [dostęp: 19.12.2017].

Przyjrzyjmy się reklamie „Wyloguj się do życia... a robi się to Tak!”, w której występują Robert Lewandowski i Wojciech Szczęsny. Twórcy tego przekazu społecznego zachęcają młodzież do realizacji swoich pasji, rozwijania zainteresowań innych niż ciągłe surfowanie w internecie i wielogodzinne granie w gry komputerowe. By przekaz silniej wpłynął na odbiorców, do reklamy zaangażowano sportowców, którzy dzięki wytrwałości, realizacji sportowych pasji i ciężkiej pracy osiągnęli wiele sukcesów³⁹.

Innym przykładem jest reklama „Pij mleko. Będziesz wielki”, w której pojawiają się m.in. Agnieszka Radwańska, Marcin Gortat, Krzysztof Hołowczyc, Piotr Gruszka, Otylia Jędrzejczak, czyli osoby, które zdobyły wiele medali i pucharów podczas różnych międzynarodowych imprez sportowych. Występujący w filmie reklamowym celebryci nie tylko nakłaniają odbiorców, by pili mleko, ale też sami zapewniają, że chętnie je piją. Ma to dodatkowo skłonić odbiorców do realizacji celu reklamy⁴⁰. Spójrzmy na plakat reklamy społecznej, w której pojawia się sportowiec:

Ryc. 4. Plakat reklamy „Pij mleko. Będziesz wielki”,
na której zamieszczono wizerunek koszykarza Marcina Gortata,
[online] <http://kampaniespoleczne.pl/mleko-rzadzi/> [dostęp: 19.12.2017].

W reklamach społecznych wielokrotnie zachęca się odbiorców do wykonywania różnych badań lekarskich. Przykładem przekazu poruszającego ten temat jest reklama „Żyj dla swoich bliskich”. W filmie reklamowym wystę-

³⁹ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=Y03UN6gQeaA> [dostęp: 19.12.2017].

⁴⁰ Nagrano kilka reklam „Pij mleko. Będziesz wielki”. W jednej z nich występuje Agnieszka Radwańska. Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=hTD9luSb7y4> [dostęp: 19.12.2017].

puje aktorka Emilia Krakowska, która nie tylko namawia kobiety do wykonywania badań mammograficznych, ale też informuje odbiorców, że sama regularnie się bada. Perswazyjność reklamy wzmacnia również odwołanie do rodziny. Ma to wzbudzić u odbiorców poczucie odpowiedzialności i obowiązku wobec najbliższych osób: „Żyję nie tylko dla siebie. Liczę się z rodziną i publicznością, a moja najważniejsza rola: być zdrową matką, żoną i babcią, dlatego regularnie się badam, bo żyję nie tylko dla siebie. Pamiętaj. Zrób mammografię i żyj dla swoich bliskich”⁴¹.

Należy podkreślić, że każda reklama, bez względu na schemat, na którym jest oparta, składa się z dwóch części. Pierwsza to scena obrazująca określony temat reklamy – ma ona go przybliżyć i jednocześnie wpłynąć na wyobraźnię odbiorców. Następnie celebryta, mówiąc o przedmiocie reklamy, problemie społecznym, wskazując jego skalę, wyjaśniając, jak należy postępować, skłania odbiorców do refleksji, namawia ich do działania. W ten sposób twórcy reklam chcą zachęcić odbiorców do zmiany dotychczasowej postawy.

C. Osoby podobne do odbiorcy

W reklamach społecznych występują nie tylko eksperci i celebryci, ale też tak zwani zwykli ludzie, którzy nie posiadają profesjonalnej wiedzy o problemie społecznym ani nie są powszechnie znani. Jest to zabieg polegający na wykreowaniu nadawcy podobnego do odbiorcy. Podobieństwo może dotyczyć cech charakteru, doświadczenia życiowego, reprezentowanego stylu życia⁴². Zależy to od grupy odbiorczej, do której kierowany jest komunikat. Odbiorca ma po prostu odczuć, że w reklamie widzi „potencjalnego siebie”, a więc osobę prowadzącą podobne życie, borykającą się z podobnymi problemami, mającą zbliżone pragnienia itp. Wykreowane podobieństwo dotyczy także miejsca zamieszkania, pełnionych ról społecznych czy struktury rodziny⁴³.

Wykreowanie podobnej do odbiorcy postaci pojawiającej się w reklamie ma wywołać uczucie sympatii i chęć identyfikacji z nadawcą, co przyczyni się do zmiany dotychczasowej postawy, o czym piszą Anna Jachnis i Jan Terelak: „na kształtowanie przekonań pod wpływem reklamy może mieć wpływ

⁴¹ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=J5P8wrkru5Q> [dostęp: 19.12.2017].

⁴² R. Cialdini, *Wyswieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańsk 1996, s. 161–162.

⁴³ A. Kowal-Orczykowska, op. cit., s. 38–39.

spozstrzegane podobieństwo pomiędzy cechami nadawcy i odbiorcy. Zakłada się, że zbieżność cech między nadawcą komunikatu i odbiorcą ułatwia zmianę przekonań⁴⁴. Jest to spowodowane tym, że odbiorca, widząc w reklamie osobę podobną do siebie, zwraca uwagę na kierowany do niego przekaz oraz niemal automatycznie, bez dłuższego zastanawia się, przyjmuje propagowaną postawę⁴⁵.

Zabieg kreowania podobieństwa między nadawcą reklamy a odbiorcą związany jest także z tak zwanym efektem bliskości. Jego istotą jest pokazanie odbiorcom, że jeżeli osoba występująca w reklamie reprezentuje daną postawę i jest ona korzystna zarówno dla niej, jak i dla innych osób, to również oni mogą w podobny sposób postępować⁴⁶.

Ogólnie mówiąc, występowanie w reklamie osoby podobnej do odbiorcy sprzyja wzbudzeniu sympatii, wywołuje proces identyfikacji, zwiększa wiarygodność przekazu oraz skłania do zmiany dotychczasowej postawy⁴⁷.

Reklamy społeczne, w których występują osoby podobne do odbiorcy, oparte są na schemacie tak zwanych scen z życia. Jacek Kall, wyjaśniając istotę tego schematu, notuje, że: „na ekranie rozgrywają się krótkie scenki, z którymi przeciętny Kowalski może się łatwo identyfikować («widzę siebie w tej sytuacji»)”⁴⁸. Pojawiające się w filmach sceny pokazują zdarzenia, które mogą wydarzyć się naprawdę.

Osoby będące przeciętnymi obywatelami pojawiają się w wielu różnych reklamach społecznych. Analizując filmy reklamowe, zauważa się, że z reguły występują one w przekazach podejmujących temat: postępowania młodzieży, uzależnień, jazdy samochodem i motorem pod wpływem alkoholu lub środków odurzających oraz profilaktyki zdrowia.

Na wstępie spójrzmy na reklamę społeczną dotyczącą zachowania młodzieży. Jednym z zasadniczych problemów tej grupy są narkotyki, co zostało przedstawione w reklamie „Brałeś? Nie jedź! Po narkotykach rozum wysiada”. W filmie reklamowym wyjaśnia się, że jazda samochodem pod wpływem narkotyków może zakończyć się tragicznie. Reklama jest dość krótka, ale oddziałuje na odbiorców. Młodzi ludzie zażywają narkotyki, świetnie się przy tym bawiąc, następnie wsiadają do samochodu i ulegają wypadkowi. Jedna z pasażerek w jego wyniku zostaje sparaliżowana. W filmie reklamowym pojawiają się młode osoby, ponieważ problem narkotyków dotyczy

⁴⁴ A. Jachnis, J. F. Terelak, op. cit., s. 233.

⁴⁵ B. Kwarcia, *Co trzeba wiedzieć o reklamie*, Kraków 1999, s. 106.

⁴⁶ A. Jachnis, J. F. Terelak, op. cit., s. 233.

⁴⁷ Ibidem, s. 233–234.

⁴⁸ J. Kall, op. cit., s. 111.

szczególnie tej grupy. W ten sposób przekaz sprzyja identyfikacji, wpływa na wyobraźnię docelowej grupy odbiorczej, skłania do refleksji. Ponadto na zmianę dotychczasowej postawy wpływa ukazanie kalectwa jako skutku nieodpowiedniego zachowania. Według badań młodzi ludzie bardziej obawiają się trwałego uszczerbku na zdrowiu niż śmierci⁴⁹. Omawiana reklama ma wywołać u odbiorców wstrząs, strach, obawę przed niepełnosprawnością, co z kolei zwiększa perswazyjność przekazu⁵⁰.

Technika wykreowania nadawcy podobnego do odbiorcy wykorzystywana jest nie tylko w reklamach, które pokazują tragiczne skutki nieodpowiedniego postępowania. Stosowana jest też w przekazach wywołujących pozytywne emocje. Przykładem jest reklama „5 porcji warzyw, owoców lub soku”. Celem komunikatu jest zachęcanie odbiorców, by do swojej codziennej diety dołączyli warzywa i owoce. Bohaterowie filmu reklamowego to szczęśliwa rodzina, która codziennie zjada pięć porcji warzyw, owoców lub soku. W reklamie wyjaśnia się pozytywne skutki takiego zachowania. Jednak nie jest to jedyny zabieg perswazyjny. W celu silnego wpływu na odbiorców w filmie wielokrotnie powtarzana jest cyfra „pięć”. Treść tekstu reklamowego jest następująca:

Piotrek Piątkowski mieszka pod piątką. Dzień zaczyna od pierwszej z pięciu porcji warzyw, owoców lub soku. Strzeli dziś pięć bramek i jest mistrzem pięcioboju, przez co skrycie kocha się w nim pięć koleżanek. Piotrek ma zdrowie na piątkę, dzięki pięciu porcjom. Jedna porcja to warzywo, owoc lub szklanka soku. Piątka Piątkowskich o piątę zjada piątą porcję. Dbaj o swoją rodzinę, dając jej codziennie pięć porcji, bo pięć porcji to zdrowie⁵¹.

Ciągłe powtarzanie cyfry „pięć”, która pojawia się wprost bądź stanowi część danego wyrazu, sprzyja zapamiętaniu treści reklamy. Możliwość zapamiętania jest jedną z cech, jakie powinien posiadać komunikat reklamowy. Jak bowiem wskazuje Jerzy Bralczyk, ów przekaz musi swoją formą sprawić, że pozostanie w pamięci odbiorcy. Reklama zostanie szybciej zapamiętana, gdy powtarzają się te same słowa. Ponadto w pamięci pozostaje to, co jest wyraziste i oryginalne⁵². Zapamiętaniu reklamy „5 porcji warzyw, owoców lub soku” sprzyja również zastosowany humor. Odbiorcy z reguły

⁴⁹ <http://kampaniespoleczne.pl/nowa-laska-nowa-bryka/> [dostęp: 19.12.2017].

⁵⁰ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=zPLxe0Qohz4> [dostęp: 19.12.2017].

⁵¹ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=z07qCQM45S0> [dostęp: 19.12.2017].

⁵² J. Bralczyk, *Język na sprzedaż*, Warszawa–Bydgoszcz 2000, s. 53–57.

pozytywnie oceniają przekazy, które ich rozśmieszają⁵³. Oglądając film reklamowy promujący jedzenie 5 porcji warzyw, owoców lub soku, zauważa się jeszcze jedną technikę perswazyjną. W filmie pojawia się rodzina, a więc motyw szczególnie oddziałujący na odbiorców. Piotr Lewiński pisze: „obraz rodziny konotuje bowiem miłość, opiekę, bezpieczeństwo, trwałość, gospodarstwo domowe, troskę o domowników [...] Motyw rodziny przede wszystkim stanowi punkt odniesienia dla powszechnie akceptowanych wartości moralnych, jak: miłość, opiekuńczość, zaufanie, tradycje etc.”⁵⁴. W ten sposób, poprzez humor i motyw rodziny, twórcy reklamy chcą wywołać u odbiorców zarówno pozytywne uczucia, jak i poczucie obowiązku. Ten przekaz społeczny pokazuje, że rodzina jest dobrem, o które trzeba dbać, szczególnie o jej bezpieczeństwo i zdrowie.

Z powyższych rozważań wynika, że reklamy społeczne, w których występują „zwykli ludzie”, wywołują zarówno negatywne, jak i pozytywne uczucia i emocje. W przekazach społecznych zauważyć można jeszcze inny typ nadawców. Są to osoby będące tematem reklamy.

D. Osoby i zwierzęta, które są tematem reklamy

Eksperci, celebryci i osoby podobne do odbiorcy wzbudzają sympatię oraz zwiększają atrakcyjność i wiarygodność reklam społecznych. Należy także zwrócić uwagę na przekazy, w których występują osoby i zwierzęta będące ich przedmiotem.

Osoby te pojawiają się w reklamach, które promują daną akcję społeczną i charytatywną. Przekazują one treść komunikatu, opowiadają o swoim życiu, przebytych chorobach, zachęcają do wzięcia udziału w danej akcji itp. Zabicie ten znacznie zwiększa wiarygodność i skuteczność przekazu⁵⁵. Odbiorcy, widząc w reklamie osobę, na rzecz której zbierane są fundusze, są przekonani o prawdziwości komunikatu.

Przykładem jest reklama Fundacji DKMS. Pojawia się w niej Adam Lewandowski. Chłopiec informuje odbiorców, że zachorował na nowotwór krwi i tylko dzięki dawcy żyje i jest szczęśliwy. Mówi on: „Dla chorych na nowotwory krwi przeszczepienie szpiku jest często jedyną szansą, ale co piąty pacjent może nie znaleźć dawcy. Ja też chorowałem, ale na szczęście znalazłem dawcę. Dzięki temu żyję, gram w piłkę i jestem z mamą”. Jak można zauważyć, Adam nakłania odbiorców, by zgłosili się jako potencjalni

⁵³ B. Kwarciak, op. cit., s. 162–164.

⁵⁴ P. H. Lewiński, op. cit., s. 119–120.

⁵⁵ A. Jachnis, J. F. Terelak, op. cit., s. 230.

dawcy, gdyż w ten sposób mogą uratować komuś życie. W reklamie pojawia się również kobieta, która została dawcą szpiku⁵⁶. Spójrzmy na plakat reklamy społecznej, której treść przekazuje osoba będąca jej przedmiotem:

Ryc. 5. Plakat reklamy „Zostań dawcą szpiku”,
[online] <https://www.dkms.pl/pl> [dostęp: 19.12.2017].

Innym przykładem są filmy Fundacji TV Puls „Pod Dębem”. Za pomocą filmów reklamowych fundacja prosi odbiorców o wsparcie finansowe poprzez wysłanie wiadomości SMS. By poinformować odbiorców, na co zostaną przekazane pieniądze, w reklamach pojawiają się podopieczni fundacji, którzy mówią o swoich chorobach i potrzebnym sprzęcie do rehabilitacji. Pod koniec filmu wypowiada się Erin Dąbska, prezes Fundacji „Pod Dębem”, która informuje, jakie cele udało się do tej pory zrealizować, oraz zachęca do dalszej pomocy⁵⁷.

Nie można również pominąć przekazów, których bohaterami są zwierzęta. W internecie oraz telewizji emituje się coraz więcej reklam zachęcających do finansowego wsparcia schronisk oraz nakłaniających do adopcji bezdomnych zwierząt. Przykładem jest film reklamowy Fundacji „Azyl pod Psim Aniołem” – głównymi bohaterami są w nim bezdomne psy, a także osoby, które zdecydowały się na adopcję. W ten sposób zachęca się odbiorców do adoptowania bezdomnych zwierząt⁵⁸.

⁵⁶ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=EYXD7Jb0Dg8> [dostęp: 19.12.2017].

⁵⁷ Nagrano kilka reklam Fundacji TV Puls „Pod Dębem”. W jednej z nich podopieczny fundacji opowiada o swojej chorobie. Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=KmoEzZNPkIw> [dostęp: 19.12.2017].

⁵⁸ Film jest dostępny w Internecie na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=WOrTE35Lj6U> [dostęp: 19.12.2017].

Warto zaznaczyć, że reklamy, w których występują osoby będącej jej przedmiotem, dotyczą głównie dzieci. Zabieg ten związany jest z kulturowo ukształtowaną postawą wobec najmłodszych. Wspólną społeczną wartością jest bowiem dbanie o dziecko. Reklamy pokazujące cierpienie dziecka albo prośbę dziecka o pomoc silnie wpływają na odbiorcę⁵⁹. Najpewniej wiąże się to z reakcją opiekuńczą osoby dorosłej. Podobnie jest z reklamami, których tematem są zwierzęta, szczególnie młode zwierzęta, na przykład szczeniaki, kocięta. Jeżeli przekaz społeczny dotyczy pomocy dzieciom bądź zwierzętom, w dużej mierze spotyka się on z pozytywnym odbiorem i chęcią niesienia pomocy, ponieważ następuje uwolnienie owej reakcji opiekuńczej⁶⁰.

Wnioski

Podsumowując, w reklamach społecznych występują różne typy postaci, które przekazują treść komunikatu. W większości z nich pojawia się też narrator podający dodatkowe informacje o przedmiocie i zachęcający do realizacji celu przekazu. Zaangażowanie do reklamy narratora oraz danej osoby sprawia, że przekaz staje się bardziej wiarygodny i atrakcyjny. Według badaczy postać występująca w przekazie: a) skutecznie przyciąga uwagę odbiorców, ponieważ ludzie bardziej interesują się innymi ludźmi niż przedmiotami, b) ułatwia zapamiętanie treści komunikatu, c) stwarza ciepłą atmosferę (reklama pozbawiona nadawcy staje się zimna i nieciekawa)⁶¹. Osoba występująca w reklamie znacznie wpływa zatem na efektywność przekazu.

TYPE OF THE PERSONS, WHICH OCCURS IN THE SOCIAL ADVERTISEMENTS

ABSTRACT

The advertisement has a sender. This problem is more complicated, because the researchers indicate two types of sender of the advertisement. The sender are people, which order to create the advertisement and person, which occurs in the advertisement. The main objective of this article is person, which occurs in the social advertisement. In this article the author describes type of persons, which occur in the social advertisement. The author of the article describes persuasive function of the person, which occur in the social advertisement. The subject of the research are advertising films.

⁵⁹ A. Benedikt, *Reklama jako proces komunikacji*, Wrocław 2005, s. 137–138.

⁶⁰ B. Kwarciak, op. cit., s. 118–119.

⁶¹ Ibidem, s. 105–106.

KEYWORDS

advertisement, social advertisement, sender of the advertisement, person, which occurs in the advertisement, persuasion

BIBLIOGRAFIA

1. Albin K., *Reklama: przekaz, odbiór, interpretacja*, Warszawa–Wrocław 2000.
2. Benedikt A., *Reklama jako proces komunikacji*, Wrocław 2005.
3. Bogunia-Borowska M., *Reklama jako tworzenie rzeczywistości społecznej*, Kraków 2004.
4. Bralczyk J., *Język na sprzedaż*, Warszawa–Bydgoszcz 2000.
5. Cialdini R., *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańsk 1996.
6. Drozdowski R., Krajewski M., *Reklama społeczna w Polsce – grzechy i możliwości*, [za:] *Akademia Europejska – materiały szkoleniowe*, Bielsko-Biała 1998.
7. Filipiak M., *Homo communicans: wprowadzenie do teorii masowego komunikowania*, Lublin 2004.
8. Golka M., *Świat reklamy*, Puszczykowo 1994.
9. Gołaszewska-Kaczan U., *Zaangażowanie społeczne przedsiębiorstwa*, Białystok 2009.
10. Heath R., *Uwieść podświadomość. Psychologia reklamy*, tłum. J. Trojnar, Sopot 2014.
11. Jachnis A., Terelak J. F., *Psychologia konsumenta reklamy*, Bydgoszcz 1998.
12. Jędrzejewski M., *Wpływ reklamy na pokolenie*, [w:] *Estetyka reklamy*, red. M. Ostrowski, Kraków 2002.
13. Kall J., *Reklama*, Warszawa 1994.
14. Kowal-Orczykowska A., *Skuteczność reklamy*, [w:] *Reklama w społeczeństwie informacyjnym*, red. E. Kowalska, M. Kowalski, Tychy 2010.
15. Kozłowska A., *Reklama: socjotechnika oddziaływania*, Warszawa 2006.
16. Kozłowska A., *Reklama: techniki perswazyjne*, Warszawa 2011.
17. Kramer T., *Podstawy marketingu*, Warszawa 1998.
18. Kwarciak B., *Co trzeba wiedzieć o reklamie*, Kraków 1999.
19. Lewiński P. H., *Retoryka reklamy*, Wrocław 1999.
20. Maison D., Maliszewski N., *Co to jest reklama społeczna*, [w:] *Propaganda dobrych serc, czyli pierwszy tom o reklamie społecznej*, red. D. Maison, P. Wasilewski, Kraków 2008.
21. Musiałkiewicz J., *Marketing*, Warszawa 2000.
22. Nadolska K., *Potrzeby psychiczne człowieka a reklama*, Poznań–Opole 2011.
23. Niestrój R., *Istota i znaczenie marketingu*, [w:] *Podstawy marketingu*, red. J. Altkorn, Kraków 1996.
24. Nowacki R., *Reklama: podręcznik*, Warszawa 2006.
25. Nowacki R., Strużycki M., *Reklama w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2002.
26. Sargeant A., *Marketing w organizacjach non profit*, tłum. W. Kisiel, Kraków 2004.
27. Stafiej-Bartosik A., Maison D., *Reklama społeczna – czym jest i jak się zmienia*, [w:] *Szlachetna propaganda dobroci, czyli drugi tom o reklamie społecznej*, red. P. Wasilewski, współł. D. Maison, A. Stafiej-Bartosik, Kraków 2007.

MATEUSZ JANAS

UNIwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Wydział Zarządzania
E-MAIL: JANASMATEUSZ07@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 5.01.2018
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 17.02.2018

Internacjonalizacja jako czynnik konkurencyjności małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce

STRESZCZENIE

Internacjonalizacja współcześnie stanowi istotny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego. Wzrost oczekiwań klientów i nasilająca się konkurencja przedsiębiorstw powodują, iż podmioty gospodarcze należące do sektora MŚP są zmuszone podejmować procesy umiędzynarodowienia działań gospodarczych. Emancypacja zagraniczna przedsiębiorstwa przynosi wiele korzyści, m.in. pozwala na kierowanie produktów i usług do szerszego grona odbiorców, wpływa na zastosowanie nowej technologii produkcji, rozszerzanie rynków zbytu, a także daje możliwość „nadażania” za coraz bardziej wygórowanymi wymaganiami klientów. Ważne jest zatem, aby przedsiębiorstwa sektora MŚP podejmowały częściej działania związane z internacjonalizacją, co w szczególności winno przyświecać aktywności rozwojowej MŚP w Polsce z uwagi na stosunkowo niski poziom ich emancypacji na rynkach zagranicznych.

SŁOWA KLUCZOWE

konkurencyjność, sektor MŚP, internacjonalizacja, emancypacja zagraniczna

Wstęp

Sektor małych i średnich przedsiębiorstw odgrywa istotną rolę w rozwoju gospodarczym Polski. Zmiany wywołane procesami globalizacyjnymi w świecie nauki, technologii, informatyce, technice czy ekonomii mają ogromny wpływ na przedsiębiorstwa sektora MŚP. Żyjemy w czasach rozwoju nowej

ekonomii i nowej gospodarki, w której konkurencyjność jest siłą napędową rozwoju gospodarczego kraju¹. Przyspieszające zmiany w warunkach zewnętrznych i wewnętrznych przedsiębiorstw oraz ryzyko gospodarowania wymagają odpowiedniego zarządzania. Przedsiębiorstwa małe i średnie zmieniają strategię działania. Nie budują pozycji konkurencyjnej opartej na agresywnym marketingu, ale przede wszystkim skupiają się na dobrej jakości swoich produktów lub usług. Podmioty posiadające dobrą pozycję konkurencyjną mogą osiągnąć przewagę². Czynniki determinujące konkurencyjność podlegają ewolucji. W zależności od branży oraz sektora konkurencyjność może zawierać od kilku do kilkunastu pozycji. W jednym sektorze przedsiębiorstwa mogą uzyskiwać przewagę poprzez szeroki asortyment towarów, ceny, serwis czy logistykę, w innym sektorze poprzez markę, reklamę, sieć dystrybucji czy technologie produkcji³. Ze względu na szeroki zakres tematu artykuł ma na celu przedstawienie tylko niektórych czynników budowy konkurencyjności poprzez internacjonalizację działań przedsiębiorstw sektora MŚP.

Istota konkurencyjności przedsiębiorstw

Współczesne zarządzanie przedsiębiorstwem stawia wiele wyzwań przed właścicielami oraz menadżerami. Wyzwania dotyczą bieżącego funkcjonowania przedsiębiorstwa, jak i podejmowania działań rozwojowych. Nieustanna walka przedsiębiorstw na rynku powoduje, że konkurencyjność jest wyznacznikiem funkcjonowania podmiotu gospodarczego⁴. Konkurencyjność stała się główną cechą gospodarki rynkowej, a zatem przedsiębiorstwo, aby utrzymać się na rynku, musi prawidłowo wykorzystać posiadane zasoby oraz potencjał wewnętrzny⁵. Wpływ na charakter konkurencyjności

¹ O. Charucka, *Kluczowe czynniki konkurencyjności MŚP i ich wpływ na rozwój gospodarki*, Warszawa 2014, s. 45.

² M. Białasiewicz, *Konkurencyjność przedsiębiorstw – istota i podejścia do strategii konkurencji*, [w:] *Uwarunkowania i sposoby wzrostu konkurencyjności przedsiębiorstw*, red. M. Białasiewicz, Szczecin 2009, s. 37.

³ W. Wojtowicz, *Analiza wpływu wewnętrznych czynników produkcyjnych na konkurencyjność przedsiębiorstwa*, [online] http://mikroekonomia.net/system/publication_files/84/original/11.pdf?1314879491 [dostęp: 21.12.2017].

⁴ H. G. Adamkiewicz-Drwiłło, *Konkurencyjność przedsiębiorstw w świetle uwarunkowań współczesnej gospodarki*, Toruń 2010, s. 19–20.

⁵ M. Grzybek, *Koncepcja klastra a współdziałanie i konkurowanie przedsiębiorstw. Przedsiębiorstwo i region*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2009, nr 1: *Konkurencyjność a innowacyjność*, s. 18–20.

mają zmiany zachodzące w realiach rynkowych, a także specyfika prowadzonej działalności. Sama konkurencyjność może określać zdolność do osiągnięcia sukcesu w ramach gospodarczej rywalizacji⁶. Walka konkurencyjna obejmuje następujące czynniki⁷:

- aspekt jakości i ceny oferowanych produktów i usług,
- wdrożenie oraz odmiennność produktu/usługi w porównaniu z oferowanymi dobrami konkurencyjnymi,
- spełnienie oczekiwań klientów nowej generacji,
- zwiększony wachlarz asortymentu,
- gwarancja dostępności,
- marketing oraz kształtowanie marki.

Potencjał konkurencyjny przedsiębiorstw sektora MŚP jest wyrażony przez zasoby materialne i niematerialne, umiejętności kadry zarządzającej, zasoby ludzkie, *know-how*, a także inne, które mogą przyczynić się do budowy przewagi nad innymi podmiotami. Pozycję konkurencyjną przedsiębiorstw mogą determinować wyżej wymienione czynniki wewnętrzne, ale również czynniki zewnętrzne, na które przedsiębiorstwa sektora MŚP nie mają wpływu, m.in. polityka państwa, stan infrastruktury czy system opodatkowania działalności gospodarczej⁸. Dlatego też konkurencyjność to nie tylko kompetencja wykorzystania posiadanego potencjału wewnętrznego przedsiębiorstw, ale również radzenie sobie z wpływem czynników makroekonomicznych. Każda branża ma odmienny charakter, dlatego konkurencyjność przybiera różne formy, a czynniki determinujące ją mogą być zróżnicowane. Należy ją zatem rozpatrywać w czterech aspektach⁹:

- potencjału konkurencyjnego, rozumianego jako zbiór kluczowych zdolności, zasobów materialnych i niematerialnych, które przyczyniają się do uzyskania dobrej pozycji konkurencyjnej,

⁶ M. Wojdyła-Bednarek, *Konkurencyjność i innowacyjność jako wyzwanie dla małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2014, nr 1, s. 164.

⁷ R. Tylżanowski, *Wpływ innowacji na konkurencyjność polskich przedsiębiorstw*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2012, nr 25, s. 397.

⁸ M. Matejun, *Czynniki rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw na podstawie badań w mikroregionie łódzkim*, [w:] *Teoria i praktyka zarządzania rozwojem organizacji*, red. S. Lachiewicz, A. Zakrzewska-Bielawska, Łódź 2008, s. 151–153.

⁹ M. Gorynia, E. Łaźniewska, *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Warszawa 2009, s. 17–20.

- instrumentów konkurowania, wyrażających się planowym i świadomym budowaniem wartości firmy oraz kapitału klientów,
- przewagi konkurencyjnej, co oznacza efektywne wykorzystanie dostępnych potencjałów konkurencyjnych, które pomagają przedsiębiorstwu w kreowaniu atrakcyjnej oferty na rynku, oraz skuteczne mechanizmy zapewniające utrzymanie wypracowanego stanu,
- pozycji konkurencyjnej, jako ugruntowanej pozycji przedsiębiorstwa na skali korzyści ekonomicznych i pozaekonomicznych, jakich przedsiębiorstwo dostarcza swoim interesariuszom na tle przedsiębiorstw konkurencyjnych.

Na konkurencyjność składają się czynniki o charakterze ilościowym i jakościowym¹⁰.

Wzrost otwartości gospodarek wielu krajów, rozwój technologii, rosnąca atrakcyjność inwestycyjna w obszarze Unii Europejskiej rodzi tendencje konkurencyjności. Determinanty te powodują zaostrzenie się warunków funkcjonowania przedsiębiorstw na rynku, a także kreują nowe wyzwania, przed jakimi stają przedsiębiorstwa sektora MŚP¹¹.

Wśród badaczy problematyki konkurencyjności występuje zgodność, że dotyczy ona „umiejętności konkurowania”. Ta właściwość może zostać oceniona przez porównanie z innymi podmiotami gospodarczymi, które funkcjonują w podobnych uwarunkowaniach¹². Konkurencyjność można rozumieć zatem jako zdolność do:¹³

- osiągnięcia zysków,
- osiągnięcia sukcesu w ramach rywalizacji gospodarczej,
- osiągnięcia i utrzymania przewagi konkurencyjnej,
- zrównoważonego rozwoju w długim okresie,
- podnoszenia efektywności wewnętrznego funkcjonowania jednostki.

Konkurencyjność w dobie wpływu procesów globalizacyjnych jest wyznacznikiem istnienia przedsiębiorstwa na rynku. Przyjęcie odpowiedniej strategii rozwoju, opartej na poszerzaniu rynków zbytu, czy wdrażanie nowoczesnych rozwiązań jest ważnym elementem budującym konkuren-

¹⁰ Z. Pierścioneek, *Strategie konkurencji i rozwoju przedsiębiorstwa*, Warszawa 2006, s. 184–185.

¹¹ W. Świtalski, *Innowacje i konkurencyjność*, Warszawa 2005, s. 174.

¹² I. Gorzeń-Mitka, *Bariery prowadzenia działalności gospodarczej a konkurencyjność przedsiębiorstwa w obszarze Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności*, red. T. Bernat, Szczecin 2007, s. 8.

¹³ R. Tyłżanowski, op. cit., s. 394.

cyjność małych i średnich przedsiębiorstw. Konkurencyjność budowana w oparciu o strategie innowacyjne oraz internacjonalizację może stać się szansą na uzyskanie długoterminowej przewagi rynkowej przedsiębiorstwa¹⁴.

Współcześnie podejmowanie internacjonalizacji stanowi element gry rynkowej, która może zapewnić przewagę konkurencyjną. Przedsiębiorstwa małe i średnie decydujące się na emancypację zagraniczną muszą wprowadzać szeroko pojęte zmiany, rozwiązania przełomowe, a ich strategia powinna skupiać się na rozwoju¹⁵. Dlatego właściciele oraz menadżerowie powinni tworzyć środowisko sprzyjające procesom internacjonalizacji oraz rozwojowi sektora MŚP.

Internacjonalizacja jako znamienny czynnik konkurencyjności przedsiębiorstw sektora MŚP w Polsce

Współczesny rynek europejski cechuje się wysoką konkurencyjnością, co wiąże się z potrzebą umiędzynarodowienia działalności gospodarczej. W wyniku postępujących procesów globalizacyjnych oraz otwierania się nowych rynków zbytu przedsiębiorstwa małe i średnie mają szersze spektrum działań: mogą szukać nowych źródeł przewagi konkurencyjnej oraz podejmować inicjatywy względem otoczenia. Mimo licznych barier przedsiębiorstwa MŚP dostrzegają szanse rozwojowe w umiędzynarodowieniu działalności, próbując skutecznie konkurować na rynkach zagranicznych¹⁶. Internacjonalizacja przedsiębiorstwa, rozumiana jako podejmowanie działalności gospodarczej za granicą¹⁷, obliuguje do implementacji nowych koncepcji zarządzania, które zapewniają opracowanie skutecznych strategii oraz sposobów wprowadzania i utrzymywania przedsiębiorstwa na innych rynkach.

¹⁴ M. Żelichowska, *Innowacyjność jako determinant konkurencyjności przedsiębiorstwa*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Seria: Zarządzanie” 2009, s. 48–49.

¹⁵ K. Firlej, A. Makarska, *Działania innowacyjne firm przemysłu spożywczego jako element ich strategii*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Series: Oeconomica” 2012, nr 68, s. 38–45.

¹⁶ W. Głód, *Internacjonalizacja w procesie rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw – wybrane wyniki badań empirycznych*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2014, nr 184: *Międzynarodowe stosunki gospodarcze: nowe wyzwania współczesnej gospodarki światowej*, s. 80.

¹⁷ J. Rymarczyk, *Internacjonalizacja i globalizacja przedsiębiorstwa*, Warszawa 2004, s. 19.

W literaturze przedmiotu „internacjonalizacja przedsiębiorstwa” ma charakter zarówno wewnętrzny (umiejętności menadżerskie, zasoby ludzkie czy potencjał finansowy), jak i zewnętrzny (polityka państwa, dostęp do rynków międzynarodowych). Przegląd literatury wskazuje na istnienie różnorodnych modeli teoretycznych podejmowania procesu internacjonalizacji i jego uwarunkowań¹⁸.

Aby przedsiębiorstwo sektora MŚP mogło podjąć decyzję o umiędzynarodowieniu działań gospodarczych, musi budować strategię oparte na¹⁹:

- planowaniu procesów działalności na rynkach zagranicznych,
- przyjęciu odpowiednich modeli (*born global* lub *non-born global*),
- obszarze działania (liczbie krajów),
- budowie strategii przedsiębiorstwa na podstawie modelu H. I. Ansoffa (macierz Ansoffa),
- wyborze formy emancypacji zagranicznej (eksport, import, licencje itd.).

Wybór samej strategii może decydować o powodzeniu przedsięwzięcia oraz pozycji konkurencyjnej na nowym rynku.

Cel internacjonalizacji i samo planowanie działalności międzynarodowej tworzą podstawę do wyboru odpowiedniej strategii wejścia na rynki zagraniczne. W literaturze przedmiotu można wyróżnić następujące cele podjęcia internacjonalizacji²⁰:

- wzrost obrotów i większe udziały na nowych rynkach,
- obniżenie jednostkowego kosztu wytwarzania,
- wzrost zysku (rentowność kapitału),
- dywersyfikacja ryzyka (dostęp do zróżnicowanych surowców, materiałów, wzrost wielkości produkcji),
- możliwość rozwoju nowych technik i zagranicznych rynków zbytu,
- poprawa wizerunku firmy dzięki działalności międzynarodowej.

Powyższe motywy podjęcia umiędzynarodowienia mają w tle budowę lepszej pozycji konkurencyjnej.

Literatura proponuje wiele modeli związanych z internacjonalizacją przedsiębiorstwa. Na polepszenie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw sektora MŚP przez podjęcie odpowiednich działań umiędzynarodowienia mogą

¹⁸ W. Głód, *Internacjonalizacja...*, op. cit., s. 81.

¹⁹ Ibidem, s. 83.

²⁰ Idem, *Strategie umiędzynarodowienia MŚP i ich uwarunkowania – wyniki badań*, [w:] *Strategie rozwoju organizacji*, red. A. Stabryły, T. Małkusa, Kraków 2012, s. 124.

mieć wpływ między innymi dwa modele tradycyjnych koncepcji internacjonalizacji. Pierwszy z nich to model uppsalski (Uppsala Model, U-M)²¹, drugi to model innowacyjny (Innovation Model, I-M)²². Oba modele stwierdzają, że internacjonalizacja przedsiębiorstwa przebiega stopniowo, sekwencyjnie oraz długoterminowo. Według modelu uppsalskiego podmioty decydujące się na działania mające na celu umiędzynarodowienie powinny posiadać niezbędną wiedzę o zagranicznych rynkach. Przechodzenie między poszczególnymi etapami w ramach modelu uppsalskiego jest oparte na zdobytej wiedzy. Model wyróżnia cztery etapy²³:

- eksport sporadyczny,
- eksport pośredni,
- utworzenie zagranicznej filii handlowej (eksport pośredni),
- utworzenie zagranicznej filii produkcyjnej.

Według modelu uppsalskiego przedsiębiorstwa sektora MŚP, które posiadają wiedzę na temat zagranicznych rynków, mogą szybciej zbudować dobrą pozycję konkurencyjną. Model innowacyjny jest podobny do modelu uppsalskiego – oba mają charakter sekwencyjny oraz długoterminowy, jednak w ramach pierwszego z nich procesy są oparte o działania innowacyjne, czyli wdrażanie na nowe rynki nowoczesnych rozwiązań produkcyjnych, procesowych, innowacyjnych czy marketingowych. Model ten w dużej mierze skupia się na procesie uczenia się w związku z adaptacją innowacji²⁴. Dlatego przedsiębiorstwa opierające swoje działanie na rozwoju polityki innowacyjnej oraz takie, które posiadają produkty/usługi innowacyjne, mają szansę zbudować lepszą pozycję konkurencyjną na rynku krajowym czy zagranicznym. W większości modeli proponowanych przez literaturę obowiązuje sekwencyjność oraz stopniowe przechodzenie do kolejnych etapów²⁵.

Według Ministerstwa Gospodarki dla polskich przedsiębiorstw sektora MŚP najważniejszym celem jest obecnie poszukiwanie nowych rynków zbytu

²¹ M. Gorynia, B. Jankowska, *Teorie internacjonalizacji*, Poznań 2007, s. 22–24.

²² M. Berliński, *Dotychczasowe teorie internacjonalizacji wobec zjawiska firm globalnych od początku*, "International Journal of Management and Economics" 2007, 22, s. 176–180.

²³ K. Przybylska, *Born Global – nowa generacja małych polskich przedsiębiorstw*, „Gospodarka Narodowa” 2010, nr 7–7, s. 64–65.

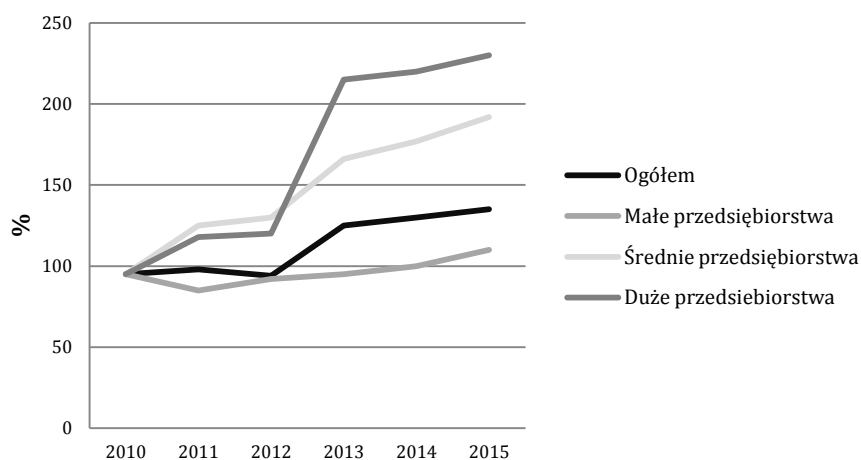
²⁴ M. Berliński, op. cit., s. 180–181.

²⁵ E. Duliniec, *Marketing międzynarodowy. Uwarunkowania, instrumenty, tendencje*, Warszawa 2007, s. 23.

oraz podejmowanie inicjatyw innowacyjnych, które przekładają się na wzmocnienie pozycji konkurencyjnej na rynku europejskim²⁶.

Dane zawarte w *Raporcie o stanie sektora MŚP* wydawanym przez PARP w 2017 roku wskazują, że udział sektora MŚP w eksporcie jest coraz większy. Może to oznaczać, że przedsiębiorstwa małe i średnie coraz częściej podejmują emancypację zagraniczną, która może być czynnikiem poprawiającym pozycję konkurencyjną.

Wykres 1. Dynamika eksportu na jednego eksportera sektora MŚP w stosunku do przedsiębiorstw dużych w latach 2010–2015²⁷

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z raportu PARP. *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Warszawa 2016, s. 39.

Przedsiębiorstwa sektora MŚP coraz częściej podejmują działalność innowacyjną. Świadczy o tym zwiększony udział eksportu w przychodach ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (Tabela 1).

²⁶ *Przedsiębiorczość w Polsce*, Warszawa 2017, s. 89–91.

²⁷ Wykres został zbudowany tylko na podstawie przedsiębiorstw oferujących wyroby. Przedsiębiorstwa zostały podzielone na grupy według liczby pracujących: małe przedsiębiorstwa (zatrudniające 0–9 pracowników), średnie przedsiębiorstwa (zatrudniające 10–49 pracowników) oraz duże przedsiębiorstwa (zatrudniające 50–249 pracowników).

Tabela 1. Udział eksportu w przychodach ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów w sektorze MŚP w latach 2008–2015 według liczby pracujących

Rok	Małe przedsiębiorstwa, zatrudniające od 0 do 9 pracowników	Średnie przedsiębiorstwa, zatrudniające od 10 do 49 pracowników
2008	3,0%	6,4%
2009	2,9%	7,6%
2010	3,2%	8,4%
2011	3,1%	8,0%
2012	3,9%	8,7%
2013	4,1%	9,6%
2014	4,2%	9,6%
2015	4,2%	9,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z raportu PARP. *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Warszawa 2016, s. 40.

Przedsiębiorstwa w Polsce swą pozycję konkurencyjną poprawiają dzięki eksportowi na zagraniczne rynki (Tabela 2). Najczęstszym kierunkiem internacjonalizacji przedsiębiorstwa są Niemcy.

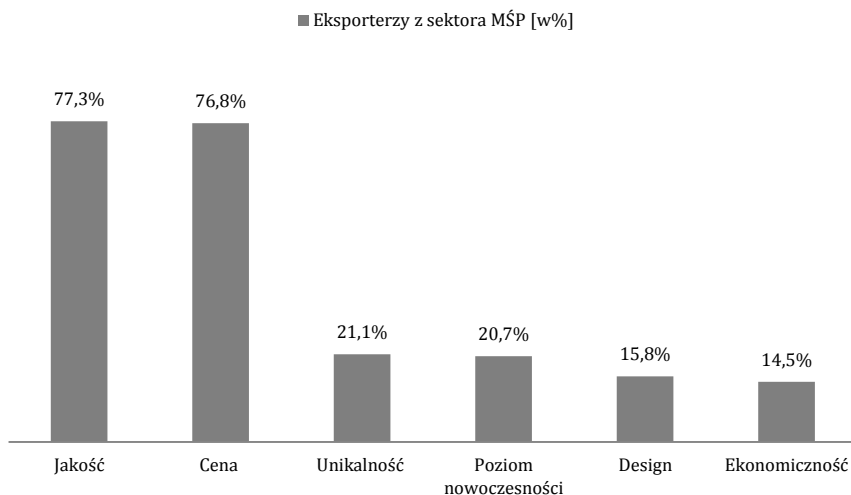
Tabela 2. Kierunki eksportowe działalności międzynarodowej przedsiębiorstw polskich

Główne kierunki eksportu	Odsetek eksporterów
Niemcy	30,4%
Czechy	6,7%
Wielka Brytania	5,8%
Rosja	5,7%
Ukraina	4,7%
Francja	4,1%
Litwa	3,5%
Słowacja	3,4%
Białoruś	3,1%
Dania	2,8%
Pozostałe	29,8%

Źródła: opracowanie własne na podstawie wyników badań CATI (eksporterzy: n=659). Odpowiedź na pytanie: „Do jakiego kraju firma eksportuje?” lub pierwsze wskazanie w rubryce: „Proszę podać najważniejsze kraje eksportu (maksymalnie 3)”. *Raport końcowy. Ewaluacja potencjału eksportowego przedsiębiorstwa w Polsce*, Warszawa 2014, s. 44.

Pozycja konkurencyjna polskich małych i średnich przedsiębiorstw na arenie międzynarodowej zależy od wielu elementów. Sektor MŚP swą konkurencyjność może budować na dobrej jakości produktów/usług oraz cenie, która w stosunku do zachodnich przedsiębiorstw sektora MŚP jest wciąż stosunkowo niska.

Wykres 2. Cechy eksportowanych produktów decydujące o ich konkurencyjności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań CATI (eksporterzy: n=659). Pytanie: „Co decyduje o konkurencyjności eksportowanych przez Państwa produktów na rynek zagraniczny?” (pytanie wielokrotnego wyboru). *Raport końcowy. Ewaluacja potencjału eksportowego przedsiębiorstwa w Polsce*, Warszawa 2014, s. 105.

Możemy zauważyć, że sektor MŚP coraz częściej decyduje się na podjęcie internacjonalizacji. Małe i średnie przedsiębiorstwa dysponują coraz większym potencjałem eksportowym, co zwiększa ich szanse na zdobycie lepszej pozycji konkurencyjnej. Na rodzimym rynku polskie przedsiębiorstwa sektora MŚP muszą rywalizować również z podmiotami zagranicznymi, dysponującymi większymi zasobami kapitałowymi. Wpływa to mobilizująco na podmioty, czego skutkiem jest efektywniejsze wykorzystanie czynników produkcyjnych, podejmowanie szeroko pojętej współpracy, a także coraz częstsze działania proinnowacyjne. Przedsiębiorstwa sektora MŚP muszą nieustannie poprawiać swoją zdolność do konkutowania na rynku krajowym oraz zagranicznym. Stosowanie polityki innowacyjnej, proponowanie nowoczesnych rozwiązań oraz implementacja modeli zrównoważonego rozwoju może zdecydowanie poprawić pozycję konkurencyjną.

Przyjęcie odpowiedniej formy działań międzynarodowych przez przedsiębiorstwa małe i średnie może mieć kluczowe znaczenie. Wybór formy internacjonalizacji przedsiębiorstwa może wpłynąć na pozycję konkurencyjną (Tabela 3).

Tabela 3. Formy działalności międzynarodowej

Działalność międzynarodowa czynna	Działalność związana z oferowaniem wyrobów i usług na rynku zagranicznym lub obecnością przedsiębiorstwa za granicą. Są to np. eksport, dokonywanie inwestycji bezpośrednich za granicą lub udzielanie licencji podmiotowi zagranicznemu.
Działalność międzynarodowa bierna	Współpraca z podmiotami zagranicznymi, które są obecne w danym kraju, bez wykraczania w ramach działalności gospodarczej poza granice lokalizacji danego przedsiębiorstwa. Np. import, napływ ZIB do kraju, zakup licencji od podmiotów zagranicznych.
Eksport	Obejmuje transakcje dotyczące towarów i usług (sprzedaż, wymiana barterowa, dary lub darowizny) dokonywane przez rezydentów na rzecz nierezydentów.
Import	Obejmuje transakcje dotyczące towarów i usług (zakupy, wymiana barterowa, dary, darowizny) dokonywane przez nierezydentów na rzecz rezydentów.
Kontrakty na poddostawy	Zlecenie partnerowi zagranicznemu produkcji całego produktu, poszczególnych elementów lub montażu produktów gotowych z dostarczanych podzespołów.
Kontrakty na usługi outsourcingowe	Zlecenie partnerowi zagranicznemu prowadzenia poszczególnych procesów działalności przedsiębiorstwa, np. księgowości, zarządzania nieruchomością, ochrony, prac badawczo-rozwojowych.
Umowy licencyjne	Udzielenie lub otrzymanie prawa do korzystania z utworu/dzieła/technologii produkcji, których dana licencja dotyczy. Właściciel praw autorskich, znaku handlowego lub patentu udziela

	licencjodawcy prawa do użytkowania lub reprezentowania licencjonowanego utworu/ dzieła/technologii, za co pobierana jest opłata.
Umowy franczyzowe	Forma działalności polegająca na tym, że przedsiębiorstwo macierzyste udziela innemu przedsiębiorcy prawa do działania w określony sposób, przez określony czas, w danym miejscu. Prawo to może dotyczyć zezwolenia na sprzedaż produktów przedsiębiorstwa macierzystego, zastosowania określonych metod działania, użycia jego nazwy, znaków towarowych, symboli lub wszystkich tych składników łącznie. Franczyzobiorca prowadzi działalność we własnym imieniu, na własny rachunek i na określonym terytorium. Ponosi on na rzecz franczyzodawcy opłaty. Przedmiot franczyzy może być bardzo szeroki – ma zastosowanie do sfery produkcji, dystrybucji oraz świadczenia usług.
Kontrakty menadżerskie	Kontrakt menedżerski (zwany umową o zarządzanie) – umowa cywilnoprawna, której przedmiotem jest powierzenie (lub przyjęcie) sprawowania zarządu nad przedsiębiorstwem osobie fizycznej bądź innemu podmiotowi gospodarczemu.
Zagraniczne inwestycje bezpośrednie	Działalność międzynarodowa polegająca na długoterminowym ulokowaniu kapitału za granicą, co ma na celu stworzenie w obcym kraju nowego przedsiębiorstwa i wyposażenie go w kapitał zakładowy lub wykupienie takiej liczby akcji zagranicznego przedsiębiorstwa, która pozwoli na kontrolowanie jego działalności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Raport końcowy. Ewaluacja potencjału eksportowego przedsiębiorstw w Polsce*, PARP, Warszawa 2014, s. 5–8.

W literaturze przedmiotu można znaleźć inne formy umiędzynarodowienia przedsiębiorstw sektora MŚP. Zachodzi dysproporcja w podejmowaniu procesu internacjonalizacji przedsiębiorstw tego sektora w różnych regionach Europy. Wzrost konkurencyjności wymusza na przedsiębiorstwach podejmowanie ekspansji zagranicznej, rozwój nowych technologii, stosowanie nowoczesnych systemów zarządzania czy produkowanie inno-

wacyjnych produktów/usług²⁸. Każde podjęcie internacjonalizacji wymaga czasu oraz nakładów finansowych. Przedsiębiorstwa sektora MŚP powinny być świadome, że kluczem do sukcesu jest permanentny rozwój, stanowiący imperatyw budowania pozycji konkurencyjnej²⁹.

Podjęcie internacjonalizacji to podjęcie ryzyka powodzenia przedsięwzięcia na rynkach zagranicznych i zarazem wyraz dążenia do poprawy pozycji konkurencyjnej. Podczas procesu umiędzynarodowienia przedsiębiorstwa wiele się uczą, co prowadzi do wymiernych korzyści. W wyniku podjętych działań może nastąpić poprawa produktywności, zwiększenie ogólnej sprawności, poszerzenie rynków zbytu, wiedzy na temat rynków zagranicznych, poprawa wydajności czy unowocześnienie procesów. Internacjonalizacja jest czynnikiem, który może poprawić pozycję przedsiębiorstw małych i średnich na arenie krajowej oraz międzynarodowej.

Zakończenie

Badając internacjonalizację i jej wpływ na pozycję konkurencyjną, można wskazać, że aby osiągnąć powodzenie w tym zakresie, współczesne podmioty gospodarcze muszą podjąć proces umiędzynarodowienia działań. Można określić internacjonalizację jako zdolność do poszerzania rynków zbytu oraz rozszerzania działań produkcyjnych, które są skierowane do nowych odbiorców, gwarantując im lepszą jakość, cenę, parametry techniczne, ekonomiczność czy design. Internacjonalizacja działań przedsiębiorstw MŚP ma zatem znaczny wpływ na ich konkurencyjność. Podmioty z tego sektora rzadziej podejmują działania zmierzające do umiędzynarodowienia aniżeli duże firmy, na co wpływ ma wiele czynników endogenicznych i egzogenicznych.

Z uwagi na ważną rolę sektora MŚP w gospodarce Polski oraz Unii Europejskiej oczekiwania w zakresie wzrostu konkurencyjności wydają się oczywiste. Stworzenie odpowiednich warunków do umiędzynarodowienia przedsiębiorstw MŚP jest niezbędne, to zaś wymaga nie tylko odpowiednich strategii gospodarczych, nowych przepisów legislacyjnych czy ulg podatkowych, ale również konsekwencji w ich wdrażaniu i egzekwowaniu.

²⁸ R. Pastusiak, *Rola innowacyjności w budowaniu pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw*, „Przegląd Organizacji” 2009, nr 5, s. 18.

²⁹ R. Tyłzanowski, op. cit., s. 404.

INTERNATIONALIZATION AS A FACTOR OF COMPETITIVENESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN POLAND

ABSTRACT

Nowadays, internationalization is the main factor of social and economic development. Due to the increase of the expectances of customers and growing competition of enterprises, economic entities of SME sector are forced to undertake processes, aim of which is to internationalize economic operations. Foreign emancipation of an enterprise to new markets means many benefits, e. g. it allows the enterprises to use new production technologies, expand the market, as well as it enables the enterprises to follow the increasing demand among customers. Therefore, it is crucial for SMEs to undertake operations that are associated with internationalization more often. Considering the low level of foreign emancipation among enterprises of Polish SME sector, internationalization should guide them in their development.

KEYWORDS

competitiveness, sector SME, internationalization, emancipation of an enterprise to new markets

BIBLIOGRAFIA

1. Adamkiewicz-Drwiłło H. G., *Konkurencyjność przedsiębiorstw w świetle uwarunkowań współczesnej gospodarki*, Toruń 2010.
2. Berliński M., *Dotychczasowe teorie internacjonalizacji wobec zjawiska firm globalnych od początku*, "International Journal of Management and Economics" 2007, No. 22.
3. Białasiewicz M., *Konkurencyjność przedsiębiorstw – istota i podejścia do strategii konkurencji*, [w:] *Uwarunkowania i sposoby wzrostu konkurencyjności przedsiębiorstw*, red. M. Białasiewicz, Szczecin 2009.
4. Charucka O., *Kluczowe czynniki konkurencyjności MŚP i ich wpływ na rozwój gospodarki*, Warszawa 2014.
5. Duliniec E., *Marketing międzynarodowy. Uwarunkowania, instrumenty, tendencje*, Warszawa 2007.
6. Firlej K., Makarska A., *Działania innowacyjne firm przemysłu spożywczego jako element ich strategii*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Series: Oeconomica” 2012, nr 68.
7. Głód W., *Internacjonalizacja w procesie rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw – wybrane wyniki badań empirycznych*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2014, nr 184: *Międzynarodowe stosunki gospodarcze: nowe wyzwania współczesnej gospodarki światowej*.
8. Gorynia M., Jankowska B., *Teorie internacjonalizacji*, Poznań 2007.
9. Gorynia M., Łaźniewska E., *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Warszawa 2009.
10. Gorzeń-Mitka I., *Bariery prowadzenia działalności gospodarczej a konkurencyjność przedsiębiorstwa w obszarze Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności*, red. T. Bernat, Szczecin 2007.

11. Grzybek M., *Koncepcja klastra a współdziałanie i konkurowanie przedsiębiorstw. Przedsiębiorstwo i region*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2009, nr 1: *Konkurencyjność a innowacyjność*.
12. Matejun M., *Czynniki rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw na podstawie badań w mikroregionie łódzkim*, [w:] *Teoria i praktyka zarządzania rozwojem organizacji*, red. S. Lachiewicz, A. Zakrzewska-Bielawska, Łódź 2008.
13. Pastusiak R., *Rola innowacyjności w budowaniu pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw*, „Przegląd Organizacji” 2009, nr 5.
14. Pierścionek Z., *Strategie konkurencji i rozwoju przedsiębiorstwa*, Warszawa 2006.
15. Przybylska K., *Born Global – nowa generacja małych polskich przedsiębiorstw*, „Gospodarka Narodowa” 2010, nr 7–7.
16. *Raport końcowy. Ewaluacja potencjału eksportowego przedsiębiorstwa w Polsce*, Warszawa 2014.
17. *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, Warszawa 2016.
18. Rymarczyk J., *Internacjonalizacja i globalizacja przedsiębiorstwa*, Warszawa 2004.
19. Świtalski W., *Innowacje i konkurencyjność*, Warszawa 2005.
20. Tylżanowski T., *Wpływ innowacji na konkurencyjność polskich przedsiębiorstw*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2012, nr 25.
21. Wojtowicz W., *Analiza wpływu wewnętrznych czynników produkcyjnych na konkurencyjność przedsiębiorstwa*, [online] http://mikroekonomia.net/system/publication_files/84/orginal/11.pdf?1314879491 [dostęp: 21.12.2017].
22. Wojdyła-Bednarek M., *Konkurencyjność i innowacyjność jako wyzwanie dla małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2014, nr 1.
23. Żelichowska M., *Innowacyjność jako determinant konkurencyjności przedsiębiorstwa*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Seria: Zarządzanie” 2009.

MICHAŁ SZYMAŃSKI

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Prawa i Administracji
E-MAIL: MICHAŁ.ADAM.SZYMANSKI@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 5.01.2018
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 9.04.2018

Program i doktryna Narodowodemokratycznej Partii Niemiec a swoboda działalności partii politycznych w demokratycznym państwie prawa

STRESZCZENIE

Doktryna i program Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (NPD) budzi ogromne kontrowersje. Jej członkowie oskarżani są o neonazizm. W Polsce zasłynęli postulatami rewizji granic. Federalny Trybunał Konstytucyjny dwukrotnie rozstrzygał, czy partia ta powinna zostać zdelegalizowana. Tekst analizuje aktualny program NPD (oraz przykładowe wywiady z aktywistami) pod kątem jego ewentualnej niezgodności ze standardami przyjętymi w państwach demokratycznych. Wskazuje on, że jakkolwiek postulaty te mają charakter nacjonalistyczny, to nie zakładają budowy państwa totalitarnego (a wręcz zakładają wzmocnienie niektórych mechanizmów demokratycznych), a partia nie nawołuje w żaden sposób do pozbawiania kogokolwiek jego elementarnych praw. Reasumując, należałoby przyjąć, że mechanizm delegalizacji partii politycznych powinien być bardzo szczegółowo uregulowany, by demokracja, nawet ta „zdolna do obrony”, nie stała się swoim wypaczeniem.

SŁOWA KLUCZOWE

nacjonalizm, neofaszyzm, neonazizm, Niemcy, NPD

Wstęp

Działalność Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (NPD) od wielu lat budzi kontrowersje zarówno za naszą zachodnią granicą, jak i w naszym kraju. Ugrupowanie zasłynęło m.in. szeregiem akcji skierowanych przeciw-

ko Polakom zamieszkującym wschodnie landy¹ oraz postulatem rewizji granic, co miałyby polegać na powrocie Pomorza i Śląska do Niemiec².

¹ Przykłady antypolskich akcji NPD: akcja plakatowa „Zatrzymać inwazję Polaków” w Meklemburgii w 2009 roku: *Zatrzymać inwazję Polaków. NPD musi zdjąć antypolskie plakaty*, [online] http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,7058156,_Zatrzymac_inwazje_Polakow___NPD_musi_zdjac_antypolskie.html [dostęp: 4.11.2017]; analogiczna akcja w 2011 roku „Chronić miejsca pracy – zamknąć granice!”: *Antypolskie hasła i plakaty w kampanii NPD*, [online] <http://www.rp.pl/artikul/702986-Antypolskie-hasla-i-plakaty-w-kampanii-NPD.html#ap-1> [dostęp: 4.11.2017]. W 2013 roku w przygranicznych miejscowościach NPD domagało się wyrzucenia z kraju „obcokrajowców-kryminalistów” – akcja ta jednoznacznie odnosiła się do ludności polskiej: *Niemcy: Na ulicach zawisły antypolskie plakaty*, [online] <http://www.rmfm24.pl/fakty/swiat/news-niemcy-na-ulicach-zawisly-antypolskie-plakaty,nld,1013949> [dostęp: 4.11.2017].

² Udo Voigt, były lider NPD, domagał się w 2006 roku przywrócenia „historycznych granic” Niemiec. Zob. *Niemiecki rząd: „nie” rewizji granic*, [online] <http://www.iap.pl/?id=wiadomosci&nwiad=62997> [dostęp: 4.11.2017]. W 2008 roku telewizja TVN wyemitowała program „Superwizjer” poświęcony NPD. Między innymi przedstawione zostało berlińskie biuro NPD, widać też mapę Prus Królewskich. Padają słowa, że „Gdańsk, Wrocław i Szczecin są tak samo niemieckimi miastami jak Berlin”. Jest to moim zdaniem oczywiste nawiązanie do piosenki jawnie neonazistowskiego zespołu Landser, który śpiewa „Danzig, Breslau und Stettin sind deutsche Städte wie Berlin!”. Inny utwór tej grupy, *Polacken Tango*, członkowie NPD śpiewają podczas spotkania towarzyskiego. Oto jego refren: „Wenn bei Danzig die Polen-Flotte im Meer versinkt / und das Deutschland-Lied auf der Marienburg erklingt / Dann zieht die Wehrmacht mit ihren Panzern in Breslau ein / Und dann kehrt Deutschlands Osten endlich wieder heim” (Gdy w pobliżu Gdańska Polska Marynarka Wojenna w morzu zatonię / A hymn Niemiec z Malborka się rozlegnie / Wówczas Wehrmacht nadciągnie do Wrocławia czołgami, a wschodnie granice Niemiec wróć do macierzy) – zob. *Neonaziści wychodzą z cienia*, [online] <http://superwizjer.tvn.pl/aktualnosci,984,n/neonazisci-wychodza-z-cienia,41220.html> [dostęp: 4.11.2017]; *Landser: Danzig, Breslau und Stettin*, [online] http://www.tekstowo.pl/piosenka,landser,danzig_breslau_und_stettin.html [dostęp: 4.11.2017]; *Landser: Polacken Tango*, [online] http://www.tekstowo.pl/piosenka,landser,polacken_tango.html [dostęp: 4.11.2017]. Należy odnotować, że aktualny lider partii, Frank Franz, jakkolwiek nie odcina się jednoznacznie od postulatu swojego poprzednika, to znacznie łagodzi antypolską retorykę ugrupowania: „znam oczywiście obarczone historią relacje między Niemcami i Polakami. Ale – w czasie najwyższej konieczności, gdy chodzi także o to, czy Europa pozostanie kontynentem Europejczyków, każdy szczery polski nacjonalista i bojownik o wolność jest mi naturalnie bliższy niż zakłamani i antyniemieccy politycy w Bundestagu (parlament), którzy sprzedają i zdradzają nasz naród. Europa musi wspólnie działać na rzecz tego, aby pozostała naszym domem. Później możemy dyskutować o innych sprawach” – *Lider NPD: „Polski nacjonalista jest mi bliższy niż zdrajcy z Bundestagu”*, [online] <http://www.nacjonalista.pl/2016/09/10/lider-npd-polski-nacjonalista-jest-mi-blizszy-niz-zdrajcy-z-bundestagu/> [dostęp: 4.11.2017]. Z kolei Pierre Dornbrach, lider młodzieżówki NPD, Młodych Narodowych Demokratów (JN – *Junge Nationaldemokraten*), przekonywał na łamach polskiego miesięcznika narodowo-radykalnego „Szturm”: „JN zapraszało do siebie

Z kolei w skali globalnej NPD może być kojarzona przede wszystkim z uczestnictwem w kontrowersyjnych marszach ekstremistów organizowanych rokrocznie w Dreźnie celem upamiętnienia ofiar bombardowań, jakich doświadczyło miasto podczas II wojny światowej³.

Partia powstała w 1964 roku i miała na celu zjednoczenie radykalnych pravicowców, działających w państwie, w którym poglądy nacjonalistyczne naznaczone były piętnem nazizmu i w którym odwoływanie się do narodowosocjalistycznego dziedzictwa było surowo zabronione. Na jej czele stanął Adolf von Thadden. Już w 1969 roku partia uzyskała 4,3% głosów w wyborach do Bundestagu, czyli niewiele poniżej progu wyborczego. Mimo że na początku lat siedemdziesiątych NPD na dwie dekady popadła w stagnację, w ciągu swojego istnienia wielokrotnie miała przedstawicieli w landtagach⁴.

Kontrowersyjna działalność NPD sprawiła, że zgodność programu i działań ugrupowania z ustawą zasadniczą Republiki Federalnej Niemiec była przedmiotem badań Federalnego Trybunału Konstytucyjnego. Niemiecka ustawa zasadnicza w art. 21 ust. 2 przewiduje, że „działalność partii, których cele lub zachowania członków naruszają lub zagrażają demokratycznemu porządkowi konstytucyjnemu lub które zagrażają stanowi posiadania Republiki Federalnej Niemiec, jest sprzeczna z konstytucją. O sprzeczności z konstytucją rozstrzyga Trybunał Konstytucyjny”⁵. Są to przepisy wynika-

już Polaków. Należycie do naszej rodziny, tak samo jak Hiszpanie, Brytyjczycy, Duńczycy, Szwedzi i tak dalej. Podziwiam Polaków i pozostałych wschodnich Europejczyków, ponieważ jesteście ludźmi opornymi, przeciwstawiającymi się dekadencji. Nie ma u was takiego multikulturalizmu, jak w Niemczech. Co więcej, cenicie sobie tradycję. W Niemczech Polacy mają również reputację ludzi ciężko pracujących. Niektórzy niemieccy nacjonaści postrzegają Polskę inaczej. Lecz coraz więcej z nich otwiera się na Europę, a zatem również na wasz kraj. To jest nasze zadanie, przekonywać własnych towarzyszy, że najważniejszą kwestią jest ocalenie i pobudzenie do życia Zachodu” – zob. *„Należycie do naszej rodziny”* – wywiad z Pierre’em Dornbrachem, liderem młodzieżówki NPD – Junge Nationaldemokraten, [online] <http://szturm.com.pl/index.php/miesiecznik/item/246-nalezycie-do-naszej-rodziny-wywiad-z-pierre-em-dornbrachem-przedstawicielem-młodzieżówki-npd-junge-nationaldemokraten> [dostęp: 4.11.2017].

³ Przykładowo w artykule z „Guardiana” z 2005 roku opisany został marsz z okazji 60. rocznicy nalotu na Drezno. Wypowiadający się w nim radykałowie deklarują się jako elektorat NPD. Zob. *Neo-Nazis upstage Dresden memorial*, [online] <https://www.theguardian.com/world/2005/feb/14/secondworldwar.germany> [dostęp: 4.11.2017].

⁴ M. Kosman, P. Malendowicz, *Głos polskich i niemieckich nacjonalistów w debacie na temat integracji europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2015, nr 9, s. 313.

⁵ Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 roku, zmieniona ostatnio w dniu 29 lipca 2009 roku (BGBl. I S. 2248).

jące z koncepcji „demokracji zdolnej do obrony” (*wehrhafte Demokratie* bądź *streibare Demokratie*, czyli „demokracja wojownicza”)⁶. Dla porównania art. 13 Konstytucji RP stanowi, że „zakazane jest istnienie partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszyzmu i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa”. Widać wyraźnie, że polska ustawa zasadnicza o wiele ostrożniej podchodzi do ograniczenia pluralizmu politycznego niż jej niemiecka odpowiedniczka. Niemiecki sąd konstytucyjny skorzystał z tych przepisów w walce ze środowiskami posthitlerowskimi w 1952 roku, wydając wyrok 1 BvB 1/51, w którym zdecydował o rozwiązaniu Socjalistycznej Partii Rzeszy⁷. W wyroku z 18 marca 2003 roku trybunał z Karlsruhe stwierdził jednak, że jakkolwiek działalność partii ma charakter ekstremistyczny, to biorąc pod uwagę liczbę agentów Urzędu Ochrony Konstytucji, którzy zinfiltrowali NPD, nie można obiektywnie uznać, na ile zachowania zagrażające konstytucyjnemu łaadowi Niemiec są wynikiem radykalnych poglądów niemieckich nacjonalistów, a na ile rezultatem prowokacji służb specjalnych RFN. Według trybunału aż 30 spośród 200 członków Krajowego Komitetu Wykonawczego NPD było płatnymi informatorami tajnych służb i tym samym mogli oni manipulować polityką ugrupowania⁸. Kolejne orzeczenie ogłoszone zostało 17 stycznia 2017 roku, a w nim niemiecki sąd konstytucyjny stwierdził, że działalność NPD stoi w sprzeczności z niemiecką ustawą zasadniczą, niemniej jednak marginalny charakter partii i znikome prawdopodobieństwo przejęcia władzy przez to ugrupowanie sprawia, że państwo może tolerować jego istnienie⁹. Nie wnikając w ocenę samej, wyjątkowo dziwnej, konstrukcji prawnej, jaką posłużył się trybunał, w niniejszym artykule chciałbym przeanalizować program i działalność Narodowodemokratycznej Partii Niemiec, a także spróbować ocenić, czy należy traktować ją jako partię neonazistowską, dążącą do odtworzenia totalitarnego ustroju w Niemczech, czy też jako partię co prawda radykalnie nacjonalistyczną i kontestującą obecny system polityczny, niemniej jednak niedążącą do powtórki z brunatnej przeszłości narodu niemieckiego.

⁶ M. Pach, *Niemiecka koncepcja demokracji zdolnej do obrony (zarys problematyki)*, „Przegląd Konstytucyjny” 2017, nr 2, s. 56.

⁷ 1 BvB 1/51.

⁸ 2 BvB 1/01.

⁹ 2 BvB 1/13.

Niniejszy artykuł skupia się przede wszystkim na analizie doktryny niemieckich narodowych demokratów. W tym celu w niniejszym tekście głównym przedmiotem badań będzie program polityczny NPD, czyli – jak pisał Roman Tokarczyk – „zespół funkcjonalnie i pragmatycznie powiązanych idei politycznych, które za pomocą ruchu politycznego zakładają skuteczne ich osiągnięcie”¹⁰. Jest to propozycja „praktycznego” zastosowania doktryny politycznej w rzeczywistości, a jednocześnie bardzo dobry materiał źródłowy. Należy podkreślić, że nie będzie to jedyne źródło badań – przywoływane zostaną przykładowo inne dokumenty partyjne czy wypowiedzi liderów ugrupowania. Faktem jest, że w dzisiejszym świecie „doktryna polityczna [...] jest [...] pojęciem często nadużywanym w publicystyce i nauce politologii”¹¹, jednak ograniczenie się wyłącznie do „programu politycznego” byłoby moim zdaniem zbyt wąskim zawężeniem, zwłaszcza w ramach studiów nad ekstremizmem politycznym i jego zagrożeniem dla konstytucyjnego ładu. Z drugiej jednak strony również analiza programu politycznego została ograniczona wyłącznie do tych aspektów, które mogą być istotne z punktu widzenia badań nad radykalizmem prawicowym, tj. stosunku do państwa demokratycznego, konstytucji, mniejszości narodowych czy (zwłaszcza w kontekście polityki niemieckiej) dziedzictwa narodowosocjalistycznego.

Artykuł ten stawia sobie za cel ustalenie, w oderwaniu od jakichkolwiek emocji natury politycznej (w szczególności antagonizmów narodowościowych i sympatii bądź antypatii do nacjonalizmu niemieckiego¹²), czy w Republice Federalnej Niemiec partia niemieckich radykalnych prawicowców jest, jak przedstawiają jej przeciwnicy, legalnie działającym narzędziem neonazistowskiej propagandy oraz zagrożeniem dla konstytucyjnego porządku, czy też ugrupowaniem co prawda antysystemowym i kontrowersyjnym, ale działającym w sposób dopuszczalny w dojrzałej demokracji. Jednocześnie autor niniejszego tekstu żywi przeświadczenie, że odpowiedź na to pytanie ma charakter uniwersalny i może być przydatna również na gruncie polskiego konstytucjonalizmu. W ciągu roku, od kiedy niemiecki Trybunał Konstytucyjny badał legalność działalności NPD, do dnia dzisiejszego w Europie

¹⁰ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2010, s. 39.

¹¹ M. Nieć, *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*, Warszawa 2013, s. 97.

¹² Przykładowo w jednym z artykułów opublikowanych w „Roczniku Integracji Europejskiej” NPD określona została mianem „cieszącego się wątpliwą sławą ugrupowania neonazistowskiego”. W moim odczuciu jest to język dopuszczalny w publicystyce, niekoniecznie jednak w pracy badawczej. Zob. M. Kosman, *Programy niemieckich partii politycznych w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku. Wybrane aspekty*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2014, nr 8, s. 296.

Zachodniej kilkakrotnie badano legalność bądź decydowano się na delegalizację ugrupowań radykalnie prawicowych, a w Polsce środowiska liberalne i lewicowe nawoływały do zdelegalizowania polskich ugrupowań narodowych, w szczególności Obozu Narodowo-Radykalnego¹³. Przez wiele dni polska opinia publiczna była zszokowana materiałem dziennikarskim prezentującym działalność nacjonalistycznego ugrupowania „Duma i Nowoczesność”, którego członkowie, według nagrań zawartych w reportażu telewizji TVN24, mieli celebrować urodziny Adolfa Hitlera. Do sądu został już skierowany wniosek o delegalizację tego stowarzyszenia¹⁴. Ze względu na fakt, że ugrupowania narodowe zyskują na znaczeniu w wielu państwach europejskich, próba odpowiedzi na pytanie, jak bardzo tolerancyjna może być demokracja dla swoich przeciwników i kiedy ma prawo się bronić, wydaje się kluczowa dla europejskiej nauki prawa konstytucyjnego.

1. Doktryna NPD na podstawie programu partii i innych źródeł – informacje podstawowe

Aktualny program Narodowodemokratycznej Partii Niemiec nosi tytuł *Arbeit. Familie. Vaterland* (Praca. Rodzina. Ojczyzna)¹⁵. Składa się on z 19 rozdziałów i są to: 1. *Grundlage des Staates ist das Volk* (Fundamentem państwa jest naród¹⁶), 2. *Grundlage unseres Volkes ist die deutsche Familie* (Podstawą

¹³ W ostatnich miesiącach doszło do delegalizacji brytyjskiej organizacji neonazistowskiej National Action oraz działającego w Finlandii Nordyckiego Ruchu Oporu. Z kolei słowacki Trybunał Konstytucyjny badać będzie działalność Partii Ludowej Naszej Słowacji, której liderem jest Marian Kotleba. Zob. *Čižnár dal návrh na rozpustenie Kotlebovej strany*, [online] https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/430584-ciznar-dal-navrh-na-rozpustenie-kotlebovej-strany/?utm_source=pravda&utm_medium=hp-box&utm_campaign=shp_rightbox [dostęp: 23.03.2018]; *Far-right group National Action to be banned under terror laws*, [online] <http://www.bbc.co.uk/news/uk-38286708> [dostęp: 23.03.2018]; *Nordycki Ruch Oporu zdelegalizowany. „Szerzy mowę nienawiści”*, [online] <https://www.tvp.info/35030388/nordycki-ruch-oporu-zdelegalizowany-szerzy-mowe-nienawisci> [data dostępu: 23.03.2018].

¹⁴ *Jest wniosek o rozwiązanie Dumy i Nowoczesności za świętowanie urodzin Hitlera*, [online] <https://www.tvn24.pl/katowice,51/jest-wniosek-o-rozwiazanie-dumy-i-nowoczesnosci,815653.html> [dostęp: 16.02.2018].

¹⁵ *Arbeit. Familie. Vaterland. Das Parteiprogramm der Nationaldemokratischen Partei Deutschlands (NPD)*, Berlin 2013.

¹⁶ Należy zwrócić uwagę na specyfikę niemieckiego słowa *Volk*, oznaczającego dosłownie „lud”, używanego jednak powszechnie jako „naród”. Termin ten powszechnie kojarzony jest z etnicznym narodem. Używany był od XIX wieku przez niemieckie środowiska nacjonalistyczne (volkistowskie) i stąd przyjęty został przez narodowych socja-

naszego narodu jest niemiecka rodzina), 3. *Alle Staatsgewalt geht vom deutschen Volke aus* (Wszelka władza państwowa pochodzi od niemieckiego narodu), 4. *Die Wirtschaft muss dem Volke dienen* (Gospodarka musi służyć ludziom), 5. *Die raumorientierte Volkswirtschaft als wirtschaftspolitische Alternative* (Przestrzennie zorientowana gospodarka narodowa alternatywną polityką gospodarczą), 6. *Nationale Währungs-, Steuer- und Finanzpolitik* (Narodowa polityka monetarna, fiskalna i finansowa), 7. *Sozialpolitik als nationale Solidarität* (Polityka socjalna jako narodowa solidarność), 8. *Nationale Gesundheitspolitik* (Narodowa polityka zdrowotna), 9. *Nationale Rentenpolitik* (Narodowa polityka emerytalna), 10. *Deutschland den Deutschen* (Niemcy dla Niemców), 11. *Deutsche Souveränität und das Europa der Völker* (Niemiecka suwerenność i Europa Narodów), 12. *Aussenpolitische Grundsätze* (Zasady polityki zagranicznej), 13. *Schuld kult beenden* (Odrzucenie kultu winy)¹⁷, 14. *Landwirtschaft und Naturschutz* (Rolnictwo oraz ochrona przyrody), 15. *Energie- und Verkehrspolitik* (Polityka energetyczna i transportowa), 16. *Bildung und Kultur* (Edukacja i kultura), 17. *Reform des Rechtssystems* (Reforma systemu prawnego), 18. *Innere Sicherheit* (Bezpieczeństwo wewnętrzne), 19. *Wehrpolitik auf nationaler Grundlage* (Polityka militarna w skali krajowej)¹⁸.

W niniejszym artykule analizie poddano kilka najbardziej fundamentalnych dla ustroju państwa rozdziałów, takich jak rozdział 1., 3., 4., 7., 17., 18. i 19., a także te, których wymowa może wskazywać na radykalny nacjonalizm ugrupowania: a są nimi rozdziały 10., 11. i 13.

listów. Z drugiej strony słowo to nie musi wcale mieć nacechowania rasistowskiego, czego najlepszym dowodem jest fakt, że obowiązująca w Niemczech ustawa zasadnicza zakłada między innymi suwerenność narodu – *Volkssouveränität* (art. 20 ust. 2 ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec), zaś niemieckie sądy, włącznie z Federalnym Trybunałem Konstytucyjnym, orzekają „w imieniu Narodu” – *im Namen des Volkes* (§25 ust. 4 BVerfGG, §311 ust. 1 ZPO, §268 ust. 1 StPO, §117 ust. 1 pkt. 1 VwGO, §105 ust. 1 pkt. 1 FGO, §132 ust. 1 pkt. 1 SGG). Z tego względu, jakkolwiek pojęcie to może wywoływać, szczególnie poza krajami niemieckojęzycznymi, skojarzenie z ideologią narodowosocjalistyczną, taka interpretacja byłaby zbyt daleko idąca.

¹⁷ Terminem *Schuld kult* („kult winy”) określa się w niemieckich środowiskach narodowych powszechne przeświadczenie, że naród niemiecki jest zobowiązany wziąć na siebie ciężar odpowiedzialności za koszmar II wojny światowej i dokonywanych w tym okresie zbrodni. Radykalna niemiecka prawica ów „kult winy” zdecydowanie odrzuca. Zob. K. Weissmann, *Schöpfer des Schuld kults*, „Junge Freiheit” X 2013, 42/13/11.

¹⁸ *Arbeit...*, op. cit., s. 4–6.

1.1. Narodowa demokracja według NPD

Ugrupowanie odwołuje się do etnicznego pojęcia narodu, traktując go jako wspólnotę ukształtowaną przez pochodzenie, język, doświadczenia historyczne i wartości. Jednoznacznie zaznacza ono różnicę pomiędzy społeczeństwem oraz wspólnotą narodową, w szczególności odrzucając ideę społeczeństwa wielokulturowego. NPD zakłada, że podstawowym celem polityki państwa powinno być „zachowanie narodu oraz wszystkich jego członków” (*Die Erhaltung unseres Volkes und der Schutz für alle seine Teile müssen oberste Ziele deutscher Politik sein*)¹⁹.

Ugrupowanie, co warte podkreślenia i co przeczy tezie o jego totalitarnym charakterze, domaga się zapewnienia niezależności władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, odpowiedniego dostępu do środków masowego przekazu dla wszelkich organizacji społecznych oraz zagwarantowania suwerenności narodu poprzez wzmocnienie instytucji referendum na wszystkich szczeblach. Partia domaga się także bezpośrednich wyborów prezydenta Niemiec²⁰. Nie powinno też specjalnie dziwić, że NPD sprzeciwia się ograniczaniu zasady samostanowienia narodu poprzez przekazywanie kompetencji do wydawania aktów prawnych na rzecz Unii Europejskiej, a także ONZ i WTO²¹. Ugrupowanie stwierdza, że RFN nie posiada konstytucji, która miałaby legitymizację narodu²², i domaga się referendum konstytucyjnego²³. W rozdziale „Niemiecka suwerenność i Europa Narodów” pojawia się argument, że proces konstytucyjny w Niemczech jeszcze się nie zakończył, na co wskazuje art. 146 ustawy zasadniczej²⁴.

¹⁹ Ibidem, s. 11.

²⁰ Ibidem, s. 14–15.

²¹ Ibidem, s. 14.

²² Jakkolwiek teza ma, co oczywiste, uderzać w system polityczny RFN oraz ustawę zasadniczą z 1949 roku, będącą częścią polityki denazyfikacji Niemiec, to jednak historycznym faktem jest, że ów akt uchwalony został z pominięciem ogólnonarodowego referendum i miał mieć charakter jedynie tymczasowy. S. Bożyk, *Niemcy, [w:] Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012, s. 129.

²³ *Arbeit...*, op. cit., s. 14.

²⁴ Ibidem, s. 30. Art. 146 ustawy zasadniczej RFN brzmi: „Dieses Grundgesetz, das nach Vollendung der Einheit und Freiheit Deutschlands für das gesamte deutsche Volk gilt, verliert seine Gültigkeit an dem Tage, an dem eine Verfassung in Kraft tritt, die von dem deutschen Volke in freier Entscheidung beschlossen worden ist” (Niniejsza ustawa zasadnicza, która obowiązuje cały Naród niemiecki po uzyskaniu jedności i wolności Niemiec, traci moc obowiązywania w dniu, w którym wejdzie w życie Konstytucja przyjęta przez Naród niemiecki w drodze wolnej decyzji”).

Z kolei lider Młodych Narodowych Demokratów w przytaczanym już tekście argumentował:

Dziś nie jesteśmy suwerenni. Obecna sytuacja w Niemczech pokazuje to. Żaden reprezentant rządu nie zapytał Niemców, czy życzyli sobie następnej fali uchodźców [...]. Świadomość korzeni jest też ważna. Musimy wiedzieć, kim jesteśmy. Tożsamość to klucz do lepszej przyszłości. Mamy więc dwa słowa: Narodowa Demokracja. Zawierają one w sobie porządek państwowy na rzecz narodu. Termin „demokracja” jest bardzo kontrowersyjny, ponieważ większość partii i organizacji twierdzi, iż są prawdziwymi demokratami. Trudno zatem dokonać rozróżnienia i odnaleźć właściwy sens tego słowa. Jeżeli NPD mówi o demokracji, to ma na myśli porządek dla dobra narodu niemieckiego. Jednak dziś demokrację wiąże się z ideologią równości oraz ludzkości. Jak to ujął zasłużony Niemiec, Carl Schmitt: „ktokolwiek przywołuje ludzkość, ma na celu oszustwo”. To prawda. W innych słowach możemy powiedzieć: ludzie istnieją poprzez różnorodność. Nie zapominamy o braniu pod uwagę siły drzemiącej we krwi. Tylko ten, kto pamięta o tym fakcie, jest w stanie w swych poglądach rozpoznać świat we właściwym porządku. Bez tych założeń żaden rząd nie jest w stanie skutecznie kierować narodem²⁵.

Radykalnie sprzeciwia się on imigracji. Wyznając hasło „Niemcy dla Niemców” uznaje, że idea społeczeństwa wielokulturowego nie działa, a obecność ludności nieniemieckiej wpływa na wzrost przestępczości w kraju. NPD domaga się prawa umożliwiającego deportację cudzoziemców mieszkających w Niemczech²⁶.

Choć niemieccy narodowi demokraci proponują wizję państwa, które byłoby zamieszkane wyłącznie przez ludność niemiecką, a idea demokracji zostaje zawężona do władzy narodu rozumianego etnicznie, to jednocześnie wysnuć należy w tym miejscu dwa podstawowe wnioski. Pierwszy z nich jest taki, że na płaszczyźnie formy sprawowania władzy określenie programu NPD mianem totalitarnego byłoby nadużyciem. Po drugie, ugrupowanie podkreśla, że „każdy naród ma prawo do samostanowienia i szacunku dla tożsamości kulturowej i narodowej” (*Kulturelle und nationale Identität Jedes Volk hat ein Recht auf Selbstbestimmung und Wahrung kultureller und nationaler Identität*)²⁷. NPD, podobnie jak działające w naszym kraju Narodowe Odrodzenie Polski, wchodzi w skład federacji Międzynarodowej Trzeciej Pozycji²⁸. W manifestie międzynarodówki przeczytać można między innymi:

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, s. 28–29.

²⁷ Ibidem, s. 29.

²⁸ R. Pankowski, *NOP, „patrioci” i folksdojczy*, [online] <http://pankowski.nigdywiecej.org/nop-folksdojczy-pankowski.pdf> [dostęp: 4.11.2017].

Trzecia Pozycja stwierdza, że prawdziwa miłość własnej rasy musi być zrównoważona przez szacunek dla tych, którzy choć różnią się od nas, to jednak w miłości do swej rasy są tacy sami. Trzecia Pozycja popiera koncepcję rasowego separatyzmu, dzięki któremu różniące się grupy rasowe współpracują ze sobą dla wzajemnego dobra, szanując się wzajemnie. Osiedlenie ras w krajach ich pochodzenia jest pierwszym krokiem do pokojowego świata²⁹.

Bez względu na ocenę takiego światopoglądu uznanie go za rasistowski, a tym bardziej nazistowski, byłoby niezgodne z powszechnym rozumieniem rasizmu definiowanego jako światopogląd wyznający wyższość niektórych ras ludzkich nad innymi.

1.2. Społeczeństwo i gospodarka w programie NPD

W dziedzinie ustroju społeczno-gospodarczego ugrupowanie prezentuje typowy dla ruchów narodowych program, domagając się gospodarki podporządkowanej interesom narodowym, społecznego solidaryzmu oraz protekcyjizmu. Przeciwwstawia się monopolistom oraz nieograniczonej władzy wielkich międzynarodowych korporacji, a ponadto domaga się ochrony małych i średnich przedsiębiorstw. Strategiczne usługi (jako przykład podano kolej, pocztę, dostawy energii i wody) mają znajdować się w rękach państwa. Rząd powinien nie tylko dbać o sprawiedliwy podział dóbr, ale także tworzyć nowe miejsca pracy. Stosunkowo nowoczesne podejście do gospodarki prezentuje NPD, domagając się wsparcia dla klasy średniej. Do dziś wiele ugrupowań radykalnie nacjonalistycznych i narodowosocjalistycznych w Niemczech i innych państwach europejskich odwołuje się w pierwszej mierze do etosu robotniczego³⁰. Wreszcie, co ciekawe, partia wspomina o równym traktowaniu kobiet i mężczyzn, jednocześnie zastrzegając, że każdy Niemiec powinien być w stanie utrzymać swoją rodzinę³¹.

Solidaryzm społeczny według NPD zakłada sprzeciw wobec zbyt dużych nierówności, godziwą płacę minimalną, reformę rynku pracy (zapewniającą sprawiedliwą pomoc składową dla bezrobotnych, a nie „jałmużnę”), a także sprzeciw wobec prywatyzacji systemu ubezpieczeń społecznych. Z punk-

²⁹ *Deklaracja Trzeciej Pozycji*, [online] <http://www.nop.org.pl/deklaracja-trzeciej-pozycji/> [dostęp: 4.11.2017].

³⁰ Najlepszym dowodem na taki stan rzeczy jest popularność tzw. Autonomicznych Nacjonalistów, posługujących się symboliką „młota i miecza” (emblemem Czarnego Frontu założonego przez Gregora i Ottona Strasserów) oraz odwołujących się do idei strasseryzmu. Zob. *Młot i miecz – symbol społecznej i narodowej rewolucji*, [online] <http://autonom.pl/?p=6204> [dostęp: 04.11.2017].

³¹ *Arbeit...*, op. cit., s. 16–18.

tu widzenia aksjologii liberalnej kontrowersje może budzić postulat wydzielenia z niego cudzoziemców. Mieliby oni podlegać oddzielnemu fundusowi, który czerpałby środki ze składek opłacanych przez nie-Niemców oraz firmy, które ich zatrudniają³².

1.3. Miejsce Niemiec w Europie. Europa według narodowych demokratów

Niezwykle istotny wydaje się rozdział 11., który opisuje wizję Europy według NPD. W pierwszej części skupia się on między innymi na krytyce traktatu lizbońskiego³³, uchwalonego „tylnymi drzwiami”, co zostaje określone jako „pogarda rządzących wobec konstytucyjnej zasady suwerenności ludu, zgodnie z którą wszelka władza państwowa musi pochodzić od ludzi”. Krytyce poddano aktualną wizję Unii Europejskiej, Unii „technokratów i firm”. Jako alternatywę wskazuje się koncepcję Europy Narodów³⁴.

Warto zauważyć, że odwołując się do idei Europy Narodów, niemieccy narodowi demokraci odrzucają tę część dziedzictwa niemieckiego nacjonalizmu, która zakładała prymat Niemiec na Starym Kontynencie, co w pełni manifestowało się w ideach hitleryzmu. *A contrario* można przywołać fakt, że jednym z powodów delegalizacji postnazistowskiej Socjalistycznej Partii Rzeszy przez Federalny Trybunał Konstytucyjny było odwoływanie się do „idei Rzeszy” i niemieckich tradycji imperialnych („wiara w Rzeszę”), zakładających dominację Rzeszy Niemieckiej w Europie³⁵.

Warto odwołać się również do programu wyborczego NPD zamieszczonego przed wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku. W preambule zawarto myśl przewodnią – „Tak dla Europy, nie dla takiej UE – gdyż Europa powinna także w przyszłości pozostać przestrzenią życiową Europejczyków”. Unia Europejska jako instytucja krytykowana jest za nadmierną ingerencję w suwerenność narodów. Narodowi demokraci twierdzą, że zmienia się ona w „totalitarny moloch” oraz „totalitarne państwo represyjne na wzór ZSRR”. NPD domaga się powrotu do kontroli granic wewnętrznych UE oraz zlikwidowania unii walutowej.

Europa, według NPD, pada ofiarą islamskiego najazdu (w programie do PE pojawiają się odniesienia do walk Europejczyków przeciw muzułmańskiej inwazji od czasów Karola Młota aż do Jana III Sobieskiego). Ugrupo-

³² Ibidem, s. 23–24.

³³ Aktualny program NPD uchwalony został w 2010 roku (ibidem, s. 4).

³⁴ Ibidem, s. 30–31.

³⁵ 1 BvB 1/51.

wanie stanowczo sprzeciwia się negocjacjom akcesyjnym z Turcją, a także kolonizacji ze strony Amerykanów. Program NPD zaprezentowany przed wyborami do Parlamentu Europejskiego miał charakter radykalnie antyamerykański. Domagano się między innymi wycofania z Europy „wszystkich obcych, zwłaszcza amerykańskich, oddziałów”, odtworzenia przemysłu zbrojeniowego w Europie oraz utworzenia „Europejskiego Paktu Obronnego” (będącego, jak można mniemać, alternatywą dla NATO). Narodowi demokraci pozytywnie odnosili się natomiast do Rosji, uznając potrzebę rozbudowy stosunków europejsko-rosyjskich, a zwłaszcza współpracy RFN z tym państwem³⁶.

Islamizacji Europy poświęcona jest kilkudziesięciostronicowa broszura *Der Islam. Ursprung. Erscheinungsformen. Problematik* dostępna na stronie internetowej NPD. Zawarte w niej treści to standardowe postulaty europejskiej, antyislamskiej prawicy. Przykładowo, narodowi demokraci uznają minarety za „agresywny symbol” ciemieżycieli i domagają się zakazu wznoszenia zarówno minaretów, jak i meczetów. Ugrupowanie podkreśla jednak, że nie jest wrogi wobec religii oraz że zamierza szanować obowiązującą w Niemczech konstytucyjną wolność wyznania³⁷.

1.4. Stosunek do narodowosocjalistycznej przeszłości

Program partii unika jednoznacznej identyfikacji z tradycjami III Rzeszy. Nawołuje do odrzucenia „kultu winy”, twierdząc, że Niemcy, zwłaszcza młodzi, ze względu na swoją przyszłość potrzebują historii, przeszłości, która zapewni narodowi ciągłość. Pada więc żądanie, by zaprzestano jednoznacznego oskarżania i osądzania Niemców. NPD deklaruje, że Niemcy nie są narodem zbrodniarzy (*Wir Deutschen sind kein Volk von Verbrechern*)³⁸.

Ugrupowanie stwierdza: „8 maja 1945 roku to nie był dzień wyzwolenia, ale klęska i okupacja naszego kraju, a zatem nie ma powodu do świętowania” (*Der 8. Mai 1945 war kein Tag der Befreiung, sondern der Niederlage und Besetzung unseres Landes, und er ist daher kein Anlaß für Feiern*). Alianci oskarżani są o zbrodnie wojenne, w szczególności w kontekście bombardowań oraz wypędzeń. Kwestionowanie tego typu działań jako zbrodni partia uznaje za podwójne standardy. Domaga się też cofnięcia dekretów o wypędzeniach (jako przykład podaje tzw. dekrety Beneša)³⁹.

³⁶ M. Kosman, op. cit., s. 296–297.

³⁷ *Islambroschuere*, [online] https://npd.de/Islambroschuere_NPD.pdf [dostęp: 7.04.2018].

³⁸ *Arbeit...*, op. cit., s. 34.

³⁹ Ibidem.

Stosunek NPD do dziedzictwa III Rzeszy to najbardziej kontrowersyjny element działalności tej partii. Narodowi demokraci zasłynęli ze wspomnianych wcześniej marszów w Dreźnie. Działający w NPD prawnik Jürgen Rieger znany jest z jednoznacznie nazistowskich poglądów i podważania skali zbrodni hitlerowskich⁴⁰. Były lider nacjonalistów, Udo Voigt, wywołał skandal, gdy na plakatach wyborczych pojawiło się jego zdjęcie na motorze opatrzone sloganem „dodaj gazu”. Z uwagi na kontrowersje wokół partii uznano to za prowokacyjne nawiązanie do zbrodni Holokaustu⁴¹. W 2015 roku Voigt był oskarżony o kłamstwo oświęcimskie⁴².

Zarysowany tu obraz, mogący wywoływać wrażenie, że cała partia popiera prohitlerowskie resentymenty bądź że prowokacyjne zachowania Voigta to oblicze niemieckiego nacjonalizmu, jest jednak nieprawdziwy. Warto sięgnąć do broszury *Der Islam. Ursprung. Erscheinungsformen. Problematik*. Narodowi demokraci deklarują, że „Niemcy są częścią chrześcijańsko-germańskiego Zachodu”. Odwołują się do tradycji Karola Wielkiego, widząc w nim ojca współczesnej cywilizacji europejskiej, do której Niemcy przynależą⁴³. Powszechnie wiadomo, że hitleryzm bazował na wrogości wobec chrześcijaństwa, odwołując się (w szczególności jego „ezoteryczne” skrzydło) do tradycji pogańskich. Również dziś ugrupowania neonazistowskie często odwołują się do tradycji neopogańskich bądź satanistycznych, co widać zwłaszcza w twórczości neonazistowskich zespołów NSBM (narodowosocjalistyczny black metal). Warto odnotować fakt, że NPD odwołuje się akurat do Karola Wielkiego. Alfred Rosenberg, czołowy ideolog III Rzeszy, napisał:

Dla nas idealnym przedstawicielem niemieckiej Rzeszy nie jest Karol Wielki, lecz jego wieczny adwersarz – Widukind – wódz Sasów. Święte Imperium Rzymskie Narodu Niemieckiego nie jest poprzednikiem Trzeciej Rzeszy narodowosocjalistycznej. Widzimy naszych prekursorów raczej we wszelkich rebeliach przeciw temu Imperium, które zachowywało się jak monarchia uniwersalna. Wymieńmy tu Fryderyka II Hohenstaufa czy też tych, którzy podnieśli bunt przeciw cesarzo-papizmowi, jak np. Henryk Lew, Fryderyk-Wilhelm z Brandenburgii, Luter, Hutter, Fryderyk Wielki lub Bismarck. Dziś, cofając się o tysiąclecia, możemy zadeklarować, że jeśli w VIII wieku wódz saski Widukind upadł, to powróci jako zwycięzca, jako Hitler, w wieku XX⁴⁴.

⁴⁰ *Ein Verehrer Hitlers*, „Die Tageszeitung” 20.04.2009, s. 29.

⁴¹ „Dodaj gazu”. *Nacjonalista szokuje*, [online] <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/dodaj-gazu-nacjonalista-szokuje,180901.html> [dostęp: 4.11.2017].

⁴² *Europoseł NPD oskarżony o negowanie Holocaustu*, [online] <https://nacjonalizm.wordpress.com/2015/03/26/europosel-npd-oskarzony-o-negowanie-holocaustu/> [dostęp: 4.11.2017].

⁴³ *Islambroschuere*, op. cit.

⁴⁴ Cytat za: A. Wielomski, *Teoria ras ludzkich Juliusa Evoli*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2002, nr 25, s. 11.

NPD wpisuje się w tym miejscu w tradycję europejskich ruchów narodowo-rewolucyjnych odwołujących się do cywilizacji łacińskiej. Narodowym demokratom bliżej do José Antonio Primo de Rivera, Léona Degrelle'a czy Corneliu Zelea Codreanu niż do Adolfa Hitlera, Alfreda Rosenberga czy fanatycznego antyklerykała Josepha Goebbelsa.

1.5. Bezpieczeństwo wewnętrzne i obronność

NPD domaga się przywrócenia Niemcom prywatności i sprzeciwia się monitoringowi czy powszechnemu zbieraniu danych przez urzędy. Mocny nacisk postawiono na przestępczość, której źródłem są obcokrajowcy. Nacjoniści domagają się likwidacji gett etnicznych oraz wzmocnienia niemieckich granic⁴⁵. Policja ma także konsekwentnie karać i doprowadzać do deportacji obcokrajowców nieposiadających zezwolenia na pobyt w kraju.

Warto zauważyć, że NPD domaga się zwiększenia roli policji w państwie oraz rysuje obraz kraju, w którym policjant będzie traktowany jako „przyjaciel” zwykłego Niemca⁴⁶. Stoi to w sprzeczności z popularną w nacjonalistycznych i neonazistowskich środowiskach młodzieżowych (np. subkultury skinheadów czy kibiców) wrogością do tej formacji.

NPD domaga się też surowej walki z patologiami i przestępczością – żąda wysokich kar za handlem narkotykami oraz domaga się kastracji pedofilów⁴⁷.

W kwestiach wojskowości narodowi demokraci twierdzą, że „każdy naród ma prawo do obrony”. Bezpieczeństwo RFN miałyby zapewnić armia z poboru, będąca „szkołą narodu” i kontynuująca tradycje niemieckiego oręża. Postuluje też powrót do oddzielnego prawa karnego i sądownictwa dla wojska.

Tak jak zdecydowana większość radykalnie nacjonalistycznych ugrupowań, również NPD przeciwstawia się działaniom NATO. Według narodowców jest to organizacja zdominowana przez Stany Zjednoczone. Jako alternatywa proponowany jest europejski system bezpieczeństwa, ewentualnie we współpracy z Rosją⁴⁸.

⁴⁵ *Arbeit...*, op. cit., s. 44.

⁴⁶ Ibidem, s. 45.

⁴⁷ Ibidem, s. 46.

⁴⁸ Podobnie jak kilka innych środowisk europejskiej radykalnej prawicy, również NPD zorientowana jest prorosyjsko, przykładowo domagając się zniesienia sankcji nałożonych na Federację Rosyjską. Zob. *NPD za zniesieniem sankcji wobec Rosji*, [online] <https://nacionalizm.wordpress.com/2015/12/18/npd-za-zniesieniem-sankcji-wobec-rosgi/> [dostęp: 4.11.2017].

Zdając sobie sprawę z potęgi broni nuklearnej i konsekwencji, jakie nie-
sie z sobą wojna, narodowi demokraci nie tylko nie nawołują do wojen na-
pastniczych, ale postulują politykę utrzymania pokoju – *peacekeeping* (*Frie-
denssicherung*)⁴⁹.

2. NPD – Partia neonazistowska? Nowe wcielenie NSDAP?

Istotne jest pytanie o charakter Narodowodemokratycznej Partii Niemiec.
Czy jest to organizacja neonazistowska i czy można mówić o próbach od-
tworzenia NSDAP?

Nie ulega wątpliwości, że zaprezentowany wyżej program polityczny NPD
jest kontrowersyjny i ma charakter radykalnie antysystemowy (krytykujący
aktualny ustrój polityczny RFN, zakładający uchwalenie nowej⁵⁰ konstytu-
cji), nie oznacza to jednak, że doktryna partii sama z siebie ma charakter
narodowosocjalistyczny w hitlerowskim znaczeniu tego pojęcia. W szcze-
gółności odnotować należy, że NPD nie proponuje totalitarnego modelu
państwa, radykalnie szowinistycznie pojmowanego nacjonalizmu ani eks-
terminacji grup społecznych. Zmiana władzy w kierownictwie partii (na
stanowisku prezesa) czy istnienie w jej strukturach Krajowego Komitetu
Wykonawczego o kolegialnym charakterze pozwala domniemywać, że or-
ganizacja ta nie opiera się na nazistowskiej zasadzie wodzostwa (*Führer-
prinzip*).

W przywoływanym już wyroku 1 BvB 1/51 Federalny Trybunał Konstytu-
cyjny uznał Socjalistyczną Partię Rzeszy za ugrupowanie będące konty-
nuacją NSDAP, gdyż członkowie tego ruchu, w szczególności ci na najwyż-
szych stanowiskach, byli członkami partii hitlerowskiej bądź innych organi-
zacji nazistowskich w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku (np. SA
lub SS) i jednoznacznie odwoływali się do ideologii nazistowskiej, a sama
struktura partyjna odpowiadała organizacji NSDAP (np. istniejąca przy
partii organizacja paramilitarna będąca odpowiednikiem „brunatnych ko-
szul”, młodzieżówka wzorowana na *Hitlerjugend*, organizacja kobieca). Po-
między NSDAP i Socjalistyczną Partią Rzeszy a NPD zachodzą pod tym
względem bardzo daleko idące różnice.

⁴⁹ *Arbeit...*, op. cit., s. 47–49.

⁵⁰ W tym miejscu warto zwrócić uwagę na pewien szczegół. Artykuł 79 ust. 3 ustawy
zasadniczej RFN głosi, że niedopuszczalne jest zmienianie przepisów art. 1 i 20, zakłada-
jących, odpowiednio, poszanowanie godności ludzkiej, praw człowieka i światowego
pokoju oraz kształtujących model państwa jako demokratycznej i społecznej republiki
federalnej. Fakt, że NPD domaga się uchwalenia nowej konstytucji, nie implikuje negacji
podstawowych zasad ustrojowych Republiki Federalnej Niemiec w nowym akcie praw-
nym.

To, co może budzić kontrowersje w przypadku NPD, to podkreślanie niemieckich ofiar podczas II wojny światowej oraz przypominanie o alianckich nalotach i innych działaniach wojennych, które według narodowych demokratów były zbrodniami. To jednak nie powinno być przesłanką do jednoznacznego zakwalifikowania partii jako neonazistowskiej. Tendencje do niejednoznacznej oceny okresu dwudziestolecia międzywojennego i II wojny światowej charakteryzują znacznie szersze spektrum ideowe – zarówno środowiska narodowosocjalistyczne, jak i nacjonalistyczne czy tradycjonalistyczne. Próby rehabilitacji autorytarnych systemów politycznych z okresu międzywojennego (np. „austrofaszyzmu” Engelberta Dollfusa) oraz II wojny światowej (np. marszałka Petaina we Francji czy Antonescu w Rumunii), a także antykomunistycznych ochotników walczących po stronie Niemiec zarówno w ramach narodowych formacji wojskowych i milicyjnych, jak i formacji Waffen-SS, w wielu państwach Europy cechują nie tylko ugrupowania neofaszystowskie czy ultranacjonalistyczne, ale także środowiska tradycjonalistyczne, monarchistyczne i integrystyczne, narodowo-konserwatywne, a nawet chrześcijańsko-demokratyczne, centroprawicowe. Podobnie krytyka niektórych elementów alianckiej polityki podczas wojny, w szczególności zbrodni sowieckich, a także działań na Zachodzie (takich jak zniszczenie ogromnej liczby katolickich kościołów, represje na działaczach zachodnioeuropejskiej prawicy, wreszcie współpraca z ruchami komunistycznymi), nie jest czymś zarezerwowanym wyłącznie dla czcicieli Hitlera. Debata nad moralnym aspektem II wojny światowej budzi kontrowersje. Nie jest przypadkiem, że zakłamywanie pamięci o jej ofiarach poprzez negowanie zbrodni reżimu hitlerowskiego w wielu systemach prawnych jest obwarowane sankcjami karnymi. Z punktu widzenia zarówno historii idei, jak i oceny prawnej krytyczny stosunek do niektórych poczynań zachodnich aliantów, antykomunizm oraz próba rehabilitacji tych Europejczyków, którzy zdecydowali się walczyć przeciwko Związkowi Sowieckiemu (a zwłaszcza podkreślanie, że maj 1945 roku był dla Europy Wschodniej początkiem nowej okupacji), nie mogą być traktowane jako równoznaczne z głoszeniem poglądów neonazistowskich.

Zakończenie. Pozwolić działać ekstremistom?

Losy Narodowodemokratycznej Partii Niemiec to przykład tego, jak trudno w systemie demokratycznym uregulować możliwość krytyki samego systemu. Demokracja, w przeciwieństwie do ustrojów totalitarnych, zakłada duży zakres swobody obywatelskiej, w tym krytykę rządzących. Czy „demokracja zdolna do obrony” nie staje się jednak karykaturą samej siebie?

W polskim kodeksie karnym propagowanie faszystowskiego lub innego totalitarnego modelu państwa zostało spenalizowane w art. 256. Należy zauważyć, o czym pisał Lech Gardocki, że być może o wiele mądrzejsza byłaby kryminalizacja zbrodni (a nie poglądów) popełnianych w ramach skrajnych reżimów politycznych. Pojawiają się głosy, że prawno-karna reakcja względem osób głoszących antydemokratyczne hasła może ograniczać wolność słowa i doprowadzić wręcz do momentu, w którym propozycja każdego innego ustroju niż liberalna demokracja odbierana będzie jako zamach na porządek prawny⁵¹. Rozwiązania przyjęte w polskiej Konstytucji w art. 13 oraz – stosunkowo analogiczne – w art. 256 kodeksu karnego są i tak stosunkowo „sztywne” w porównaniu do nieostrej koncepcji „demokracji zdolnej do obrony” przyjętej przez Federalny Trybunał Konstytucyjny. Sytuacja, w której niemożliwe jest krytykowanie ustroju liberalno-demokratycznego oraz wysuwanie postulatów mających na celu jego reformę bądź zmianę, jest sprzeczna z duchem demokracji. Nie sposób również nie zauważyć, że prowadzi to bądź do arbitralnego wykluczania niektórych ideologii politycznych (w przypadku polskiej Konstytucji – faszyzmu, nazizmu oraz komunizmu) z życia publicznego w drodze publikacji aktu normatywnego, bądź do ustanawiania prawa, w którym państwowy organ może – jeszcze bardziej arbitralnie – zdecydować o rozwiązaniu ugrupowania politycznego. Trzeba też odnotować, że ta druga sytuacja musi prowadzić do absurdów – w nieubłaganej sprzeczności z duchem liberalnej demokracji, konstytucją oraz ideą praw człowieka stoi nie tylko nazizm, ale także konserwatywny monarchizm, katolicki integralizm czy wreszcie klasyczna myśl polityczna z czasów greckich, i to nie tylko Platona, ale nawet Arystotelesa, gdyż Stagiryta w Księdze III *Polityki*, rozważając definicję obywatela, deklaruje, że „w praktyce jednak mianem obywatela określa się tego, który zarówno w linii ojca, jak i matki pochodzi z rodziny obywatelskiej, a nie z jednej tylko strony, a więc z ojca jedynie lub matki”⁵². Również wyznawania takich poglądów demokratyczne państwo musiałoby zabronić.

W odczuciu autora niniejszego artykułu w państwie demokratycznym to nie radykalizm poglądów powinien być podstawą do delegalizacji partii politycznej, lecz jej antypaństwowa działalność (np. stosowanie terroru czy przygotowywanie zamachu stanu) oraz publiczna aprobata dla czynów realizujących znamiona przestępstw. Działalność taka jest z punktu widzenia demokratycznego państwa prawa karygodna z dwóch przyczyn. Po pierwsze,

⁵¹ P. Bachmat, *Przestępstwa z art. 256 i 257 k.k. – analiza dogmatyczna i praktyka ścigania*, Warszawa 2005, s. 21–22.

⁵² Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, Warszawa 2008, s. 78.

działania takie są w niemal każdym państwie traktowane jak przestępstwo – skoro jednostka dokonująca aktu terroru czy ataku na konstytucyjny organ państwowy musi liczyć się z odpowiedzialnością karną (i wieloletnim więzieniem, a w niektórych państwach nawet z karą śmierci), to partia polityczna stosująca takie przestępcze działania powinna liczyć się z tym, że może zostać zdelegalizowana. Po drugie, i to być może jest ważniejsze, stosowanie takich metod jest swoistym „naruszeniem reguł gry” – na swoistym „rynku” ugrupowań, doktryn i propozycji ustrojowych reprezentanci każdej z nich powinni przestrzegać panujących reguł.

NPD jest formacją szalenie kontrowersyjną, jednak sama kontrowersyjność nie może być traktowana jako powód do delegalizacji ugrupowania politycznego. Nacjoniści, dopóki nie traktują swojej partii politycznej jako mechanizmu służącego do łamania prawa, powinni mieć taką samą swobodę działania, jak każde inne ugrupowanie. Fakt, że w Europie wzrasta poparcie dla takich treści (choć w przypadku Niemiec nie przełożyło się to na znaczący wzrost poparcia dla narodowych demokratów, gdyż NPD wyrosła potężna konkurencja w postaci Alternatywy dla Niemiec), jest, paradoksalnie, dodatkowym argumentem za przyzwoleniem dla działalności takich ruchów. Jednym z filarów ustroju demokratycznego jest jednak równość, dlatego więc osoby o poglądach narodowych, krytycznie odnoszące się np. do Unii Europejskiej czy masowej imigracji, miałyby być wykluczone i nie mieć możliwości oddania głosu na partię będącą wyrazicielką ich światopoglądu? W przeciwieństwie do działających poza prawem ugrupowań, takich jak rozbite przez służby Narodowosocjalistyczne Podziemie, NPD nie stawia sobie za cel zabijania osób o innym kolorze skóry. Zamiast spychać prawicowych radykałów do konspiracyjnej działalności (co spotkało środowiska postfaszystowskie we Włoszech i doprowadziło do powstania w tym kraju szeregu skrajnie prawicowych ugrupowań terrorystycznych, biorących czynny udział w walce przeciw bojówkarzom skrajnej lewicy podczas tzw. lat ołowiu) Narodowodemokratycznej Partii Niemiec należy pozwolić na legalne funkcjonowanie. To nie sąd konstytucyjny w Karlsruhe, lecz wyborcy przy urnach powinni móc zdecydować, czy model „narodowej demokracji” jest tym, czego potrzebuje Republika Federalna Niemiec. W szczególności warto zwrócić uwagę na fakt, że dwa najsilniejsze ugrupowania nacjonalistyczne w Europie, francuski Front Narodowy oraz węgierski Jobbik, wychodząc z marginesu życia politycznego i stając się równoważnymi, a wręcz czołowymi graczami sceny politycznej (Marine Le Pen, w przeciwieństwie do swojego ojca, miała realne szanse, by zostać prezydentem Francji, zaś węgierscy narodowcy są główną opozycją wobec rządzącej partii Fidesz),

w celu zdobycia głosów bardziej centrowego elektoratu przechodzą z pozycji skrajnie prawicowych na umiarkowane. Podobny trend można zauważyć w środowiskach polskich narodowców – budzący największe kontrowersje Obóz Narodowo-Radykalny dekadę temu używał salutu rzymskiego i mundurów wzorowanych na przedwojennych uniformach tej formacji (co budziło skojarzenia z faszystowskimi tendencjami), będąc ugrupowaniem związanym głównie ze środowiskami skinheadowskimi i kibicowskimi, dziś zaś, gdy jest zdecydowanie silniejszy i wyraźnie widać, że ma ochotę stać się częścią realnego życia politycznego w Polsce, odwołuje się do pojęcia „nacjonalizmu chrześcijańskiego” i z pozycji katolickich... potępia rasizm⁵³. W odczuciu autora niniejszego artykułu, tak jak RFN, również państwo polskie powinno w tej kwestii zachowywać odpowiednią wstrzeźliwość, choćby po to, by w imię ochrony tolerancji nie prowadzić polityki dyskryminacji.

PROGRAM AND DOCTRINE OF THE NATIONAL DEMOCRATIC PARTY OF GERMANY
AND THE FREEDOM OF ACTIVITY OF POLITICAL PARTIES
IN A DEMOCRATIC STATE OF LAW

ABSTRACT

The doctrine and program of the National-Democratic Party of Germany (NPD) makes causes great controversy. Its members are accused of neo-Nazism, in Poland they are commonly known for postulate revision of borders. The Federal Constitutional Court has resolved twice that the party should be banned or not. The text analyzes the current program of NPD (and, for example, interviews with activists) in terms of its possible non-compliance with the standards adopted in democratic countries. It is pointed out that although these demands are nationalistic, they do not assume building a totalitarian state (in some cases they are even the opposite and lead to strengthening democratic mechanisms) and the party does not incite in any way to deprive anyone of his basic rights. In summary, I would assume that the mechanism of closure of political parties should be regulated in more detail to democracy, even “ready to defend”, did not become its distortion.

KEYWORDS

nationalism, neo-Fascism, neo-Nazism, Germany, NPD

⁵³ „Odrzucamy rasizm” – wspólna deklaracja ONR, MW, RN i Stowarzyszenia Marsz Niepodległości, [online] <http://www.fronda.pl/a/odrzucamy-rasizm-wspolna-deklaracja-onr-mw-rn-i-stowarzyszenia-marsz-niepodleglosci,102803.html> [dostęp: 7.04.2018].

BIBLIOGRAFIA

1. *Arbeit. Familie. Vaterland. Das Parteiprogramm der Nationaldemokratischen Partei Deutschlands (NPD)*, Berlin 2013.
2. Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 roku, zmieniona ostatnio w dniu 29 lipca 2009 roku (BGBl. I S. 2248).
3. Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, Warszawa 2008.
4. Bachmat P., *Przestępstwa z art. 256 i 257 k.k. – analiza dogmatyczna i praktyka ścigania*, Warszawa 2005.
5. Bożyk S., *Niemcy, [w:] Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012.
6. *Ein Verehrer Hitlers*, „Die Tageszeitung” 20.04.2009.
7. Kosman M., Malendowicz P., *Głos polskich i niemieckich nacjonalistów w debacie na temat integracji europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2015, nr 9.
8. Kosman M., *Programy niemieckich partii politycznych w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku. Wybrane aspekty*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2014, nr 8.
9. Nieć M., *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*, Warszawa 2013.
10. Pach M., *Niemiecka koncepcja demokracji zdolnej do obrony (zarys problematyki)*, „Przegląd Konstytucyjny” 2017, nr 2.
11. Tokarczyk R., *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2010.
12. Weissmann K., *Schöpfer des Schuldkults*, „Junge Freiheit” X 2013, 42/13/11.
13. Wielomski A., *Teoria ras ludzkich Juliusa Evoli*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2002, nr 25.

ORZECZNICTWO FEDERALNEGO TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO

1. 1 BvB 1/51.
2. 2 BvB 1/01.
3. 2 BvB 1/13.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

1. *Antypolskie hasła i plakaty w kampanii NPD*, [online] <http://www.rp.pl/arttykul/702986-Antypolskie-hasla-i-plakaty-w-kampanii-NPD.html#ap-1> [dostęp: 4.11.2017].
2. Bartyzel J., *Polityczne i metapolityczne konsekwencje udziału w moskiewskiej paradzie*, [online] <http://www.legitymizm.org/defilada> [dostęp: 4.11.2017].
3. *Čižnár dal návrh na rozpustenie Kotlebovej strany*, [online] https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/430584-ciznar-dal-navrh-na-rozpustenie-kotlebovej-strany/?utm_source=pravda&utm_medium=hp-box&utm_campaign=shp_rightbox [dostęp: 23.03.2018].
4. *Deklaracja Trzeciej Pozycji*, [online] <http://www.nop.org.pl/deklaracja-trzeciej-pozycji/> [dostęp: 4.11.2017].
5. *„Dodaj gazu”. Nacjonalista szokuje*, [online] <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiatea,2/dodaj-gazu-nacjonalista-szokuje,180901.html> [dostęp: 4.11.2017].
6. *Europoseł NPD oskarżony o negowanie Holocaustu*, [online] <https://nacjonalizm.wordpress.com/2015/03/26/europosel-npd-oskarzony-o-negowanie-holocaustu/> [dostęp: 4.11.2017].

7. *Far-right Group National Action to Be Banned Under Terror Laws*, [online] <http://www.bbc.co.uk/news/uk-38286708> [dostęp: 23.03.2018].
8. *Islambroschuere*, [online] <https://npd.de/Islambroschuere.NPD.pdf> [dostęp: 7.04.2018].
9. *Jest wniosek o rozwiązanie Dumy i Nowoczesności za świętowanie urodzin Hitlera*, [online] <https://www.tvn24.pl/katowice,51/jest-wniosek-o-rozwiazanie-dumy-i-nowo-czesnosci,815653.html> [dostęp: 16.02.2018].
10. *Landser: Danzig, Breslau und Stettin*, [online] http://www.tekstowo.pl/piosenka,landser,danzig_breslau_und_stettin.html [dostęp: 4.11.2017].
11. *Landser: Polacken Tango*, [online] http://www.tekstowo.pl/piosenka,landser,polacken_tango.html [dostęp: 4.11.2017].
12. *Lider NPD: „Polski nacjonalista jest mi bliższy niż zdrajcy z Bundestagu”*, [online] <http://www.nacjonalista.pl/2016/09/10/lider-npd-polski-nacjonalista-jest-mi-blizszy-niz-zdrajcy-z-bundestagu/> [dostęp: 4.11.2017].
13. *„Maréchal, Nous Voilà!”. Ideowy wymiar Francji Vichy (1940–1944)*, [online] <https://konserwatyzm.pl/marechal-nous-voila-ideowy-wymiar-francji-vichy-1940-1944/> [dostęp: 4.11.2017].
14. *Marsz weteranów Legionu Łotewskiego SS w Rydze*, [online] <http://przegladbaltycki.pl/1106,marsz-weteranow-legionu-lotewskiego-ss-w-rydze.html> [dostęp: 4.11.2017].
15. *Mit II wojny światowej jako wojny Dobra ze Złem*, [online] <http://szturm.com.pl/index.php/miesiecznik/item/172-mit-ii-wojny-swiatowej-jako-wojny-dobra-ze-zlem> [dostęp: 4.11.2017].
16. *Młot i miecz – symbol społecznej i narodowej rewolucji*, [online] <http://autonom.pl/?p=6204> [dostęp: 04.11.2017].
17. *„Należyście do naszej rodziny” – wywiad z Pierre’em Dornbrachem, liderem młodzieżówki NPD – Junge Nationaldemokraten*, [online] [http://szturm.com.pl/index.php/miesiecznik/item/246-nalezycie-do-naszej-rodziny-wywiad-z-pierre-em-dornbrachem-przedstawicielem-młodzieżówki-npd-junge-nationaldemokraten](http://szturm.com.pl/index.php/miesiecznik/item/246-nalezycie-do-naszej-rodziny-wywiad-z-pierre-em-dornbrachem-przedstawicielem-mlodziezowki-npd-junge-nationaldemokraten) [dostęp: 4.11.2017].
18. *Neo-Nazis upstage Dresden memorial*, [online] <https://www.theguardian.com/world/2005/feb/14/secondworldwar.germany> [dostęp: 4.11.2017].
19. *Neonaziści wychodzą z cienia*, [online] <http://superwizjer.tvn.pl/aktualnosci,984,n/neonazisci-wychodza-z-cienia,41220.html> [dostęp: 4.11.2017].
20. *Niemcy: Na ulicach zawisły antypolskie plakaty*, [online] <http://www.rmfm24.pl/fakty/swiat/news-niemcy-na-ulicach-zawisly-antypolskie-plakaty,nId,1013949> [dostęp: 4.11.2017].
21. *Niemiecki rząd: „nie” rewizji granic*, [online] <http://www.iap.pl/?id=wiadomosci&nwiad=62997> [dostęp: 4.11.2017].
22. *Nordycki Ruch Oporu zdelegalizowany. „Szerzy mowę nienawiści”*, [online] <https://www.tvp.info/35030388/nordycki-ruch-oporu-zdelegalizowany-szerzy-mowe-nienawisci> [data dostępu: 23.03.2018].
23. *NPD za zniesieniem sankcji wobec Rosji*, [online] <https://nacjonalizm.wordpress.com/2015/12/18/npd-za-zniesieniem-sankcji-wobec-rosji/> [dostęp: 4.11.2017].
24. *„Odrzucamy rasizm” – wspólna deklaracja ONR, MW, RN i Stowarzyszenia Marsz Niepodległości*, [online] <http://www.frona.pl/a/odrzucamy-rasizm-wspolna-deklaracja-onr-mw-rn-i-stowarzyszenia-marsz-niepodleglosci,102803.html> [dostęp: 7.04.2018].

25. Pankowski R., *NOP, „patrioci” i folksdojcze*, [online] <http://pankowski.nigdywiecej.org/nop-folksdojcze-pankowski.pdf> [dostęp: 4.11.2017].
26. *Ukraińcy uczcili pamięć SS Galizien: w mundurach Waffen-SS i pod flagami OUN-UPA*, [online] <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/ukraincy-uczili-pamiec-ss-galizien-w-mundurach-ss-i-pod-flagami-oun-upa-video-foto> [dostęp: 4.11.2017].
27. *Zatrzymać inwazję Polaków. NPD musi zdjąć antypolskie plakaty*, [online] http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,7058156,_Zatrzymac_inwazje_Polakow_NPD_musi_zdjac_antypolskie.html [dostęp: 4.11.2017].

EWELINA TARGOSZ

MARIA CURIE-SKŁODOWSKA UNIVERSITY IN LUBLIN
POLITICAL SCIENCE FACULTY
HUMAN RIGHTS DEPARTMENT
E-MAIL: EWELINA.TARGOSZ@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 10.10.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 8.01.2018

Social Inclusion in the Western Balkan's Labour Market and its Effect on the Europeanisation Process

ABSTRACT

In 2012, *The Economist* published the article entitled “Balkan Economies Mostly Miserable” which discussed the condition of the economies of the Western Balkan countries. The authors stated that the Balkan economies suffered much from recession in the period 2008–2009. Importantly, the authors also mentioned a difficult situation in the labour market in the region, notably the biggest country of the region, Serbia. Consequently, the most vulnerable groups, like women or people with disabilities and certain age groups may find it difficult to gain adequate employment. In the post-conflict societies such as the Western Balkan states, governed by the ethnic elites, which have established control over the national institutions and national capital, spreading the distributive justice principle across the poorer, excluded groups of these societies. Structure of ethnocracies prevents these groups from obtaining employment in the national labour markets in the region. These groups, with special emphasis on the national ethnic minorities, females and disabled people, often face discrimination, mostly due to the lack of appropriate legal regulations, but also as a result of social misinformation and the informality culture. Moreover, employees struggle with violations of their rights. The EU has spent a significant amount of funds in order to improve the situation of these groups and has carried out many projects dedicated to the most vulnerable groups on the labour market. The aim of this article is to examine the implantation of the distributive justice principle in the labour markets throughout the Western Balkan countries as well as to examine effects of the EU policies undertaken in order to improve situation of vulnerable groups. The paper was presented at the conference “The European Union and the Western Balkans – Between Lessons Learned and Innovative Ways Forward” on 17th June, 2015.

KEYWORDS

disadvantaged groups, EU Enlargement, labour market, social inclusion, Western Balkans

Introduction

The Western Balkans, which suffer from high numbers of unemployed people and a significant outflow of nationals, mostly to the Schengen countries, still lacks an appropriate social policy, which would be addressed not only to educated people, or the ones being able to find employment, but especially to those who without state assistance could not enter into the local labour markets. Although all the Western Balkan States have improved their situation in the local labour markets, by decreasing the unemployment numbers (for instance, Due to this fact, data on the unemployment rate are not complex, which makes more difficult to evaluate effectiveness of the inclusion policy in particular states).

The main purpose of this article is to analyse the national authorities' policies undertaken in order to include these groups in the Balkan's workforce. whether the international assistance with special interest in the EU with its instruments has contributed to improvement of the labour markets' policies in the Western Balkan states.

This paper is divided into two sections. The first one describes economic situation of the Western Balkans within last few years and situation of particular excluded groups Section 2 is focused on the EU' perspective on the social inclusion in the Western Balkans, including the EU financial assistance as well as the European Commission's assessment of the local labour market policies' regarding their prospective accession to the EU.

The article uses the desk-research method. Moreover, the article's ambition is to review current developments of the institutional activities from both legal and political perspectives from the field of social inclusion in the region of the Western Balkans. Owing to that fact, the article attempts to draw some general state of art in the local labour markets from the region. Therefore, states which are more advanced at their Accession path, such as Montenegro, Serbia or FYROM, act much more as a focus of the review, rather some non-candidate states such as Kosovo.

Although, in the article the situation of some groups has not been discussed, such as ethnic minorities, the LGBT persons, who also face discrimination and suffer from social exclusion, the author decided to focus on peo-

ple with disabilities and women. Nevertheless, further research could be extended to other fragile groups.¹

Defining Social Inclusion and Social Justice in the Scope of Political Philosophy

The social exclusion definition provided by the “European Social Fund and Social Inclusion” document is:

[...] lack or denial of certain resources, rights, goods or services, as well as the incapacity to take part into the normal relations and activities at hand to most people within the society, no matter if these belong to the economic, social, cultural or political domain. Exclusion affects both people's quality of life, and the society's equity and cohesion as a whole.²

As equal rights of all citizens are a back bound of the liberal democracy, it seems important to take into account a role of the social justice issues in the Europeanisation process of the Western Balkan region. Liberalists discussed a lot share of labour forces, capital and institutions in the society, both from pragmatic and normative perspective. John Locke described the private ownership ruled in accordance with the state of nature principles.³ Development of the capitalism had increased social inequalities and caused a huge criticism, especially by Marxism. The Marxist approach stressed that the inequalities were consequences of unjust share of capital. According to Marxism, the majority take control over the capital, the labour forces etc., taking for granted the rest of society. Important element of the doctrine covered issue of an exploitation, based on race, ethnic background, or gender.⁴ Due to this criticism, especially addressed to the social Darwinism and giving to economic freedoms a status of absolute and unlimited rights (which will be discussed in further part of the section). John Rawls made a significant contribution to the Liberalist conception to the moral philosophy of justice. One of the most important concerns regarding his concept of the

¹ Acknowledgement: The author wants to express her highest appreciation to Velibor Jakovleski from the Graduate Institute of Geneva, who had provided important remarks on the theoretical approach to first draft of the article, as well as to two anonymous reviewers for their insightful suggestions.

² European Commission, *The European Social Fund and Social Inclusion*, p. 1, [online] http://ec.europa.eu/employment_social/esf/docs/sf_social_inclusion_en.pdf [accessed: 24.01.2016].

³ S. Freeman, *Rawls*, London 2007, p. 58.

⁴ P. Worsley, *Marx and Marxism. Revised Edition*, London 1982, pp. 102–107.

social justice and equality was a question who could be considered as equals. Rawls stated that considering people equals required two conditions to be fulfilled: individuals should be reasonable (namely, they should act in accordance with fair rules) and rational (that means they act the way that is consistent with a rational conception of good). These two qualities can qualify individuals as equals. It was stressed that among basic rights two are the most important: freedom of conscience and freedom of association, as they both are critical in the process of the moral self-formation.⁵

Main goal of a government in democratic state is to provide its all citizens with the most possible range of freedoms. Aiming at limitation of citizen's freedoms or striving to control them was considered by Rawls as a violation of public power and a refusal of the social justice principle. While the first principle discussed the basic rights issue, the second raised the importance of economic and social freedoms. Unlike the Libertarianists, Rawls opposed to boundlessness of personal and property rights. Furthermore, it was stressed by Rawls, that all restrictions must be imposed in order to achieve a common good. According to Rawls, even the basic rights are not absolute, when endanger right of another person. Social and economic rights discussed in the second principle, developed society is governed in accordance with just distribution of wealth and income.⁶ Nevertheless, Rawls' principles concerned only those participating in the labour force. Thus, as often people with disabilities remain outside the labour market, the Rawls' distributive justice principle does not apply to them.

Therefore, social inclusion, as the opposite term for social exclusion definition mentioned above, is relevant to the distributive justice principle. It is caused by the fact that excluded part of society is unable to enjoy its freedoms.

Apart from aforementioned theories, Oren Yiftachel created a theory on power and goods concentration in states which suffer from ethnic divisions. The theory stated that in the post-conflict states social order is based on the monopoly of one ethnic group, which not only imposes its own vision of politics, history and social relations, but also maintains control over the economic goods in the state. Thus, the ethnic background plays a crucial role when it comes to eligibility to participate in social progress or being considered as equals before the law. This situation occurs due to the fact that the economy in such states is owned by particular ethnic elites and the

⁵ S. Freeman, *op. cit.*, pp. 50–54.

⁶ *Ibidem*, pp. 86–87.

capital is highly influenced by globalisation.⁷ In fact, this situation deprives the less advantaged part of society of enjoying right to equal opportunities, especially in terms of social policy.

Economic Situation in the Western Balkans

The issue of just distribution of labour forces in the Balkan states is strictly related both to labour force distribution and current economic trends. Since the communist regimes in the Western Balkans collapsed in 80's and 90's, the region has been undergoing economic and political transition. GDP increased in 2000's by 30%, as stated in the report of the International Monetary Fund, released in 2015. According to the report, regional growth was estimated approximately at more than 5 percent in the period 2000–2008. The GDP per capita has arisen as well. In spite of these numbers, the growth is not as fast as it can be expected, especially in comparison to the new members of the European Union. According to the IMF's argumentation, this situation seems to be a result of a reluctance of the Western Balkan states to adopt the necessary institutional reforms. The report emphasised this reluctance can be observed especially in terms of reduction of state-owned companies and improvement of governing practices. Moreover, it should be stressed that even if necessary regulation were introduced, there is a little will expressed by political elites to execute them. Thus, this reluctance cause a limited progress in the social policies area.

Table 1: Annual GDP growth (%)

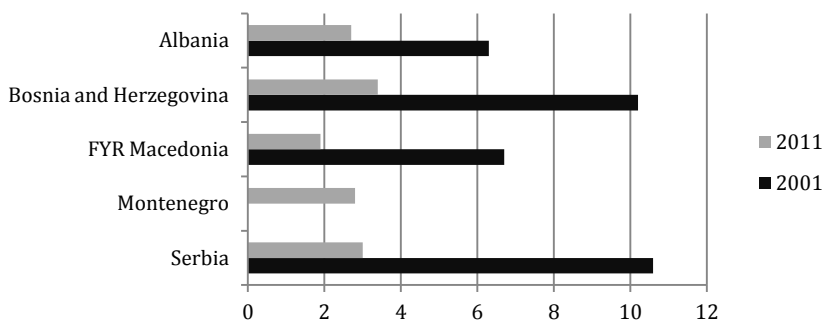
Year	Albania	Bosnia and Herzegovina	FYR Macedonia	Montenegro	Serbia
1991	-2.6	N/A	-6.2	N/A	N/A
2001	7	4.4	-3.1	1.1	5
2005	5.5	5	4.7	4.2	0.6
2010	3.7	0.7	3.4	2.5	0.6

Source: World Bank database, [online] <http://data.worldbank.org/indicator> [accessed: 22.04.2018].

⁷ O. Yiftachel, *'Ethnocracy': the Politics of Judaizing Israel/Palestine*, "Constellations: International Journal of Critical and Democratic Theory" 1998, Vol. 6, No. 3, pp. 364–368.

The table above presents the annual GDP in the Western Balkans. Between 2005 and 2010 Montenegro achieved the most stable GDP growth (in comparison, Serbia noted a significant growth in 2001 (5%), but then it decreased to 0.6% in 2005).

Figure 1: The Official Development Assistance received by the Balkan states (%)

Source: World Bank database, [online] <http://data.worldbank.org/indicator> [accessed: 22.04.2018].

The graph indicates the foreign aid provided to particular states in the Western Balkans region. According to it, in 2001 Bosnia and Herzegovina was the biggest receiver of the foreign aid. However, it should be stressed that six years before the armed conflict had come to an end, and type of assistance provided was different. A decade later, in 2011, assistance for Bosnia and Serbia estimated at similar level (10.6% for Serbia and 10.2% for Bosnia). Montenegro received the smallest part of the assistance (despite the fact that in 2011 FYROM was granted with smaller funds accounted for 1.9%), as Montenegro had not obtained aid in the comparable period in the past decade.

As stated in the report *The Western Balkans 15 Years of Economic Transition*, released by the International Monetary Fund, there is a significant lack of adoption of necessary reforms the Western Balkans, which is common for both Balkan states less and more advanced in the Accession process, such as Montenegro and FYR Macedonia. The IMF attributed the reform gap to the institutional, infrastructural and economic change.⁸

Authors also stressed, that in case of lower and middle income states, it is much more important to introduce necessary changes in domestic insti-

⁸ International Monetary Fund, *The Western Balkans 15 Years of Economic Transition Regional Economic Issues Special Report*, pp. 19, 28, [online] https://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2015/eur/eng/pdf/erei_sr_030915.pdf [accessed: 22.01.2016].

tutions, than it takes place in relation to higher developed states (as they rather should pay more attention to innovation and entrepreneurial policies). Therefore, the IMF identified a set of necessary reforms for particular states. In terms of the labour market reform, the report indicated an urgent need to introduce adequate amendments in three of the six countries taken into consideration: in Bosnia and Herzegovina, FYR Macedonia and Montenegro. All recommended reforms in the field of employment policies concerned pay and productivity issues. Additionally, the authors of the report emphasised that FYROM needed to increase the quality of management in Macedonian institutions.⁹

Unemployment among the Disadvantaged Groups

The overall unemployment rate in the state, in comparison to the unemployment rate in 1990, estimated at 35.6% in 1995 and from 29% in 2013.¹⁰ As stated in the State Statistical Office of the former Yugoslav Republic of Macedonia, the numbers remain still high. In 2014 approximately 13% of women in the former Yugoslav Republic of Macedonia (FYR Macedonia or FYROM) remained unemployed and approximately 54.7% declared to be inactive at the labour market. On the other hand, approximately 19.1% of men gained no employment and other 30.7% remains inactive. This tendency shows that majority of female citizens in the FYROM is excluded from the labour forces, as stated in the Labour Force Survey, 2014. Furthermore, according to the document, approximately 21% of the employment structure refers to an informal employment.¹¹

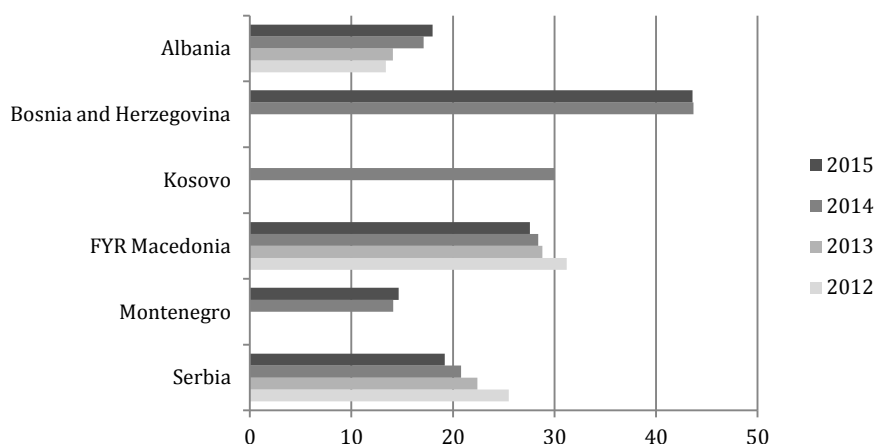
According to the database of the Trading Economics, most Balkan countries suffer from high unemployment rates. For instance, in 2015 in Bosnia and Herzegovina unemployment was estimated at 43.6%. Another state with a similar unemployment level reached in 2014 was the Republic of Kosovo (43%). Other states in the region account for 27.6% (in 2015, Macedonia); 18% (in 2015, Albania) or 19.2% (in 2015, Serbia). Despite the fact that unemployment in the Western Balkans has decreased by a dozen percentage points within a period of three years, a high number of people remain without employment. The situation in particular states is presented in the graph below:

⁹ Ibidem, pp. 26–31.

¹⁰ M. Bashevska. *Macedonia: Tax Haven – and Workers' Hell*, [online] <http://www.criticatrac.ro/lefteast/macedonia-tax-haven-workers-hell/> [accessed: 24.01.2016].

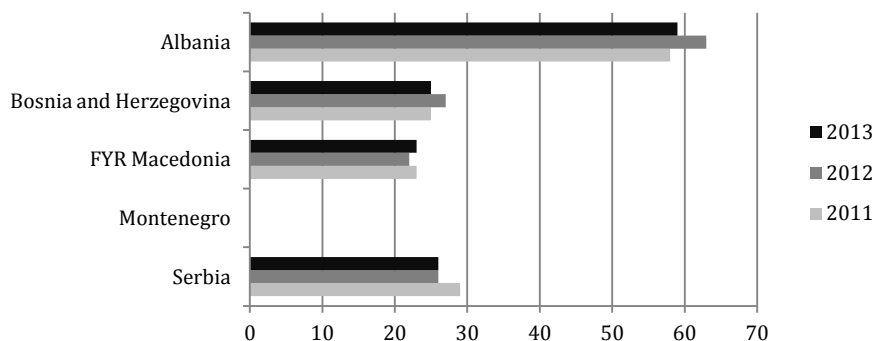
¹¹ State Statistical Office of the Republic of Macedonia, *Statistical Review: Population and Social Statistics. Labour Force Survey 2014*, pp. 21, 26, 98, [online] <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/2.4.15.04.pdf> [accessed: 24.01.2016].

Figure 2: Unemployment rate in the Western Balkans states, in the period 2012–2015

Source: Trading Economics database, [online] <http://www.tradingeconomics.com> [accessed: 22.04.2018].

Figure 3: Employment among Excluded Groups

Source: World Bank database, [online] <http://data.worldbank.org/indicator> [accessed: 22.04.2018].

The chart no. 3 shows the percentage share of vulnerable groups' members in the labour market in particular Balkan states. Despite the lack of information on employment of the excluded groups' members in Montenegro, the data reveal that some states (such as Bosnia and Herzegovina) suffer from lower employment among vulnerable groups, but on the other hand, Albania shows progress in the case, reaching 63% in 2012.¹² This might be

¹² Trading Economics database, [online] <http://www.tradingeconomics.com> [accessed: 22.04.2018].

a result of intensified efforts made by the Albanian authorities in order to push European integration forward. The report prepared by the IMF can confirmed these efforts, as in the case of Albania no labour market reforms were suggested. In the case of Serbia, despite the fact that no reforms in the labour market were recommended, it was stressed that labour taxing appeared to be relatively high.¹³

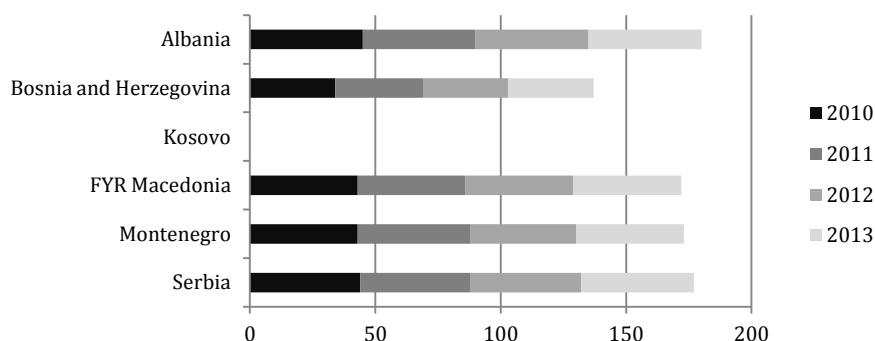
Women Participation in the Local Labour Markets

The Western Balkan states struggle with low rates of women participating in their labour markets. in Macedonia the unemployment rate among females decreased to 28.6 in 2014 from 29% in 2013.¹⁴

The share of females who are part of labour force in particular states is relatively low. For instance, according to the World Bank database, the lowest percentage of working females exists in Bosnia and Herzegovina (34% as of 2013). On the other hand, in Albania the smallest number of women is unemployed (55%). In the rest of states the number of females remaining out of national labour markets remains similar: 44% in Serbia and 43% in Macedonia and Montenegro. However, the statistics did not include the number of female employees in the Republic of Kosovo.

The situation in particular states within the period 2010–2013 is shown in the graph below.

Figure 3: Labour force participation rate, female (in % of female population ages from 15)

Source : World Bank database, [online] <http://data.worldbank.org/indicator> [accessed: 22.04.2018].

¹³ International Monetary Fund, op. cit., pp. 30–31.

¹⁴ State Statistical Office of the Republic of Macedonia, op. cit., p. 121.

People with Disabilities

According to the United Nations Development Programme data, in 2013 70% people with disabilities living in Serbia suffered from poverty whereas only 13% were employed. In 2003 the government of the state published the national poverty strategy, estimating that people with disabilities accounted for 10% of the entire population of Serbia.¹⁵ According to the document *Holistic Report 2013 – Monitoring your right: Monitoring rights of people with disabilities in the Republic of Serbia*, published by the Centre for Society Orientation, the violation of the rights of people with disabilities are caused often due to lack of information, appropriate legal provisions or misunderstanding perceived by the society.¹⁶

The report also mentioned other matters, such as limited access to transportation and limited information on job seeking and/or self-employment possibilities. Discrimination referred to the refusal to employ disabled person because of their physical condition. There were also cases when an employer did not agree to provide the necessary technical adjustments to a workplace.¹⁷

Regarding the social inclusion of people with disabilities, no steps were made to improve situation of the group. Institutions responsible for monitoring equality policy, cannot fulfill their mission, as power in Bosnia is highly decentralised, due to the constitutional principle of the balance between particular entities.¹⁸

Discrimination towards Excluded Groups

All Balkan counties' labour markets struggle with discrimination. Discrimination is not always due to a lack of existence of anti-discriminatory provi-

¹⁵ United Nations Development Programme (UNDP), *Opening Opportunities for People with Disabilities*, [online] <http://www.rs.undp.org/content/serbia/en/home/ourwork/povertyreduction/successstories/opening-opportunities-for-people-with-disabilities.html> [accessed: 24.01.2016].

¹⁶ Centre for Society Orientation, *Holistic Report 2013 – Monitoring Your Right: Monitoring Rights of People with Disabilities in the Republic of Serbia*, 2013, p. 7, [online] http://drpi.research.yorku.ca/wp-content/uploads/2015/02/Serbia-Monitoring_report_reduced_eng.pdf [accessed: 24.01.2016].

¹⁷ Ibidem, pp. 48, 44, 45.

¹⁸ European Commission, *Bosnia and Herzegovina Report 2015*, Commission Staff Working Document, SWD (2015) 214 final, 10 November Brussels 2015, pp. 44, 24, 45, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_bosnia_and_herzegovina.pdf [accessed: 24.01.2016].

sions or respect for them, but rather the lack of access to appropriate information or not providing adequate measures equalising living conditions of all vulnerable groups. As stated above, most of states in the region did not fulfil their obligations in this matter.¹⁹

Probably the best known example of the discriminatory practices may be the case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. Despite the fact that this case does not concern labour market affairs, it could shed some light on the nature of discrimination. The Constitution of Bosnia and Herzegovina gave full rights but only to three constituent entities. Namely, Bosnians, Croats and Serbs enjoyed special privileges at the national level. The claim concerned that Jakub Finci had attempted to be elected to the Presidency of Bosnia and Herzegovina and he had been refused by the Central Election Commission owing to his origin, as he had a Jewish background. According to the Human Rights Watch report, the Jewish minority suffers from limited opportunity to apply for public positions in Bosnia and Herzegovina. The European Court of Human Rights, which received the claims, appealed to Bosnia for implementing the Court's decision. Nevertheless, Bosnia's authorities refrained from executing the Court's judgement.²⁰ In terms of the discrimination existing in the labour markets not only in Bosnia, but also in all the Balkan states, when the law allows for discrimination practices or is not duly executed by the state, probably, the societies will not be aware that the rights of excluded groups have to be respected, too.

Discrimination against people with disabilities could be easily observed in the public institutions in the Balkans, as the legal and educational systems, as well as the health care are not adjusted enough to allow this group to fully participate in social life. According to the survey conducted in 2012 among the disabled people of the Republic of Srpska, despite the fact that 70% of them knew about the Law on Vocational Rehabilitation, Training and Employment of Persons with Disabilities, 65% were dissatisfied because they felt that these laws did not protect their rights enough. Moreover, whereas roughly 54% of interviewees were included into the Entity Employment

¹⁹ Solidar, *Promoting Decent Work and Quality Jobs in the Western Balkans. Summary Analysis of the Protection of Social and Labour Right in Serbia, Kosovo and Bosnia & Herzegovina*, "Briefing Paper" 2010, No. 25, p. 12, [online] http://www.solidar.org/IMG/pdf/25_promotingdwqjinwbalkans.pdf [accessed: 29.01.2016].

²⁰ Human Rights Watch, *Second Class Citizens Discrimination against Roma, Jews, and Other National Minorities in Bosnia and Herzegovina*, 2012, pp. 13, 18, 19, [online] https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/bosnia0412ForUpload_0_0.pdf [accessed: 29.01.2016].

Agency databases as people with special needs, only 20% were offered a job proposal.²¹

Women in the Balkan countries face inequality through the salary differences between women and men. Although there are provisions promoting equal salary for both genders, women still remain under-paid and under-represented in the labour markets. In Albania, according to the report prepared by the Solidar organisation, gender pay gap still remains a problem, as well as the information and assistance for entrepreneurship opportunities.²² Due to these institutional barriers progress remains limited.

Forms and Types of the Labour Market Policy Instruments

According to a report of the European Training Foundation, one of the most fragile matters of social policies are issues of wages and social benefits. When it comes to wages, there are differences between the levels of salary in private and public sectors. Among the financial conditions which are offered to employees, there exists a tendency to transfer some part of wages into the shadow economy. Moreover, it is popular among employers to suggest workers to register as unemployed to obtain benefits, in order to cut costs of wages. Specifically, in the Western Balkans formal and informal economies co-exist. In time of crisis, particular sectors of economy move to the shadow economy. Employees are often offered agreements, which include both informal and formal economy elements.²³ Therefore, as workers are expected to take part in illegal work practices, they are rather to decide for self-employment. To obtain the aforementioned benefits, there is an obligation to be registered by the public employment services.

Most Western Balkans states link social benefits with the unemployed income levels. Nevertheless, these sums are relatively low. For instance, in Bosnia and Herzegovina only 2.4% of registered unemployed citizens are granted with a unemployment benefit. In the former Yugoslav Republic of

²¹ D. Popović, S. Jovičić, *Government Intervention and Increase on Employment Opportunity for Persons with Disabilities in Republic of Srpska*, [in:] *New Challenges in Changing Labour Markets*, eds. J. Zubović, I. Domazet, Belgrade 2012, pp. 252–253.

²² Solidar, *Supporting Social Investment in the Western Balkans: European Enlargement Monitoring Report*, “Briefing Paper” 2014, No. 68, p. 7, [online] http://www.solidar.org/IMG/pdf/68_solidarbriefing_enl.compressed.pdf [accessed: 30.01.2016].

²³ European Training Foundation, *Activating the Unemployed : Optimising the Activation Policies in the Western Balkans and Turkey*, 2011, pp. 19–23, [online] [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/463ACFA279C80281C125798400494F93/\\$file/Activation%20policies_Western%20Balkans%20&%20Turkey.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/463ACFA279C80281C125798400494F93/$file/Activation%20policies_Western%20Balkans%20&%20Turkey.pdf) [accessed: 26.01.2016].

Macedonia the number of people who obtain financial support is estimated at 7.6%. The highest number of persons who gained the support occurred in Montenegro, as it accounted for 41.6%. The general period of time which the unemployed can be given the allowance is approximately twelve months. However, because of the fact that the average period of unemployment exceeds the time in which the allowance is being offered, most unemployed people remain out of the social benefits system. In relation to fragile groups, like young people, they are often not able to obtain this type of assistance, as they do not match the previous experience criteria required by the public employment services. In Bosnia and Herzegovina and Albania there is no obligation to be registered in order to benefit from financial support. In Kosovo, Croatia and Montenegro such obligation exists.²⁴

Moreover, as stated in the report, a popular measure among the Western Balkan states to increase the social inclusion indicator is undertaking public works. In many cases, this instrument is the most accessible and the most frequently used one. It is important also because in many cases, there is the only way to employ people from some disadvantaged groups. States from the Western Balkans struggle to improve their social care systems which still remain low-efficient.²⁵

The EU Policy on Social Inclusion and Assistance

The European Commission has developed a policy of active inclusion, aiming at "enabling every citizen, notably the most disadvantaged, to participate fully in society, including having a job."²⁶ The policy includes three main types of assistance: an adequate income, aiming at improving the vulnerable group members to obtain the aid they are eligible for; inclusive labour markets, created in order to assist in the job-seeking process; and access to quality services, which means offering social services and enabling the vulnerable group members to function in a society and taking up employment.²⁷

The European Union has released several documents and strategies diagnosing the social development in the enlargement countries, stressing the importance of social, minority rights and civic freedoms. In 2012 the European Parliament released the Enlargement Report, in which it indicated

²⁴ Ibidem, pp. 5, 10, 12, 21–23.

²⁵ Ibidem, pp. 21–23.

²⁶ European Commission, *Active Inclusion*, [online] <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1059> [accessed: 24.01.2016].

²⁷ Ibidem.

that European Commission took social inclusion issues for granted. A set of benchmarks was also prepared in collaboration with SOLIDAR, a local NGO, including among them the employment issues.²⁸

In 2014 the Montenegrin government amended the Action Plan for implementing the 2012–2015 strategy for employment. Furthermore, Montenegro introduced social reform, Montenegro also has joined the EU Programme for Employment and Social Innovation. However, the European Commission pointed that “The situation concerning accessibility for persons with reduced mobility remains critical.”²⁹ Moreover, in 2014, as stated in the 2014 Labour Force Survey released by the national statistical office in Montenegro, the unemployment rate was estimated at 18%.³⁰ Albanian authorities, as stated in Albania’s Progress Report 2015, the Albanian government amended new regulation of work security, compatible with the EU acquis. Nevertheless, it was also stressed that the unemployment rate is relatively high and informal employment takes place relatively often.³¹ In regard of the Republic of Kosovo, the European Commission claimed that national authorities made no progress in the area of social policies. Commission called for implementation of the 2014–2020 employment sector strategy and introducing new law on the labour market.³²

Through the Instrument for Pre – Accession Assistance the EU spent 11.5 billion euro in the period 2007–2013. In the period 2011–2013 the assistance was provided to six priority sectors, including Employment and Social Inclusion. For the period 2014–2017 the support for particular states was programmed in the document “Indicative Strategy Paper” which de-

²⁸ Solidar, *Active Inclusion in the Western Balkans: European Enlargement Monitoring Report 2013*, “Briefing Paper” 2011, No. 45, pp. 2–4, [online] http://www.solidar.org/IMG/pdf/59_activeinclusionwb.pdf [accessed: 25.01.2016].

²⁹ European Commission, *Montenegro Report 2015, Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 210 final, Brussels 2015, pp. 45, 60, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_montenegro.pdf [accessed: 26.01.2016].

³⁰ Montenegrin Economy and Politics Association (MEP), *Statistics: 2014 Labour Force Survey in Montenegro*, 10.04.2015, [online] <http://mep.c-g.me/en/statistics-2014-labour-force-montenegro/> [accessed: 27.01.2016].

³¹ European Commission (EC), *Albania Report 2015. Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 213 final, Brussels 2015, p. 47, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_albania.pdf [accessed: 27.01.2016].

³² European Commission, *Kosovo Report 2015. Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 215 final, Brussels 2015, p. 44, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_kosovo.pdf [accessed: 28.01.2016].

scribed the respective allocations in particular fields in each Balkan state.³³ Allocations for social development issues were presented in the table below:

Table 2: Allocations for the Social Sector

Period	Albania	Bosnia and Herzegovina	FYR Macedonia	Kosovo	Montenegro	Serbia
2014–2020	69	38	53.2	94.2	28.1	190

Source: European Commission, Overview – Instrument for Pre-accession Assistance, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/instruments/overview/index_en.htm [accessed: 22.04.2018].

As shown in the table, for the ongoing period 2014–2020 the EU has allocated approximately 472.5 million euro for the Western Balkans states. The allocations have been divided into two main subcategories, such as education and social policies. As presented in the table, Serbia was granted the largest part of the EU's financial support. The EU's engagement targets improvement of social policies in the region addressed to such groups as minorities and people with disabilities. Moreover, it is often related to vocational education and support for state institutions operating in the social care system.³⁴

National Inclusion Policies in the Light of the European Commission Progress Reports

The European Commission in its annual progress report in 2015 had noted that Albania improved its social policies, especially in terms of the EU acquis transposition. Moreover, new regulations to the national labour code were introduced. Also, the Albanian Parliament undertook legal actions in order to secure employment of pregnant female workers. In case of the employment policy, the national authorities set up the strategy for years 2014–2020 on jobs and skills, but took no steps for its purpose's realisation.³⁵

³³ European Commission, *Overview – Instrument for Pre-accession Assistance European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/instruments/overview/index_en.htm [accessed: 28.01.2016].

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ European Commission, *Albania Report...*, op. cit.

In case of Kosovo, the Commission claimed no significant effort in relation to the social policies. Although, national authorities adopted the 2014–2020 employment sector strategy, but it has not been implanted yet. On the other hand, it was stressed that the unemployment rate had grown from 30% in 2013 to 35.5% one year later. Despite the fact that there were some improvements on job seeking support and services, as well as significant funding growth for that purpose by 224%, the Commission emphasised further actions would be necessary to ensure financial resources for the public service of employment and better distribution of support across the society.³⁶

In FYROM, the state institutions appeared to be the biggest employer, but FYROM still fails to increase inclusion of the vulnerable groups, such as women and the minorities, into the labour market. Despite the fact that 300 people with disabilities were employed in the national public administration, it is not clear, if they gained any preparation training.³⁷

National authorities adopted the action plan for active inclusion. Nevertheless, the budget dedicated to employment policies decreased in 2014. Furthermore, the Ministry of Labour and Social Policy made action in order to limit share of the informal economy in the state. Comparing to the 2015 Progress Report, the Commission noticed some improvement in terms of conducting social reforms, but poverty among excluded groups and the high unemployment rate remained to be significant.³⁸

The state that has achieved the most considerable progress in the last few years in the field of social and employment policies is Montenegro. As the only state in the Western Balkan region, achieved a progress in the social inclusion matters in 2015. Also, the 2015 action plan was amended in order to implement the 2012–2015 national strategy for employment and human resource development. The Montenegrin government undertook actions to harmonise its social policies in the state as well and improved legal restrictions for discrimination people with disabilities and provisions

³⁶ European Commission, *Kosovo Report...*, op. cit., pp. 44–45.

³⁷ European Commission, *The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2014*, Commission Staff Working Document, COM(2014)700 final, Brussels 8.10.2014, p. 36, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-the-former-yugoslav-republic-of-macedonia-progress-report_en.pdf [accessed: 28.01.2016].

³⁸ European Commission, *The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2015*, Commission Staff Working Document, SWD (2015) 212 final, Brussels 10.11.2015, p. 47, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf [accessed: 28.01.2016].

of the gender equality.³⁹ Thus, it seems that Montenegro might be described as a leader in the field of social inclusion, although the Commission emphasised further actions are needed to achieve tighter convergence with EU standards.

Bosnia – Herzegovina, as stressed by the EC, did not harmonised provisions in none of three entities, although the State-level Action Plan for Children 2015–2018 was amended, the inclusion policy still needs to be unified in whole Bosnia. The state also suffers from increasing unemployment rate and little capacity to support youth at the labour market.

Conclusions

In conclusion, although all the Western Balkan states have implemented or are going to introduce appropriate regulations into their national law on the excluded groups' rights in the labour market, most of them find it difficult to turn these provisions into reality. Ensuring distribution of social justice across the disadvantaged groups in the Western Balkans still remains a challenge. Despite the fact that the EU has contributed significantly to strengthening states' capacities to govern social inclusion, primarily through requesting adequate regulations to be introduced as well as through its financial instruments. It happens due to aforementioned factors, both economic and social. But also there is an institutional gap of described situation. Institutions lack capacities to fulfill their mission more efficiently.

Especially with regard to the national systems of assistance to all vulnerable group members, states of the region failed to provide adequate support. Moreover, states suffer from some gaps in their systems of social inclusion. Even in the case of the leader in the social inclusion in the region – Montenegro, further steps shall be. It seems that the progress will remain limited for the next several years, or will even get worse, depending on the economic situation in the region. The assistance provided by the EU will be essential for that process, both in its normative role as well as through its financial instruments.

Measures undertaken by governments in the region are still limited and exert an average impact on the situation of vulnerable social groups. This tendency could be explained by the fact that the process of the Europeanisation of the Western Balkans has not been completed so far. All states in the region must carry on the convergence and coherence with the EU standards on social policies.

³⁹ European Commission, *Montenegro Report 2015...*, op. cit., pp. 45, 59.

BIBLIOGRAPHY

1. Bashevska M., *Macedonia: Tax Haven – and Workers' Hell*, [online] <http://www.critic-atac.ro/lefteast/macedonia-tax-haven-workers-hell/> [accessed: 24.01.2016].
2. Centre for Society Orientation, *Holistic Report 2013 – Monitoring Your Right: Monitoring Rights of People with Disabilities in the Republic of Serbia*, [online] http://drpi.research.yorku.ca/wp-content/uploads/2015/02/Serbia-Monitoring_report_reduced_eng.pdf [accessed: 24.01.2016].
3. European Commission (EC), *The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2014, Commission Staff Working Document*, COM(2014)700 final, Brussels 8.10.2014, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-the-former-yugoslav-republic-of-macedonia-progress-report_en.pdf [accessed: 28.01.2016].
4. European Commission (EC), *Overview – Instrument for Pre-accession Assistance European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/instruments/overview/index_en.htm [accessed: 28.01.2016].
5. European Commission, *Active Inclusion*, [online] <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1059> [accessed: 24.01.2016].
6. European Commission, *Albania Report 2015. Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 213 final, Brussels 2015, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_albania.pdf [accessed: 27.01.2016].
7. European Commission, *Kosovo Report 2015. Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 215 final, Brussels 2015, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_kosovo.pdf [accessed: 28.01.2016].
8. European Commission, *Montenegro Report 2015. Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 210 final, Brussels 2015, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents [accessed: 26.01.2016].
9. European Commission, *The European Social Fund and Social Inclusion*, [online] http://ec.europa.eu/employment_social/esf/docs/sf_social_inclusion_en.pdf [accessed: 24.01.2016].
10. European Commission, *The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2015. Commission Staff Working Document*, SWD (2015) 212 final, Brussels 10.11.2015, [online] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia [accessed: 28.01.2016].
11. European Training Foundation, *Activating the Unemployed: Optimising the Activation Policies in the Western Balkans and Turkey*, [online] [http://www.etf.europa.eu/web-att.nsf/0/463ACFA279C80281C125798400494F93/\\$file/Activation%20policies_Western%20Balkans%20&%20Turkey.pdf](http://www.etf.europa.eu/web-att.nsf/0/463ACFA279C80281C125798400494F93/$file/Activation%20policies_Western%20Balkans%20&%20Turkey.pdf) [accessed: 26.01.2016].
12. Freeman S., *Rawls*, London 2007.
13. Human Rights Watch, *Second Class Citizens Discrimination against Roma, Jews, and Other National Minorities in Bosnia and Herzegovina*, [online] https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/bosnia0412ForUpload_0_0.pdf [accessed: 29.01.2016].
14. International Monetary Fund (IMF), *The Western Balkans 15 Years of Economic Transition Regional Economic Issues Special Report*, [online] https://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2015/eur/eng/pdf/erei_sr_030915.pdf [accessed: 22.01.2016].
15. Montenegrin Economy and Politics Association, *Statistics: 2014 Labour Force Survey in Montenegro*, [online] <http://mep.c-g.me/en/statistics-2014-labour-force-montenegro/> [accessed: 27.01.2016].

16. Popović D., Jovičić S., *Government Intervention and Increase on Employment Opportunity for Persons with Disabilities in Republic of Srpska*, [in:] *New Challenges in Changing Labour Markets*, eds. J. Zubović, I. Domazet, Belgrade 2012.
17. Solidar, *Active Inclusion in the Western Balkans: European Enlargement Monitoring Report 2013*, "Briefing Paper" 2011, No. 45, [online] http://www.solidar.org/IMG/pdf/59_activeinclusionwb.pdf [accessed: 25.01.2016].
18. Solidar, *Promoting Decent Work and Quality Jobs in the Western Balkans. Summary Analysis of the Protection of Social and Labour Right in Serbia, Kosovo and Bosnia & Herzegovina*, "Briefing Paper" 2010, No. 25, [online] http://www.solidar.org/IMG/pdf/25_promotingdwqjinwbalkans.pdf [accessed: 29.01.2016].
19. Solidar, *Supporting Social Investment in the Western Balkans: European Enlargement Monitoring Report*, "Briefing Paper" 2014, No. 68, [online] http://www.solidar.org/IMG/pdf/68_solidarbriefing_enl.compressed.pdf [accessed: 30.01.2016].
20. State Statistical Office of the Republic of Macedonia, *Statistical Review: Population and Social Statistics. Labour Force Survey 2014*, [online] <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/2.4.15.04.pdf> [accessed: 24.01.2016].
21. United Nations Development Programme (UNDP), *Opening Opportunities for People with Disabilities*, [online] <http://www.rs.undp.org/content/serbia/en/home/ourwork/povertyreduction/successstories/opening-opportunities-for-people-with-disabilities.html> [accessed: 24.01.2016].
22. Worsley P., *Marx and Marxism. Revised Edition*, London 1982.
23. Yieftachel O., *Ethnocracy: the Politics of Judaizing Israel/Palestine, Constellations*, "International Journal of Critical and Democratic Theory" 1998, Vol. 6 No. 3.

MACIEJ MARCINOWSKI

UNIwersytet Śląski
Wydział Prawa i Administracji
E-MAIL: MA.MARCINOWSKI@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 3.01.2018
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 22.04.2018

Zmowa jako instrument zwalczania terroryzmu na przykładzie konfliktu w Irlandii Północnej

STRESZCZENIE

Tematem pracy jest zmowa pomiędzy brytyjskimi siłami bezpieczeństwa a lojalistycznymi organizacjami paramilitarnymi interpretowana jako narzędzie zwalczania terroryzmu, które wykorzystano w konflikcie północnoirlandzkim. Celem pracy jest wykazanie, że zmowa prowadzi do skutków negatywnych, między innymi może tworzyć warunki dla funkcjonowania seryjnych i masowych morderców pod osłoną państwa.

SŁOWA KLUCZOWE

Irlandia Północna, zmowa, *the Troubles*, konflikt, terroryzm, MI5, UDA, IRA, Zjednoczone Królestwo

Wstęp

Dwadzieścia lat temu podpisaniem porozumienia wielkopiątkowego¹ zakończył się konflikt w Irlandii Północnej, trwający od 1968 do 1998 roku. Prowadzone w tych latach śledztwa, postępowania oraz przecieki informacji niejawnych rysują obraz złożony, trudny do poddania kategoriernym opiniom. Niemniej stanowią cenny materiał do rozważań na temat walki

¹ Jest to popularne określenie, wynikające z faktu, że porozumienie podpisane zostało w Wielki Piątek.

z terroryzmem, zwłaszcza w kontekście „zmowy” jako narzędzia służącego do zwalczania terroryzmu. Uprzedzić należy, że niemożliwe jest wyrażenie precyzyjnych sądów o faktycznej skali zjawisk będących tematem analizy – wynika to z niejawności dużej części dokumentów oraz trudności po stronie wymiaru sprawiedliwości w doprowadzeniu toczących się postępowań do końca. Jak ujął to Lord Chief Justice sir Declan Morgan (od 2009 roku głowa sądownictwa Irlandii Północnej): „Jeśli te wciąż trwające postępowania mają zostać doprowadzone do końca w obowiązującym systemie, to z łańcuchem można przewidzieć, że rozprawy będą się toczyć jeszcze w 2040 roku”². Jednakże wiele przypadków stosownie udokumentowano i udowodniono. Stanowią one oś niniejszej pracy, której hipoteza opiera się na założeniu, że zmowa (*collusion*) pomiędzy organizacjami paramilitarnymi lojalistów a armią, policją i wywiadem brytyjskim interpretowana jako instrument zwalczania terroryzmu jest narzędziem nieskutecznym, ponieważ stworzyła warunki na przykład do funkcjonowania seryjnych i masowych morderców pod osłoną państwa. Ponadto, jej nieuniknionym skutkiem ubocznym było przyczynienie się do tzw. brudnej wojny. Zatem miała ona wpływ na zaostrzenie konfliktu, a stąd można wnioskować, że także na jego wydłużenie. Poprzez wykazanie uniwersalnych mechanizmów zmowy (na przykładzie wspomnianego konfliktu, w którym odegrała ona decydującą rolę) możliwe jest sformułowanie hipotezy, że nawet świadomie wykorzystana do zwalczania terroryzmu, jest ona narzędziem nieskutecznym i szkodliwym. Dlatego rozważone zostaną także możliwe przyczyny zmowy i okoliczności jej sprzyjające. Na potrzeby niniejszej pracy, w opinii autora, najbardziej klarownym ujęciem tak specyficznie rozumianej zmowy będzie podejście kazuistyczne. Należy jednak uprzedzić, że na gruncie omawianych przykładów zmowa zaciera się z ogólną działalnością agentów i informatorów, ponieważ działalność ta była ze znową ściśle związana. Dlatego na potrzeby niniejszej pracy autor postanowił traktować działalność agentów/informatorów i ich koordynatorów jako swoistą „legalną formę zmowy” (legalny element zmowy).

Kontekst

Podstawową linię podziału społeczności północnoirlandzkiej w czasie konfliktu z lat 1968–1998 stanowiła kwestia wyznania. Katolicy uznający się za Irlandczyków zwyczajowo popierali przyłączenie Irlandii Północnej do

² *Inquests into Contentious Troubles Deaths 'Could Go on Until 2040'*, „Belfast News Letter” 17.11.2014 [tłum. własne].

Republiki Irlandii (tzw. republikanie), natomiast protestanci uznający się za Brytyjczyków zazwyczaj byli zwolennikami pozostania Irlandii Północnej w Zjednoczonym Królestwie (tzw. lojaliści). Cenzus³ przeprowadzony w 1971 roku wykazał, że ludność Irlandii Północnej⁴ to 1 519 640 mieszkańców, spośród nich 32% stanowili katolicy, a 53% protestanci. Stronnictwa lojalistyczne i republikańskie Irlandii Północnej reprezentowane były przez partie polityczne. Jako istotne należy wymienić republikańską Sinn Féin (My Sami) i lojalistyczną DUP (Democratic Unionist Party, Demokratyczna Partia Unionistyczna). Najważniejszą rolę w omawianym sporze odgrywały jednak organizacje paramilitarne, których działalność miała niewątpliwie charakter terrorystyczny. W przypadku republikańców była to Tymczasowa Irlandzka Armia Republikańska⁵ (Provisional Irish Republican Army, PIRA), utworzona przez członków IRA, którzy wyłamali się z jej struktur w grudniu 1969 roku. Skutkiem tego pozostali działacze IRA podjęli decyzję o przemianowaniu organizacji na Oficjalną IRA (Official IRA, OIRA). Zakończyło to istnienie drugiej (tak zwanej antytraktatowej) IRA, utworzonej w 1922 roku. Przyczyną rozłamu były odmienne poglądy w sprawach społecznych. OIRA zaprzestała udziału w konflikcie północnoirlandzkim, ogłaszając zawieszenie broni w maju 1972 roku. Organizacje stojące po stronie lojalistycznej stanowiły niezwykle skomplikowaną mozaikę. Wystarczy wspomnieć najważniejsze: UDA (Ulster Defence Association, Stowarzyszenie Obrońców Ulsteru)⁶, UVF (Ulster Volunteer Force, Ulsterskie Siły Ochotnicze) i RHC (Red Hand Commando, Komando Czerwonej Ręki)⁷. UVF to organizacja lojalistyczna o najdłuższej historii, sięgającej roku 1913. Spośród brytyjskich sił bezpieczeństwa (*security forces*) związanych z *the Troubles*⁸ jako najważniejsze wymienić należy: MI5⁹ (Military Intelligence, Section 5), odpowiadającą za kontrwywiad i bezpieczeństwo wewnętrzne; MI6¹⁰ (Military Intelligence, Section 6), odpowiadającą za wywiad zagra-

³ *Northern Ireland General Register Office; Census Of Population 1971; Summary Tables: Northern Ireland*, Belfast 1975, s. 57.

⁴ Powierzchnia Irlandii Północnej wynosi około 14 130 km².

⁵ Także liczba pomniejszych organizacji: Irish National Liberation Army (INLA), Irish Peoples Liberation Organization (IPLA), Continuity IRA (CIRA), Saor Eire, Real IRA (RIRA).

⁶ Ulster jest jedną z czterech historycznych prowincji Irlandii. Niemal w całości stanowi terytorium Irlandii Północnej, z którą jest utożsamiany.

⁷ Prawa czerwona dłoń jest symbolem Ulsteru.

⁸ *The Troubles* (kłopoty) to popularne określenie konfliktu w Irlandii Północnej w latach 1968–1998. Pierwotnie odnoszono je do „okresu rewolucji irlandzkiej” (*Irish revolutionary period*) z lat 1914–1923.

⁹ Formalnie Security Service.

¹⁰ Formalnie Secret Intelligence Service.

niczny; Armię Brytyjską¹¹ (British Army); Korpus Wywiadowczy Armii Brytyjskiej¹² (Intelligence Corps); RUC (Royal Ulster Constabulary, Królewską Policję Ulsterską) oraz Special Branch (Wydział Specjalny), czyli jednostkę kontrwywiadu policji brytyjskich. Z uwagi na temat pracy do kluczowych należy także Force Research Unit (FRU). Była to jednostka wywiadu armii przeznaczona do koordynowania agentów i informatorów; funkcjonowała od 1982 do 2007 roku. Pierwotnie jej istnienie było utajnione. Zastąpiona została w 2007 roku przez Joint Support Group (JSG).

Za symboliczną datę rozpoczęcia trzydziestoletniego okresu *the Troubles* uważa się 5 października 1968 roku, kiedy policja ulsterska stłumiła odbywającą się w Derry/Londonderry¹³ demonstrację Północnoirlandzkiego Stowarzyszenia Praw Obywatelskich (Northern Ireland Civil Rights Association), raniąc ponad sto osób, w tym czterech parlamentarzystów Partii Pracy. Powodem reakcji RUC było istniejące wśród lojalistów przekonanie, że NICRA pod „fasadą” walki o prawa obywatelskie¹⁴ funkcjonuje jako polityczne ramię IRA i dąży do oderwania Irlandii Północnej od Zjednoczonego Królestwa. Cytując raport komisji lorda Camerona: „Miało tam miejsce nieuzasadnione i nieudolnie kontrolowane użycie siły w celu rozproszenia demonstrantów, spośród których jedynie nieliczni zachowywali się w sposób chaotyczny i gwałtowny”¹⁵. Demonstracje ponawiano w następnych tygodniach, nasilały się również manifestacje lojalistów, co prowadziło do nieustannych starć i przemocy. Kolejnym reakcją policji towarzyszyły przedłużające się zamieszki, te zaś skłaniały do sięgania po coraz mocniejsze środki zaradcze. Do końca 1969 roku w Belfaście i Derry/Londonderry stanęły „mury pokoju” (*peace walls/lines*), oddzielające dzielnice katolickie od protestanckich (osiągając ostatecznie 34 kilometry długości). W lipcu 1969 roku powołano z rezerwy Ulster Special Constabulary (jednostki specjalne RUC, tzw. *B-Specials*). Już w sierpniu 1969 roku rozpoczęła się najdłuższa w historii misja Armii Brytyjskiej, Operation Banner, zakończona w lipcu 2007 roku. W czasie jej trwania na terenie Irlandii Północnej stacjo-

¹¹ Wojska lądowe wchodzą w skład Brytyjskich Sił Zbrojnych (British Armed Forces).

¹² Który dla uproszczenia autor będzie nazywał wywiadem armii.

¹³ Miasto ma dwie oficjalne nazwy. Ze względów historycznych nazywane jest przez katolików Derry, a przez protestantów Londonderry.

¹⁴ Oficjalnym przedmiotem działalności NICRA było dążenie do zaprzestania dyskryminacji ludności katolickiej przez rząd oraz administrację rządową i samorządową Irlandii Północnej.

¹⁵ *Disturbances in Northern Ireland. Report of the Commission appointed by the Governor of Northern Ireland*, Belfast 1969, § 229, pkt 14 [tłum. własne].

nowało (zależnie od okresu¹⁶) od 8 do 30 tysięcy żołnierzy¹⁷. W marcu 1972 roku – na mocy uchwalonego przez Parlament Zjednoczonego Królestwa Northern Ireland (Temporary Provisions) Act 1972 – zawieszony został Parlament Irlandii Północnej, a bezpośrednią władzę przejął Rząd Zjednoczonego Królestwa. Funkcje zawieszonego urzędu Prokuratora Generalnego Irlandii Północnej przejął Prokurator Generalny Anglii i Walii, a funkcje zawieszonego urzędu Gubernatora Irlandii Północnej powierzono Sekretarzowi Stanu Irlandii Północnej powoływanemu przez monarchę na wniosek Premiera Zjednoczonego Królestwa. Tym samym tzw. *Home Rule* zastąpione zostało przez *Direct Rule*. Po trzydziestu latach konfliktu, 10 kwietnia 1998 roku w Belfaście podpisane zostało porozumienie wielokopiatkowe pomiędzy głównymi partiami politycznymi Irlandii Północnej, Rządem Zjednoczonego Królestwa i Rządem Republiki Irlandii (Multi-Party Agreement), Republiką Irlandii i Zjednoczonym Królestwem (British-Irish Agreement). 22 maja 1998 roku odbyło się referendum dotyczące porozumienia. Za jego przyjęciem opowiedziało się 71% głosujących w Irlandii Północnej oraz 94% głosujących w Republice Irlandii (w tym przypadku głosowanie dotyczyło 19 poprawek do konstytucji wymaganych do przyjęcia porozumienia). Tym samym konflikt uległ wygaszeniu, choć do dziś nie został zupełnie zażegnany. W efekcie trzydziestu lat *the Troubles* śmierć poniosło około 3 720 osób¹⁸, a ponad 47 541 osób zostało rannych¹⁹. 17 września 2017 roku poziom zagrożenia terroryzmem północnoirlandzkim dla Irlandii Północnej został utrzymany przez MI5 na poziomie 4/5 (*severe*, silny – co oznacza, że „atak jest bardzo prawdopodobny”). Poziom ten nie uległ nigdy zmianie od czasu jego pierwszej publikacji z 24 września 2010 roku. W Irlandii Północnej w roku finansowym 2016/2017 miało miejsce 29 incydentów bombowych oraz 61 strzelanin o „charakterze paramilitarnym”, w wyniku czego zginęło 5 osób, a 94 osoby zostały ranne²⁰.

¹⁶ T. Ripley, M. Chappel, *Security Forces in Northern Ireland (1969–92)*, London 1993, s. 20.

¹⁷ Ulster University, Conflict Archive on the Internet, *Table NI-SEC-03: British Army Personnel (Number) in Northern Ireland, 1969 to 2005 (Incomplete)*, [online] <http://cain.ulster.ac.uk/ni/security.htm#03> [dostęp: 10.05.2017].

¹⁸ D. McKittrick, *Lost Lives: The Stories of the Men, Women and Children who Died as a Result of the Northern Ireland Troubles*, Edinburgh 2007, s. 1552.

¹⁹ Ulster University, Conflict Archive on the Internet, *Table NI-SEC-05: Persons Injured Due to the Security Situation in Northern Ireland (Only), 1969 to 2003*, [online, <http://cain.ulster.ac.uk/ni/security.htm#05>] [dostęp: 10.05.2017].

²⁰ *Police Service of Northern Ireland: Police Recorded Security Situation Statistics*, Belfast 2017, s. 8.

Zmowa

„Spośród 210 zatrzymanych terrorystów 207 było agentami RUC, MI5 albo Armii”²¹. Lord John Stevens (Commissioner of the Metropolitan Police) był odpowiedzialny za przeprowadzenie trzech śledztw w sprawie zmywy (tzw. *Stevens Inquiries*), których efektem było przyspieszenie zawarcia porozumienia wielkopiątkowego. W celu zwięzłego omówienia tematu przydatne będzie posłużenie się wybranymi ze względu na wiarygodność i wartość merytoryczną przykładami, wynikami śledztw i postępowań, raportami oraz opiniami. Aby wykazać, jak wielkiej wagi zjawiskiem jest zmowa w kontekście konfliktu północnoirlandzkiego, przywołajmy następujące dane²²:

- IRA odpowiada za 58% ofiar *the Troubles*, 35% spośród nich to cywile (723 osoby);
- lojaliści odpowiadają za 30% ofiar, 85% spośród nich to cywile (878 osób);
- siły bezpieczeństwa odpowiadają za 11% ofiar, 51% spośród nich to cywile (187 osób).

Raport sporządzony przez sir Desmonda Lorenza de Silvę²³ na zlecenie Rządu Zjednoczonego Królestwa, opublikowany 12 grudnia 2012 roku, wykazał, że 85% informacji wykorzystywanych do selekcji i identyfikacji celów dostarczał lojalistom wywiad brytyjski²⁴. To znaczy, że cele egzekucji (w tym osoby niezwiązane ze stronami konfliktu) były pośrednio wybierane i zatwierdzane przez siły bezpieczeństwa. W oparciu między innymi o wewnętrzne statystyki MI5 (tzw. kompendium przecieków, *compendium of leaks*) wykazano, że w latach 1987–1989 miało miejsce 270 przypadków pomocy lojalistom przez siły bezpieczeństwa. Pomoc udzielana była w następującej postaci²⁵:

²¹ *Joint Committee on the Draft Detention of Terrorist Suspects (Temporary Extension) Bills*, Lord Stevens of Kirkwhelpington, former Commissioner, Mr Andy Hayman, Former Assistant Commissioner, Metropolitan Police Oral Evidence, 2011, Q 287 – 318, London 2011, s. 142 [tłum. własne].

²² M. Sutton, *Index of Deaths from the Conflict in Ireland*, Belfast 1994.

²³ Brytyjski prawnik, były prokurator ONZ w sprawie zbrodni wojennych popełnionych w Sierra Leone.

²⁴ *The Rt Hon Sir Desmond de Silva QC: The Report of the Patrick Finucane Review*, London 2012, s. 255.

²⁵ *Ibidem*, s. 252.

- broń palna *etc.* (*equipment*) (5% przypadków);
- informacje o prowadzonych czynnościach (*operations information*) (10% przypadków);
- dane identyfikujące republikanów (*targeting information*) (49% przypadków);
- numery rejestracyjne pojazdów (*vehicle registration checks*) (25% przypadków);
- w inny sposób (11% przypadków).

Raport potwierdził przede wszystkim, że zabójstwo (rzekomo należącego do PIRA) adwokata i obrońcy praw człowieka Patricka Finucane’a 12 lutego 1989 roku dokonane zostało przez należącego do UDA seryjnego mordercę²⁶ i agenta Special Branch²⁷ Kennetha Barretta. Co istotne, raport wykazał, że Barrett popełnił je za wiedzą MI5²⁸. Broń dostarczył mu agent Special Branch William Stobie²⁹. Ponadto, morderstwo popełnione zostało w oparciu o informacje i zalecenia, jakich udzielił Barrettowi agent FRU Brian Nelson. Przypadek Nelsona jest z perspektywy tematu najbardziej interesujący. W raporcie czytamy:

W lutym 1989 roku jako zadanie dla Nelsona wyznaczono selekcję i identyfikację republikanów, a skutkiem tych działań były ataki na ludzi [przeprowadzane w oparciu o informacje zbierane przez Nelsona]. FRU wiedziało co najmniej od czerwca 1988 roku, że [Nelson] skłonny był ukrywać informacje przed swoimi koordynatorami, jeżeli odnosiły się do ‘śluszných’ konspiracji (*conspiracies*). Special Branch generalnie nie wykorzystywała dostarczanych [przez Nelsona] informacji do zapobiegania atakom [lojalistów na rzekomych republikanów]. Sam sposób re-rekrutacji Nelsona z Niemiec oraz jego późniejszego koordynowania skłaniają mnie [D. de Silva] do konkluzji, że w 1989 roku był on, praktycznie rzecz biorąc, funkcjonariuszem państwowym (*direct State employee*). Dlatego FRU musi przyjąć odpowiedzialność za wszystkie działania identyfikujące, jakie Nelson przeprowadził w swojej podwójnej roli oficera wywiadu UDA i agenta FRU, niezależnie od tego, czy w konkretnej sprawie udostępnił koordynatorom całą swoją wiedzę³⁰.

Zmowa, jak wskazuje raport, miała też swój wymiar „instytucjonalny”. Przede wszystkim UDA do sierpnia 1992 roku nie była kwalifikowana jako organizacja terrorystyczna. Dopuszczano taki stan rzeczy, ponieważ w celu

²⁶ I. Wood, *Crimes of Loyalty; A History of the UDA*, Edinburgh 2006, s. 320–321.

²⁷ *The Rt Hon Sir Desmond de Silva QC...*, op. cit., s. 20.

²⁸ Ibidem, s. 318.

²⁹ Ibidem, s. 275.

³⁰ Ibidem, s. 413–415 [tłum. własne].

przeprowadzania ataków UDA uformowała specjalny oddział pod nazwą Ulster Freedom Fighters (UFF). Oficjalnie UFF funkcjonował odrębnie od UDA – co stanowiło oczywiście fikcję³¹. Należy nadmienić, że kwalifikacja organizacji jako terrorystycznej następowała decyzją Sekretarza Stanu Irlandii Północnej. Desmond de Silva zwrócił uwagę na jeszcze jeden istotny fakt, mianowicie niektórzy ministrowie Rządu Zjednoczonego Królestwa podejmowali próby zapobieżenia wniesieniu przeciwko Brianowi Nelsonowi aktu oskarżenia³². Mimo to w 1992 roku Nelson został oskarżony i skazany na 10 lat pozbawienia wolności za wspomniane już czyny, do których się przyznał. Podczas debaty, jaką poświęcono w Izbie Gmin raportowi, ówczesny premier David Cameron podsumował sprawę następująco: „Raport określa zakres zмовy w obszarach takich jak: selekcja, identyfikacja i morderstwo Patricka Fincucane’a; dostarczenie broni i ułatwienie jej późniejszego zniknięcia; celowe wstrzymywanie kolejnych postępowań. [Raport] odpowiada też na pytanie, jak wysoko sięgała zмова, wliczając w to ówczesnych ministrów”³³. Uszczegółowić należy jeszcze pewien fakt, którego waga i znaczenie ujawnią się w kolejnych przykładach – dotyczący mechanizmów, jakie kierowały zmovą. Otóż w dniu morderstwa Patricka Fincucane’a Kenneth Barrett nie posiadał statusu agenta. Decyzję o nadaniu mu takiego statusu podjął Superintendent Special Branch dopiero na wieść o tym, że RUC planuje przedstawić Barrettowi zarzut popełnienia morderstwa (w sprawie Finucane’a) – skutkiem tego Barrett uniknął odpowiedzialności³⁴. Przyznał się jednak do morderstwa w 1991 roku, podczas przesłuchania w ramach śledztwa lorda Stevensa. Na gruncie omówionych powyżej zdarzeń wyłania się pytanie, jakiego rodzaju filozofia kierowała funkcjonariuszami FRU i Special Branch, którzy koordynowali Nelsona, Stobiego i Barretta. Zdaniem autora filozofię tę ująć można w wypowiedzi ówczesnej premier Zjednoczonego Królestwa Margaret Thatcher: „IRA jest źródłem problemu z terroryzmem. Jej odpowiedniki po stronie protestanckiej prawdopodobnie znikną, gdy tylko IRA zostanie pokonana”³⁵.

³¹ Ibidem, s. 496.

³² Ibidem, s. 500.

³³ *Hansard: House of Commons Debates for 12 December 2012*, London 2012, kol. 295–299 [tłum. własne].

³⁴ *The Rt Hon Sir Desmond de Silva QC...*, op. cit., s. 20.

³⁵ M. Thatcher, *The Downing Street Years*, London 2010, s. 324 [tłum. własne].

Od czasu powstania w 1999 roku biuro Police Ombudsman³⁶ for Northern Ireland prowadziło 60 spraw dotyczących morderstw, w których podejrzanymi byli funkcjonariusze Special Branch lub RUC. Do listopada 2017 roku zakończone zostały jedynie 22 sprawy (ostatni raport opublikowany został 9 czerwca 2016 roku). Zdaniem Baronessy O'Loan (pierwszej osoby pełniącej funkcję Police Ombudsman dla Irlandii Północnej) do niedawna zakończenie ich było niemożliwe wskutek notorycznej odmowy RUC co do przekazania posiadanych materiałów wywiadowczych oraz ze względu na niszczenie i gubienie rzeczonych materiałów, co było zdaniem Baronessy „umyślną strategią”, mającą na celu uniemożliwienie pociągnięcia oficerów RUC do odpowiedzialności³⁷. Zmiana nastąpiła dopiero w 2014 roku, wraz z powołaniem na stanowisko nowego Chief Constable George'a Hamiltona. Podsumował on zaskakującą sytuację następująco: „Rozmawiamy o pomieszczeniach pełnych akt. Część z nich jest bardzo wrażliwa. Gdyby niektóre z nich zostały udostępnione w złych okolicznościach, doszłoby do złamania prawa. Udostępnienie w niewłaściwym czasie innych naraziłoby ludzkie życie na niebezpieczeństwo”³⁸. Przechodząc do kolejnego przykładu, istotna jest jeszcze jedna wypowiedź byłej Police Ombudsman O'Loan: „Zatrudniali [wywiad brytyjski] agentów i informatorów [spośród lojalistów], a ich argumentem było to, że ratują ludzkie życie, ale wiele osób zginęło dlatego, że te osoby [agenci i informatorzy] nie były pociągane do odpowiedzialności. Tam panowało prawdziwe przyzwolenie dla tych, którzy popełniali zbrodnie, a wielu z nich było mordercami, niektórzy seryjnymi mordercami”³⁹.

Spośród wielu interesujących przypadków, które można tutaj omówić, jednym z najbardziej reprezentatywnych jest sprawa lojalistycznego gangu związanego z UVF – The Shankill Butchers⁴⁰ (Rzeźników z [ulicy] Shankill). Gang ten funkcjonował od 1975 do 1982 roku w Belfaście, a jego siedziba mieściła się przy ulicy Shankill. The Shankill Butchers liczył 12 członków. Szefem i założycielem był Lenny Murphy, którego śmierć w 1982 roku zakończyła działalność organizacji. Liczba ofiar gangu szacowana jest na 23 osoby (do ponad 30), spośród których 15 to katolicy, a 8 to omyłkowo zamordowani protestanci. Lenny Murphy rozpoczął swoją działalność pa-

³⁶ Police Ombudsman (Rzecznik Policji) – niezależna funkcja publiczna, której celem jest prowadzenie śledztw w sprawie działań policji w wyniku skarg wnoszonych przez obywateli.

³⁷ G. Moriarty, *RUC Special Branch Had 'Serial Killer on Books*, „The Irish Times” 23.01.2007.

³⁸ *UK Agents 'Worked with NI Paramilitary Killers*, „BBC” 28.05.2015 [tłum. własne].

³⁹ Ibidem [tłum. własne].

⁴⁰ M. Dillon, *The Shankill Butchers: A Case Study of Mass Murder*, London 1994.

ramilitarną, wstępując w wieku 16 lat do UVF. Pierwsze morderstwo popełnił mając 20 lat. 28 września 1972 roku zastrzelił Edwarda Pavisa, protestanta, co do którego padło podejrzenie, że sprzedaje broń działaczom PIRA. W popełnieniu tego czynu pomógł mu inny członek UVF, Mervyn Connor. Wkrótce po zabójstwie Murphy oraz Connor zostali aresztowani i osadzeni w Her Majesty's Prison Belfast. 22 kwietnia 1973 roku przebywający w więzieniu Connor zmarł wskutek zatrucia dużą dawką cyjanku. Przed śmiercią napisał list, w którym przyjął na siebie całą winę za zabójstwo Pavisa. W czerwcu tego samego roku Murphy stanął przed sądem, a dwóch świadków morderstwa zidentyfikowało go jako człowieka, który zastrzelił Pavisa. Został jednak uniewinniony w wyniku podważenia przez obronę prawidłowości okazania oskarżonego. W 1975 roku Murphy zorganizował w ramach UVF swój własny oddział, który zyskał z czasem miano The Shankill Butchers. Członkowie gangu działali w całkowitym uzależnieniu od Murphy'ego. Wyznaczał on, kiedy należało pozbawić życia kolejną osobę, osobiście też dokonywał zabójstw. Schemat, wedle którego funkcjonowali, opierał się na geograficznym układzie dzielnic Belfastu – gang operował w rejonach protestanckich, które rozdzielały dzielnice katolickie. Dziewięć pierwszych ofiar zamordowano z użyciem broni palnej, natomiast kolejne trzy osoby Murphy pozbawił życia za pomocą noża rzeźnickiego. 11 marca 1976 roku Murphy został zatrzymany, nie miało to jednak związku z morderstwami, lecz było skutkiem przypadkowej kontroli samochodu – w konsekwencji został skazany za nielegalne posiadanie broni. Kolejne morderstwa nadal następowały według wskazówek Murphy'ego, w wyznaczonych przez niego terminach. Za ich wykonanie odpowiadali różni członkowie gangu, a rolę Murphy'ego przejął jego zastępca William Moore, który zajmował się również odbieraniem instrukcji z więzienia. Ostatecznie funkcjonariusze RUC dokonali rozbicia gangu 20 lutego 1979 roku, a 11 jego członków zostało skazanych na 42 kary dożywotniego pozbawienia wolności. Lenny Murphy nie poniósł nigdy odpowiedzialności za swoją działalność. Naza jutrz po opuszczeniu więzienia (16 lipca 1982 roku) pozbawił życia kolejną osobę, a później jeszcze trzy inne. 16 listopada 1982 roku PIRA dokonała na nim egzekucji dzięki informacjom udzielonym jej przez niesprzyjających Murphy'emu członków UVF. William Moore i Robert Bates – o których Lord Justice Turlough O'Donnell wyraził się, że nie powinni nigdy opuścić więzienia ze względu na liczbę okrutnych morderstw, w jakich brali udział – zostali ostatecznie wypuszczeni na wolność, odpowiednio w roku 1998 i 1994. William Moore opuścił więzienie jako ostatni z członków gangu. Pogrzeby the Shankill Butchers, w tym Murphy'ego, odbyły się za każdym razem z asystą oddziałów paramilitarnych lojalistów i nierzadko w obecno-

ści wielotysięcznych tłumów. Na ich nagrobkach widnieje napis: „Tu spoczywa żołnierz”. Bez uwzględnienia dwuznacznej reputacji gangu wśród miejscowej społeczności trudno zrozumieć kontrowersje dotyczące śledztwa. Jak wskazują dziennikarze i badacze zajmujący się historią *the Troubles* – prawdopodobnie większość mieszkańców ulicy i dzielnicy Shankill miała doskonałe pojęcie o istnieniu i działalności gangu. Stąd mało prawdopodobne jest, że RUC reagowało z tak znacznym opóźnieniem i trudnościami inaczej niż przez zaniechanie – było tak do czasu, gdy sprawa zabójstw stała się zbyt głośna, a w kręgu ofiar pojawili się także protestanci. Na usprawiedliwienie niewiedzy funkcjonariuszy RUC przywołać można terror, jaki wśród społeczności lokalnej spowodowała działalność *the Shankill Butchers*. Wydaje się jednak, że jest to uzasadnienie niewystarczające. Co istotne, Shankill Road jest jedną z centralnych ulic Belfastu, na której skupiały swoją aktywność zarówno armia, jak i RUC. Na tej ulicy znajdowała się również siedziba dowództwa UFV (Brigade Staff). Co więcej, większość dowódców UFV była jej mieszkańcami. Należy także podkreślić, że gang, wyruszając na swoje „polowania”, musiał przechodzić kontrole prowadzone przez żołnierzy brytyjskich w punktach, w których przekraczano granice dzielnic. Kontrole te obowiązywały całą dobę, a ich podstawowym celem było wyłapywanie osób przewożących broń oraz rejestrowanie przemieszczania się ludności. Było to możliwe ze względu na podzielenie Belfastu murami i wyznaczenie specjalnych (wyłącznych) przejść, dodatkowo monitorowanych za pomocą kamer policyjnych. Należy też wziąć pod uwagę inną okoliczność sprawy: jedną z osób blisko związanych z gangiem był „brygadier” UVF Robin Jackson, alias The Jackal, współodpowiedzialny za wiele aktów terrorystycznych. Przypisuje się mu między innymi zamach bombowy w Dublinie 17 maja 1974 roku (zginęło w nim 27 osób, a około 300 zostało rannych). Jest też posądzany o zamordowanie ponad 50 osób. Pełnił on funkcję dowódcy UVF Mid-Ulster Brigade, której obszarem działalności było hrabstwo Armagh. Jackson nie został nigdy osądzony ani nie wszczęto przeciwko niemu żadnego postępowania mimo nalegań rodzin ofiar i Rządu Republiki Irlandii. Rząd Zjednoczonego Królestwa odmówił też wydania stronie irlandzkiej dokumentów, o które zabiegano w celu przeprowadzenia własnego postępowania⁴¹. Wiele dowodów i źródeł – także tych należących do Armii Brytyjskiej, jak kapitan Collin Wallace – wskazuje wprost, że Jackson był agentem Special Branch⁴². Przy tym zupełnie nie-

⁴¹ *Houses of the Oireachtas: Joint Committee on Justice, Equality, Defence and Women's Rights, Interim Report on the Report of the Independent Commission of Inquiry into the Dublin and Monaghan Bombings*, Dublin 2003, s. 16–20.

⁴² *Ibidem*, s. 172.

prawdopodobne wydaje się, aby Special Branch prowadziła kontrolę działalności the Shankill Butchers. Trudno też uwierzyć, że nie posiadała ona wiedzy o ich działalności i nie miała żadnej sposobności, by ją powstrzymać.

Do uchwycenia perspektywy sił bezpieczeństwa posłużą cytaty z dwóch listów autorstwa wspomnianego kapitana Wallace'a, które zostały sporządzone w czasie jego pracy dla wywiadu armii brytyjskiej. Pierwszy datowany jest na 14 sierpnia 1975 roku, drugi na 30 września 1975 roku. Zostały one wysłane do innego wysokiej rangi oficera wywiadu, Tony'ego Stoughtona. Listy te są częścią materiału dowodowego zawartego w raporcie połączonych komisji Parlamentu Republiki Irlandii, badających zamachy bombowe w Dublinie i Monaghan z 1974 roku. Początkowo ujawnione były tylko fragmentarycznie. Dzisiaj są w całości publicznie dostępne – tygodnik „Irish Mail on Sunday” opublikował pełną ich treść (wraz z fotokopiami) 10 grudnia 2006 roku w artykule pod tytułem *Death Squad Dossier*. W pierwszym liście czytamy:

Są mocne dowody na to, że bomby w Dublinie w maju zeszłego roku były akcją odwetową za mieszanie się irlandzkiego rządu do egzekutywy⁴³. Według jednego z ludzi Craiga⁴⁴ niektórzy z wpłatanych: Young, Jackson⁴⁵, Mulholland, Hanna⁴⁶, Kerr i McConnell – ściśle współpracowali w tamtym czasie z SB [Special Branch] oraz Int [Intelligence, wywiad armii]. Ludzie Craiga wierzą, że sektariańskie⁴⁷ morderstwa przygotowano w celu zniszczenia starań Reesa⁴⁸ na wynegocjowanie zawieszenia broni [tzw. porozumienie z Sunningdale] oraz że cele dla obydwu stron [lojalistów i republikanów] były wybierane przez Int/SB. Wierzą też, że niektórzy wysoko postawieni oficerowie RUC byli związani z tymi grupami. Pokrótce wygląda na to, że grupy paramilitarne lojalistów i członkowie Int/SB utworzyli jakiś rodzaj pseudogangów w celu prowadzenia wojny na wyczerpanie poprzez wciąganie paramilitarystów z obydwu stron we wzajemne mordowanie się, zapobiegając w ten sposób takim inicjatywom politycznym jak Sunningdale⁴⁹.

⁴³ Chodzi o wynegocjowanie (w ramach porozumienia z Sunningdale w 1973 roku) utworzenia „Rady Irlandii”. Gwarantowało to Republice Irlandii wpływ na rząd Irlandii Północnej.

⁴⁴ Craig Smellie, w tamtym czasie jeden z najważniejszych oficerów MI6 w Irlandii Północnej.

⁴⁵ Wspomniany już Robin Jackson.

⁴⁶ Billy Hanna, brygadier UVF M-U Brigade, sierżant Armii Brytyjskiej.

⁴⁷ *Sectarianism* jest angielskim określeniem konfliktów i zabójstw na tle religijnym.

⁴⁸ Merlyn Rees, sekretarz stanu Irlandii Północnej w latach 1974–1976, minister spraw wewnętrznych Zjednoczonego Królestwa w latach 1974–1979.

⁴⁹ *Houses of the Oireachtas: Joint Committee on Justice, Equality, Defence and Women's Rights, Final Report on the Report of the Independent Commission of Inquiry into the Dublin and Monaghan Bombing*, Dublin 2004, s. 19 [tłum. własne].

W drugim liście czytamy:

Wierzę, że znaczna część przemocy w późniejszym okresie ubiegłego roku była spowodowana przez nowych ludzi w Int, którzy celowo eskalowali konflikt. Jak sam wiesz, w ciągu ostatnich lat nigdy nie mieliśmy zgody na uderzanie w wyłamujących się z UVF lub UFF. A przecież zabijali więcej ludzi niż IRA!⁵⁰

Podobną wersję wydarzeń prezentował kapitan wywiadu armii Frederick Holroyd⁵¹ (tak jak Wallace, zeznawał on w śledztwie sędziego Barrona prowadzonym przez Parlament Republiki Irlandii)⁵². Analogiczne opinie wyrażał także sierżant RUC John Weir⁵³, który w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku działał pod komendą Jacksona i Hanny w UVF Mid-Ulster Brigade⁵⁴. Cytując kapitana Holroyda:

Wiedzieliśmy, kim oni są [lojaliści]. Nie było co do tego [ich personaliów] żadnych wątpliwości. Wiedzieliśmy, w co byli zamieszani. Powiedziałbym, że kierowaliśmy nimi. Mam na myśli, jeśli chcesz znać prawdę, że to my kierowaliśmy tą organizacją [UVF], z założonymi rękoma, bo jej liderzy należeli do nas. Okrucieństwa były dozwolone, jeśli przeprowadzali je protestanci. Wiedzieliśmy, kim oni są. Mieliśmy informacje, ale nigdy nie podjęto przeciwko nim żadnej akcji. I jak można sobie wyobrazić, spowodowało to wiele niepokojów⁵⁵.

Należy zatem zauważyć, w odniesieniu do hipotezy niniejszej pracy, że sam konflikt nie zapewnia jeszcze nikomu bezkarności (nawet tymczasowej). Konieczna jest możliwość czynnego opowiedzenia się za jedną ze stron. Zjawisko zмовы takiej możliwości dostarczyło, nawet jeśli nie było niczym zamiarem umożliwienie bezkarnego funkcjonowania takich grup jak the Shankill Butchers. Pytanie, na które należy odpowiedzieć w kontekście omówionych przykładów, brzmi następująco: Czy można uznać zмовę za wynik konspiracji ukierunkowanej na neutralizację PIRA? Zapewne nie. Zdaniem autora jest mało prawdopodobne (choć pamiętać należy o takich operacjach sił brytyjskich, jak na przykład Clockwork Orange)⁵⁶, aby zмова była ele-

⁵⁰ Ibidem [tłum. własne].

⁵¹ F. Holroyd, N. Burbridge, *War without Honour: True Story of Military Intelligence in Northern Ireland*, Kingston upon Hull 1989.

⁵² *Houses of the Oireachtas...*, op. cit.

⁵³ D. Cassel, S. Kemp, P. Pigou, S. Sawyer, *Report of the Independent International Panel on Alleged Collusion in Sectarian Killings in Northern Ireland*, Notre Dame (US-IN) 2006, s. 4.

⁵⁴ J. Weir, *John Weir's Affidavit*, miejsce sporządzenia nieznane, 1999.

⁵⁵ *Houses of the Oireachtas...*, op. cit., s. 25–26 [tłum. własne].

⁵⁶ Operacja „Mechaniczna Pomarańcza” rzekomo przeprowadzona została w latach 1974–1976 przez grupę niezidentyfikowanych (z wyjątkami) oficerów MI5. Prawdopo-

mentem zaplanowanej, długoterminowej strategii, koordynowanej przez wysokie dowództwo, pojedynczych ministrów lub Rząd Zjednoczonego Królestwa. Należy postrzegać znowę raczej jako działanie *ad hoc*, adaptację do trudnej i dynamicznej rzeczywistości *the Troubles*. Nie można odmówić siłom bezpieczeństwa, że funkcjonowały pod presją, usiłując znaleźć wyjście z konfliktu z poniesieniem jednocześnie jak najmniejszych strat własnych, cywilnych oraz ekonomicznych. Krytyczny charakter sytuacji nie tłumaczy jednak, jak owa samowola mogła mieć miejsce, jeśli nie było na nią przyzwolenia. Można wnioskować, że tolerowano znowę, ale nie jako standardowy instrument, lecz jako doraźne narzędzie, którego wykorzystanie usprawiedliwione było nagłą potrzebą – mimo że wiązało się to z naruszeniem prawa. W swoim raporcie Desmond de Silva pisze: „Mój ogólny wniosek jest taki, że była to rozmyślna i nikczemna klęska, ponoszona przez kolejne rządy, [klęska] w stworzeniu jasnej polityki i ram prawnych koniecznych do koordynowania agentów w granicach prawa”⁵⁷.

Przyczyny posłużenia się znową jako narzędziem są jednak zdaniem autora elementem szerszego problemu, mianowicie pragmatycznego postrzegania wszelkich metod mogących posłużyć do rozwiązania konfliktu – co wiąże się z pojęciem tzw. brudnej wojny. Innymi słowy, jest to problem swoistej „instrumentalizacji patologii” dokonywanej w „usprawiedliwionym” celu. Przykładem mogą być tortury nazywane *Five Techniques* (deprywacja snu, deprywacja wody i jedzenia, *stress position*⁵⁸, *hooding*⁵⁹, *sensory overload*⁶⁰). Były one stosowane przez Armię Brytyjską wobec podejrzanych o przynależność do PIRA. Wspominany już Meryln Rees, Minister Spraw Wewnętrznych Zjednoczonego Królestwa w latach 1974–1979, napisał w 1977 roku memorandum do premiera Jamesa Callaghana, w którym stwierdził: „Moim zdaniem (potwierdzonym przez Briana Faulknera⁶¹ przed

dobnym jej celem była destabilizacja rządu premiera Harolda Wilsona z Partii Pracy. Pośród wielu interesujących materiałów najbardziej wiarygodną ocenę tej hipotezy odnaleźć można w autoryzowanej przez MI5 publikacji: Ch. Andrew, *The Defence of the Realm: The Authorized History of MI5*, London 2009, s. 479–489.

⁵⁷ *The Rt Hon Sir Desmond de Silva QC...*, op. cit., s. 7 [tłum. własne].

⁵⁸ Polega na zmuszeniu przesłuchiwanego do przybrania na długi czas pozycji, w której ciężar całego ciała opiera się jedynie na kilku mięśniach.

⁵⁹ Polega na zakryciu workiem głowy przesłuchiwanego. Bywa łączone ze skuwaniem rąk.

⁶⁰ Polega na przeładowaniu sensorycznym, na przykład poprzez wystawienie przesłuchiwanego na długotrwały i uciążliwy hałas lub wysokie dźwięki.

⁶¹ Brian Faulkner, ostatni premier Irlandii Północnej, piastował urząd w latach 1971–1972.

jego śmiercią) decyzja o zezwoleniu na użycie tortur w Irlandii Północnej w latach 1971/72 została podjęta przez ministrów – w szczególności lorda Carringtona, ówczesnego Ministra Obrony⁶². Zgoda ta dotyczyła prawdopodobnie Operation Demetrius, którą armia wymierzyła w PIRA w 1971 roku. Tortury te były jednak wykorzystywane także później, długo po zakończeniu wspomnianej operacji, również na terytorium Wielkiej Brytanii⁶³. Podobną sytuację zaobserwować można także na poziomie lokalnym. Wspomniany wcześniej sierżant Weir pisze:

Pamiętam, że w 1970 albo 1971 roku służyłem jako młody konstabl, dwudziestoletni, w Strandtown. Miała wtedy miejsce amnestia na posiadanie uzbrojenia. Wielu ludzi oddało znaczące ilości broni palnej i amunicji różnego rodzaju. Oficerowie RUC przekazywali tę broń lokalnym członkom lojalistycznej organizacji paramilitarnej UDA za wiedzą przełożonych. Pewnego razu dostałem rozkaz od inspektora Dona Milligana, żeby wziąć trochę tych karabinów i załadować je do bagażnika samochodu. Nie wiem, gdzie je zawiózł, ale powszechnie wiadomo było, że taką broń przekazywano lojalistom, których moi koledzy popierali⁶⁴.

Warto wspomnieć – jak wykazało postępowanie przeprowadzone w formie Tribunal of Inquiry w Republice Irlandii (tzw. Smithwick Tribunal) – że zmowa zachodziła także pomiędzy republikanami a policją irlandzką (Gardaí). Potwierdza to raport trybunału, w którym sędzia Smithwick odnotował: „[Jestem] usatysfakcjonowany sposobem, w jaki niniejsze dowody potwierdzają fakt, że ktoś z Gardaí asystował IRA [w tym morderstwie]”⁶⁵. Chodzi o morderstwo dokonane przez PIRA 20 marca 1989 roku, którego ofiarami byli RUC Chief Superintendent H. Breen i RUC Superintendent R. Buchanan.

⁶² *Judicial Communications Office: Court Delivers “Hooded Men” Judgment, Summary of Judgment*, Belfast 2017, s. 4 [tłum. własne].

⁶³ Przykładem mogą być sprawy tzw. Czwórki z Guildford i Siódemki Maguire (The Guildford Four and The Maguire Seven) oraz Szóstki z Birmingham (The Birmingham Six) – skazanych (odpowiednio w 1975 i 1976 roku) za ataki bombowe przeprowadzone przez PIRA w Guildford i Birmingham jedynie dlatego, że zostali zmuszeni torturami do przyznania się do winy. Ostatecznie zostali niewinnieni – w trakcie lub po odbyciu kary, także pośmiertnie – odpowiednio w 1989 i 1991 roku.

⁶⁴ J. Weir, op. cit. [tłum. własne].

⁶⁵ *Report of the Tribunal of Inquiry into Suggestions that Members of An Garda Síochána or Other Employees of the State Colluded in the Fatal Shooting of RUC Chief Superintendent Harry Breen and RUC Superintendent Robert Buchanan on 20 March 1989*, Dublin 2013, s. 429 [tłum. własne].

Podsumowanie

Na podstawie przytoczonych przykładów, jeśli rozważymy znowę jako instrument zwalczania terroryzmu, ujawnia się szerszy problem. Mianowicie pewne narzędzia walki z terroryzmem, nawet legalnie wykorzystywane, mogą demoralizować funkcjonariuszy w taki sposób, że przekraczają oni granice prawa. Zostało już zarysowane, że w sytuacji służbowego przyzwolenia na łamanie prawa w imię większego dobra funkcjonariusze sił bezpieczeństwa zdani byli na własne sumienie. Brali udział w konflikcie nazywanym czasem „wojną domową”, a gdy regulacje lekceważone były nawet przez dowództwo i ministrów rządu, podejmowali działania, które uznawali za konieczne lub stosowne – *ergo* demoralizacja prowadząca do znowy nie jest konspiracją. Nie jest przedmiotem badania naukowego rozstrzygnięcie co do moralności danego postępowania, wskazana jest natomiast ocena jego legalności. W tym kontekście wykorzystywano wszystkie możliwe środki prawne, szczególnie często przyznając lojalistom status informatora/agenta, zapewniający im nietykalność. Jednak i to odbywało się ze złamaniem procedur, co stanowiło podstawowy mechanizm znowy. Stąd wniosek, że „przewidziana prawem znowa” prowadzić może do „znowy nielegalnej”. Bowiem kiedy nadzwyczajna sytuacja wymaga nadzwyczajnych środków, przekraczających uregulowania prawne, w „atmosferze przyzwolenia” funkcjonariusze decydują się na ich wykorzystanie. Nie da się wówczas uniknąć tego, że pod osłoną państwa znajdują się przestępcy, a nawet seryjni mordercy. „Instrumentalizacja patologii” w celu rozwiązania konfliktu może zatem nastąpić w ramach obowiązującego prawa, jeżeli jednak demoralizuje funkcjonariuszy, to przekroczą oni swoimi działaniami granice legalności. Przy tym wątpliwe jest, czy będą zdolni zapobiec negatywnym skutkom owego przekroczenia.

Podobna sytuacja miała miejsce już w czasie drugiej wojny burskiej (1899–1902), której epizod nazywany „sprawą Moranta” dzieli z konfliktem w Irlandii Północnej podobny mechanizm demoralizacji i osaczenia funkcjonariuszy/żołnierzy. Dotyczył on oddziału Bushveldt Carbineers (BVC), który prowadził działania partyzanckie na terytoriach kontrolowanych przez Burów z domniemanym pozwoleniem lorda Kitchenera na „niebranie jeńców”. Presja sytuacji oraz tolerancja dowództwa, jeśli chodzi o łamanie prawa, doprowadziły do serii brutalnych mordów na ludności cywilnej, co zakończyło się sądem wojskowym. Bezpośrednią przyczyną wszczęcia postępowania był list strzelca⁶⁶ Roberta Cochrane’a podpisany przez 15 żoł-

⁶⁶ *Trooper* (kawalerzysta, strzelec), odpowiednik szeregowego w oddziałach strzelców konnych.

nierzy BVC, w którym doniesiono dowództwu armii o patologicznej sytuacji w oddziale. Porucznik Morant i Handcock zostali rozstrzelani, porucznik Witton skazany na dożywotnie pozbawienie wolności, porucznik Picton zdegradowany, major Lenehan zwolniony ze służby, a kapitan wywiadu armii Alfred Taylor uniewinniony. Wszyscy oskarżeni to Australijczycy, natomiast Taylor był Brytyjczykiem, co uważane jest za jedyny powód przeoczenia jego sadyzmu i liczby ofiar cywilnych, za które odpowiadał⁶⁷.

W przypadku tzw. brudnej wojny, na którą składały się omówione zjawiska, wystarczające do jej podjęcia okazało się milczące porozumienie i przyzwolenie na działanie ponad prawem, w imię wspólnego dobra. Niezależnie od ocen moralnych zmowa podejmowana była zapewne w dobrej wierze, ale będąc wynikiem frustracji, nie mogła przynieść pozytywnych rezultatów. Nawet jeśli okazywała się operacyjnie skuteczna, z czasem coraz efektywniej demoralizowała siły mające odpowiadać za porządek publiczny. Przyczyniła się tym samym do eskalacji konfliktu – a wobec powszechnej brutalności mordercy mogą być niezauważalni; działając „po stronie państwa”, niekiedy stają się elementem jego aparatu bezpieczeństwa. Można zatem wnioskować, że jednym z najważniejszych czynników decydujących o przestrzeganiu regulacji przez strażników prawa jest ich stan psychiczny, co bywa ważniejsze od jakości legislacji. Jednakże system prawny i wynikające z niego kompetencje sił bezpieczeństwa mają niewątpliwy wpływ na poziom frustracji funkcjonariuszy, zwłaszcza w obliczu gwałtownych konfliktów. Nie tylko niedobór, ale również nadmiar uprawnień – połączony z nieumiejętnością należytego ich wykorzystania w kryzysowych warunkach – prowadzi zatem do nadużyć⁶⁸, wliczając w to znowę.

Poddając analizie przypadki Cochrane’a, Wallace’a i innych, nasuwa się wniosek, że jawność jest jednym z najlepszych sposobów na zapobieganie problemom podobnym do tych, z jakimi się mierzyli. Przede wszystkim jawność może być skutecznym sposobem na uchronienie się przed „instrumentalizacją patologii” – rozumianą jako posłużenie się (w granicach prawa lub przez przyzwolenie) takimi metodami, które prowadzą ostatecznie do demoralizacji, *ergo* podejmowania przez funkcjonariuszy nielegalnych dzia-

⁶⁷ Ch. Leach, *The Legend of Breaker Morant is Dead and Buried: A South African Version of the Bushveldt Carbineers in the Zoutpansberg: May 1901–April 1902*, Louis Trichardt 2012.

⁶⁸ Przykładem może być ponownie Czwórka z Guildford – dzięki możliwości wykorzystania siedmiodniowego terminu na przedstawienie zarzutów (na mocy Prevention of Terrorism Act 1974) funkcjonariusze Scotland Yard dysponowali czasem wystarczającym, by zmusić zatrzymanych (za pomocą wspomnianych wcześniej tortur) do wzięcia na siebie winy za przestępstwo, którego nie popełnili.

łań, jakich jak zмова. Jawność może być zatem skuteczną metodą, gdy chcemy zabezpieczyć legalne wykorzystywanie takich narzędzi. Desmond de Silva podsumował to w raporcie następująco:

Niezbędne jest, aby agenci zaangażowani [w ramach czynności operacyjnych] w poważne przestępstwa mogli być w każdym momencie sprawdzeni i poddani postępowaniu oraz aby zarzuty o zmovę z organizacjami terrorystycznymi były rygorystycznie sprawdzane. Być może najbardziej oczywistą i najważniejszą lekcją ze wszystkich jest to, że nie powinno było zająć ponad 23 lata sprawdzenie, rozwikłanie i opublikowanie pełnego zapisu zmovy w związku z morderstwem adwokata dokonanym w Zjednoczonym Królestwie⁶⁹.

Na wspomnianą długotrwałość postępowań dotyczących zmovy zasadniczy wpływ miała nowelizacja Official Secrets Act przyjęta w 1989 roku przez Parlament Zjednoczonego Królestwa. Przede wszystkim ograniczyła ona stanowczo jawność funkcjonowania sił bezpieczeństwa poprzez objęcie dożywotnim obowiązkiem milczenia wszystkich pracowników wywiadu, armii, administracji rządowej etc. mających dostęp do informacji niejawnych. Jednocześnie zlikwidowała ustanowiony w 1911 roku Public Interest Defence, kontratyp pozwalający ujawnić nawet ściśle tajne informacje, jeśli przemawiał za tym interes publiczny. Tym samym materiały dotyczące zmovy są najczęściej niedostępne nawet dla biura Police Ombudsman. Jednakże na podstawie dostępnych, przytoczonych tu danych dopuszczalny jest zdaniem autora wniosek, że zмова doprowadziła do radykalizacji i wydłużenia konfliktu, zamiast do jego skrócenia. Zatem zмова, rozważana jako specyficzny instrument zwalczania terroryzmu, okazuje się nieskuteczna i negatywna w skutkach. Możliwe jest jednak efektywne zwalczanie terroryzmu za pomocą „legalnych form” zmovy, bez poniesienia ujemnych jej skutków, jeżeli zagwarantuje się odpowiednie ramy prawne i wysoki poziom jawności funkcjonowania sił bezpieczeństwa.

⁶⁹ *The Rt Hon Sir Desmond de Silva QC...*, op. cit., s. 23 [tłum. własne].

COLLUSION AS AN INSTRUMENT OF COUNTER-TERRORISM, ON EXAMPLE OF THE TROUBLES

ABSTRACT

The subject of this article is the analysis of collusion – between British security forces and loyalist paramilitaries – as an instrument of counter-terrorism used during the Troubles in Northern Ireland. The goal is to demonstrate that collusion causes negative effects, among others that collusion can lead to the activity of serial and mass murderers under the state cover.

KEYWORDS

Northern Ireland, collusion, the Troubles, conflict, terrorism, MI5, UDA, IRA, United Kingdom

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA PRZEDMIOTOWA

1. Andrew Ch., *The Defence of the Realm: The Authorized History of MI5*, London 2009.
2. Cassel D., Kemp S., Pigou P., Sawyer S., *Report of the Independent International Panel on Alleged Collusion in Sectarian Killings in Northern Ireland*, Notre Dame (US-IN) 2006.
3. Collins E., McGovern M., *Killing Rage*, London 1998.
4. Conlon G., *Proved Innocent: the Story of Gerry Conlon of the Guildford Four*, London 1990.
5. Dillon M., *The Shankill Butchers: A Case Study of Mass Murder*, London 1994.
6. Holroyd F., Burbridge N., *War without Honour: True Story of Military Intelligence in Northern Ireland*, Kingston upon Hull 1989.
7. Ingram M., Harkin G., *Stakeknife; Britain's Secret Agents in Ireland*, Dublin 2012.
8. Leach Ch., *The Legend of Breaker Morant is Dead and Buried: A South African Version of the Bushveldt Carbineers in the Zoutpansberg: May 1901–April 1902*, Louis Trichardt 2012.
9. McDonald H., Cusack J., *UDA Inside the Heart of Loyalist Terror*, Dublin 2004.
10. McKittrick D., *Lost Lives: The Stories of the Men, Women and Children who Died as a Result of the Northern Ireland Troubles*, Edinburgh 2007.
11. McKeown M., *Post-Mortem; An Examination of the Patterns of Politically Associated Violence in Northern Ireland During the Years 1969-2001 as Reflected in the Fatality Figures for Those Years*, Dublin 2009.
12. Mullin Ch., *Error of Judgement: the Truth about the Birmingham Bombings*, Dublin 1997.
13. Ripley T., Chappel M., *Security Forces in Northern Ireland (1969–92)*, London 1993.
14. Sutton M., *Index of Deaths from the Conflict in Ireland*, Belfast 1994.
15. Thatcher M., *The Downing Street Years*, London 2010.
16. Wood I., *Crimes of Loyalty; A History of the UDA*, Edinburgh 2006.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

1. *Disturbances in Northern Ireland. Report of the Commission appointed by the Governor of Northern Ireland*, Belfast 1969.
2. *Hansard: House of Commons Debates for 12 December 2012*, London 2012.
3. *House of Commons – Home Affairs Committee, The Government's counter-terrorism proposals first report of session 2007-08, Volume II*, London 2008.
4. *Houses of the Oireachtas: Joint Committee on Justice, Equality, Defence and Women's Rights, Final Report on the Report of the Independent Commission of Inquiry into the Dublin and Monaghan Bombing*, Dublin 2004.
5. *Houses of the Oireachtas: Joint Committee on Justice, Equality, Defence and Women's Rights, Interim Report on the Report of the Independent Commission of Inquiry into the Dublin and Monaghan Bombings*, Dublin 2003.
6. *Joint Committee on the Draft Detention of Terrorist Suspects (Temporary Extension) Bills*, Lord Stevens of Kirkwhelpington, former Commissioner, Mr Andy Hayman, Former Assistant Commissioner, Metropolitan Police Oral Evidence, 2011, Q 287 – 318, London 2011.
7. *Judicial Communications Office: Court Delivers "Hooded Men" Judgment, Summary of Judgment*, Belfast 2017.
8. *Northern Ireland General Register Office; Census Of Population 1971; Summary Tabela: Northern Ireland*, Belfast 1975.
9. *Official Secrets Act 1989*, London 1989.
10. *Police Service of Northern Ireland: Police Recorded Security Situation Statistics*, Belfast 2017.
11. *Prevention of Terrorism (Temporary Provisions) Act 1974*, London 1974.
12. *Report of the Tribunal of Inquiry into Suggestions that Members of An Garda Síochána or Other Employees of the State Colluded in the Fatal Shooting of RUC Chief Superintendent Harry Breen and RUC Superintendent Robert Buchanan on 20 March 1989*, Dublin 2013.
13. *The Rt Hon Sir Desmond de Silva QC: The Report of the Patrick Finucane Review*, London 2012.

AGATA GOMÓŁKA

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej
E-MAIL: AGATA.GOMOLKA@DOCTORAL.UJ.EDU.PL

DATA ZGŁOSZENIA: 4.01.2018
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 28.04.2018

Wpływ międzypłciowej luki płacowej na wydajność pracy

STRESZCZENIE

Celem prezentowanego artykułu jest analiza przestrzennego zróżnicowania międzypłciowej luki płacowej w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2006–2015 oraz jej wpływu na wydajność pracy. Struktura opracowania przedstawia się następująco: w pierwszej części artykułu znajdziemy ogólną charakterystykę międzypłciowej luki płacowej oraz propozycję jej zmierzenia; następnie zaprezentowano opisową analizę przestrzennego zróżnicowania międzypłciowej luki płacowej w poszczególnych krajach Unii Europejskiej; w kolejnej części przedstawiono wyniki statystycznych analiz oddziaływania luki płacowej na wydajność pracy. Na końcu opracowania zamieszczono podsumowanie i wnioski. Zastosowanymi metodami badawczymi są studia literaturowe oraz analiza danych statystycznych udostępnionych przez Eurostat oraz Europejską Komisję Gospodarczą za lata 2006–2015.

SŁOWA KLUCZOWE

międzypłciowa luka płacowa, Unia Europejska, wydajność pracy

Wstęp

Problematyka równego poziomu wynagrodzeń kobiet i mężczyzn piastujących te same stanowiska jest często podejmowana. Dysproporcje w tym obszarze stanowią bowiem barierę w rozwoju, a w dalszej perspektywie wpływają negatywnie na rozwój gospodarczy krajów, których ten problem

dotyczy. Unia Europejska poświęca wiele czasu tej tematyce, jednak problem wydaje się do dziś nierozwiązany, co powoduje potrzebę jego dalszej analizy. Dlatego też celem prezentowanego opracowania jest analiza międzypłciowej luki płacowej oraz jej przestrzennego zróżnicowania w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2006–2015. W artykule starano się odpowiedzieć na następujące pytania badawcze: W którym kraju występuje największa międzypłciowa luka płacowa oraz czy luka płacowa wpływa na wydajność pracy?

Pytania badawcze zdeterminowały strukturę pracy. Na początku podjęto próbę zdefiniowania zjawiska nierówności w wynagrodzeniach ze względu na płeć oraz omówiono jeden ze sposobów jego zmierzenia. Dalsze części opracowania poświęcone zostały statystycznej analizie zróżnicowania międzypłciowej luki płacowej w wybranych krajach Unii Europejskiej oraz zbadaniu zależności między ową luką a wydajnością pracy. Ostatnia część artykułu to podsumowanie oraz prezentacja najważniejszych wniosków.

Ogólna charakterystyka międzypłciowej luki płacowej

Dążenie do równości płci w kontekście wynagrodzeń jest jednym z kluczowych aspektów działania Unii Europejskiej, o czym świadczy wiele wprowadzanych aktów prawnych¹. Mimo regulacji, które obowiązują we wszystkich krajach członkowskich, zjawisko międzypłciowej luki płacowej ciągle istnieje, co daje przyczynek do jego dalszej analizy. Kolejnym wyzwaniem jest zróżnicowanie występowania tego zjawiska w poszczególnych krajach Unii Europejskiej. W tym kontekście kluczowe staje się zmierzenie międzypłciowej luki płacowej w poszczególnych krajach oraz analiza porównawcza jej wartości.

Nierówność w wynagrodzeniach można określić jako sytuację, w której konkretna płeć (kobiety lub mężczyźni) nie może w pełni skorzystać z przywilejów dostępnych drugiej płci lub jest od niej gorzej traktowana². Definicja ta, choć oddaje istotę zjawiska, nie podaje jednocześnie szczegółowych wytycznych, jak je mierzyć.

¹ Przepis dotyczący dążenia do równości wynagrodzeń dla mężczyzn i kobiet za taką samą pracę pojawił się w momencie powstania Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej w 1957 roku (art. 119). Po latach potwierdzono go m.in. w traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (art. 8). Przepis o równości kobiet i mężczyzn jako podstawowej zasadzie można również znaleźć w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej (art. 23).

² Por. A. Zachorowska-Mazurkiewicz, *Istota nierówności w procesie rozwoju – podejście instytucjonalne*, [w:] *Współczesne wymiary nierówności w procesie globalizacji*, red. E. Okoń-Horodyńska, A. Zachorowska-Mazurkiewicz, Kraków 2011, s. 12.

W zależności od kraju występuje wiele sposobów mierzenia międzypłciowej luki płacowej, jednak żeby dane mogły być porównywalne, należy posłużyć się jedną miarą ustandaryzowaną, na przykład korzystając z Eurostatu³.

Międzypłciowa luka płacowa (*gender pay gap*) wedle definicji Eurostatu jest różnicą pomiędzy średnim zarobkiem brutto mężczyzn i średnim zarobkiem brutto kobiet za godzinę pracy. Jest ona wyrażona jako procent średnich zarobków brutto mężczyzn. Zależność w formie wzoru można przedstawić następująco:

$$\text{GPG} = \frac{W_m - W_k}{W_m} * 100 [\%],$$

gdzie:

W_m – średnie zarobki brutto mężczyzn przypadające na godzinę pracy

W_k – średnie zarobki brutto kobiet przypadające na godzinę pracy

Wartość wskaźnika GPG informuje, o ile procent wynagrodzenie kobiet jest mniejsze od wynagrodzenia mężczyzn. Wartości dodatnie interpretuje się jako dysproporcję wynagrodzeń na rzecz mężczyzn, natomiast wartości ujemne jako dysproporcję na rzecz kobiet.

Warto także podkreślić, że wskaźnik ten ze względu na swoją prostotę przekazuje tylko informacje o różnicy w wynagrodzeniach, bez uwzględniania dodatkowych czynników wpływających na tę dysproporcję, takich jak na przykład sytuacja rodzinna pracownika⁴. Podejmując próbę dokładniejszego zbadania tego zjawiska, należałoby się posłużyć rozbudowanym modelem ekonometrycznym. Niemniej jednak miernik ten informuje czytelnika o istocie luki oraz pozwala analizować zróżnicowanie występowania tego zjawiska, co czyni go wartościowym w dalszej analizie.

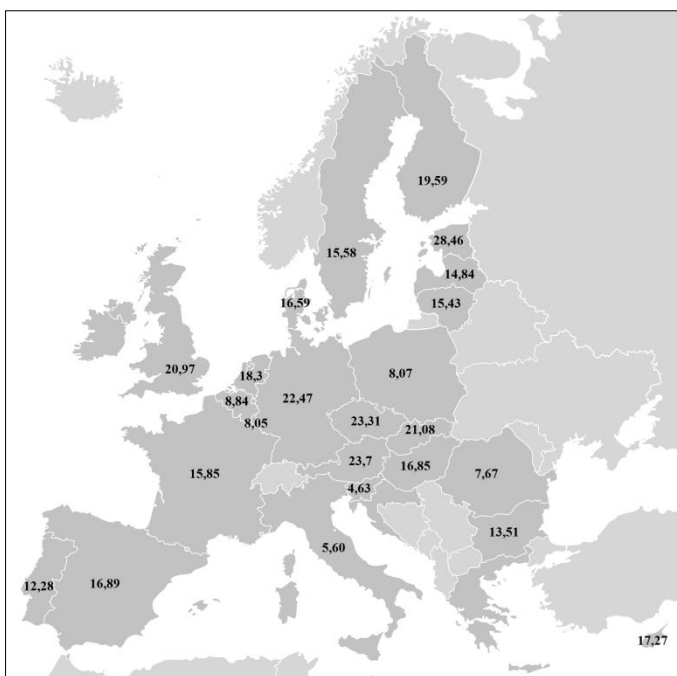
³ Eurostat (European Statistical Office) jest urzędem Komisji Europejskiej, który zajmuje się m.in. analizą danych statystycznych. Posługując się danymi prezentowanymi przez Eurostat, warto mieć na uwadze, że określa się tu tzw. lukę w formie nieskorygowanej, która w odróżnieniu od tzw. luki skorygowanej przedstawia stosunek wynagrodzeń pomiędzy płciami w ujęciu procentowym, nie uwzględniając przy tym takich aspektów, jak różnice wynikające z wymiaru czasu pracy, segment gospodarki, w którym dany pracownik jest zatrudniony, czy też posiadane wykształcenie.

⁴ E. Cukrowska-Tokarzewska, *She Cares and He Earns? The Family Gap in Poland*, „Ekonomia” 2015, nr 42, s. 3.

Przestrzenne zróżnicowanie międzypłciowej luki płacowej w wybranych krajach Unii Europejskiej

Dzięki danym udostępnianym przez Eurostat zjawisko międzypłciowej luki płacowej staje się nie tylko mierzalne, ale również porównywalne. Analiza przestrzennego zróżnicowania dysproporcji w wynagrodzeniach pomiędzy mężczyznami i kobietami pozwala na zlokalizowanie obszarów, na których jest ona największa lub najmniejsza. Na mapie 1 zaprezentowane są uśrednione wartości międzypłciowej luki płacowej w ujęciu procentowym za lata 2006–2015 dla 24 wybranych krajów Unii Europejskiej⁵.

Mapa 1. Międzypłciowa luka płacowa w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2006–2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat, [online] <http://ec.europa.eu/eurostat> [dostęp: 29.04.2018].

⁵ Z analizy wyłączono Irlandię, Grecję, Chorwację oraz Maltę ze względu na fakt, że na stronie Eurostatu nie udostępniono wartości dla tych krajów za wszystkie lata w okresie 2006–2015. Do analizy przyjęto wyłącznie państwa Unii Europejskiej, które w każdym roku w analizowanym okresie miały udostępnione oszacowane wartości międzypłciowej luki płacowej.

Patrząc na powyższą mapę, można zauważyć następujące zależności:

- We wszystkich analizowanych krajach średnie wartości międzypłciowej luki płacowej za lata 2006–2015 były dodatnie. Oznacza to, że wynagrodzenie mężczyzn za tę samą powierzoną pracę było wyższe niż wynagrodzenie kobiet.
- Tylko w sześciu analizowanych krajach Unii Europejskiej średnie wartości międzypłciowej luki płacowej były na poziomie jednocyfrowym. Pozostałe kraje charakteryzowały się dysproporcją w wynagrodzeniach na poziomie dwucyfrowym.
- Najniższą średnią wartość międzypłciowej luki płacowej odnotowano w Słowenii (4,63%), następnie we Włoszech (5,6%) oraz Rumunii (7,67%). Najwyższymi średnimi wartościami międzypłciowej luki płacowej charakteryzowały się: Wielka Brytania (20,97%), Słowacja (21,08%), Niemcy (22,47%), Czechy (23,31%), Austria (23,7%), Estonia (28,46%).
- Średnia za lata 2006–2015 dla analizowanych 24 krajów Unii Europejskiej wynosiła 15,66%. Wynik jest najbardziej zbliżony do średniej w Szwecji (15,58%) oraz Francji (15,85%).
- Poziom międzypłciowej luki płacowej w Polsce, mimo wprowadzenia zmian w kwestii równouprawnienia w wynagradzaniu w Kodeksie pracy dopiero w 2001 roku, nie był wysoki na tle innych państw Unii Europejskiej⁶.

Ukształtowane dysproporcje w wynagrodzeniach w poszczególnych krajach Unii Europejskiej mogą wynikać między innymi z ustroju politycznego. Dlatego też na zwalczanie międzypłciowej luki płacowej bez wątpienia ma wpływ ustawodawstwo w danym kraju. Dobrym przykładem jest Belgia, charakteryzująca się jednym z najniższych wskaźników międzypłciowej luki płacowej w latach 2006–2015. Jako pierwsza w Europie zorganizowała ona dzień równych płac, wprowadziła również układ zbiorowy pracy, który ma za zadanie gwarantować równouprawnienie w wynagradzaniu⁷.

Według literatury przedmiotu na poziom płac zarówno kobiet, jak i mężczyzn oddziałuje wiele czynników społeczno-ekonomicznych⁸. Na wysoką

⁶ P. Zwiech, *Dyskryminacja kobiet na rynku pracy w Polsce*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2010, nr 20, s. 271.

⁷ *Komunikat prasowy Komisji Europejskiej z dn. 9.12.2013 r.*, [online] http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-1227_pl.htm [dostęp: 29.04.2019].

⁸ K. Lewandowska-Gwarda, *Analiza przestrzennego zróżnicowania wynagrodzeń w Polsce w latach 2009–2012*, „Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych/Szkoła Główna Handlowa” 2014, nr 34, s. 9.

różnicę w wynagrodzeniach pomiędzy kobietami i mężczyznami może wpływać samoocena, która ze względu na swój charakter jest trudno mierzalna⁹. Przyczynę dysproporcji płacowych można również upatrywać w branżach, w których pracuje gorzej opłacana grupa (w Polsce w obszarze szeroko pojętej opieki społecznej kobiety stanowią większość zatrudnionych)¹⁰. Podejmowane są próby zbadania poszczególnych zmiennych w konkretnych branżach¹¹.

Zjawisko międzypłciowej luki płacowej wpływa negatywnie na pracowników gorzej opłacanych, którymi w zdecydowanej większości są kobiety. Dlatego warto przeanalizować przestrzenne zróżnicowanie wydajności pracy w analogicznym zbiorze państw Unii Europejskiej oraz sprawdzić, czy międzypłciowa luka płacowa wpływa (a jeśli tak, to w jakim stopniu) na wydajność pracy¹².

Przestrzenne zróżnicowanie wydajności pracy w wybranych krajach Unii Europejskiej

Wydajność pracy, analogicznie do międzypłciowej luki płacowej, może być prezentowana w różnych ujęciach¹³. W niniejszym opracowaniu będzie przedstawiona jako iloczyn PKB na pracującego, dzięki czemu dowiemy się, ile wytworzonego produktu krajowego brutto przypada na jedną aktywną zawodowo osobę¹⁴. Wartości związane z wydajnością pracy wybranych uprzednio krajów Unii Europejskiej zostały zaprezentowane na mapie 2.

⁹ E. Cukrowska, *Is It the Labour Market That Undervalues Women or Women Themselves? Evidence from Poland*, "Quantitative Methods in Economics" 2014, No. 1, s. 27.

¹⁰ A. Łopatka, *Poziom i przyczyny zróżnicowania wynagrodzeń w Polsce*, "Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2015, nr 401, s. 13.

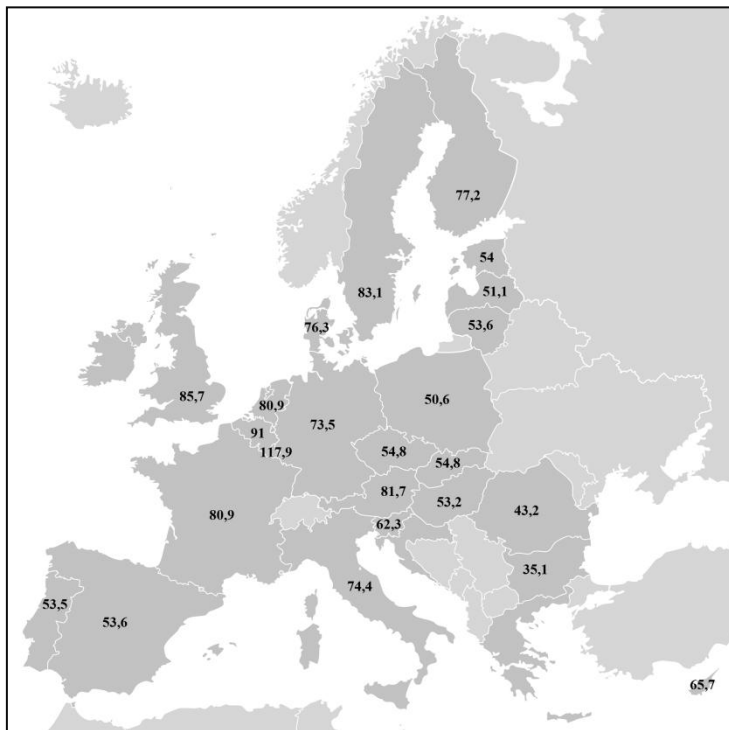
¹¹ A. Chojecka, J. Tyrowicz, *Zmienne pominięte a luka płacowa kobiet – wnioski z analizy uwzględniającej wydajność*, "Gospodarka Narodowa" 2017, nr 2 (288), s. 3.

¹² A. Adamczyk, T. Tokarski, R. W. Włodarczyk, *Przestrzenne zróżnicowanie płac w Polsce*, "Gospodarka Narodowa" 2009, nr 9, s.13.

¹³ T. Tokarski, *Przestrzenne zróżnicowanie płac w polskich powiatach*, "Studia Prawno-Ekonomiczne" 2012, t. LXXXV, s. 291.

¹⁴ Idem, *Statystyczna analiza regionalnego zróżnicowania wydajności pracy, zatrudnienia i bezrobocia w Polsce*, Warszawa 2005, s. 69.

Mapa 2. Średnia wydajność pracy w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2006–2015 (tys. USD, ceny stałe z 2015 roku)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze strony UNECE, [online] <http://w3.unece.org/PXWeb/en> [dostęp: 29.04.2018].

Z powyższej mapy można wywnioskować¹⁵:

- Najniższą średnią wydajność pracy odnotowano w takich krajach, jak Bułgaria (35,2 tys. USD) i Rumunia (43,2 tys. USD).
- Najwyższą wydajnością pracy charakteryzował się Luksemburg (117,9 tys. USD). Wysoką wydajnością odznaczały się również pozostałe państwa założycielskie.
- Średnia dla wszystkich analizowanych krajów Unii Europejskiej wynosiła 67,8 tys. USD.

¹⁵ Por. K. Filipowicz, T. Tokarski, *Zróznicowanie wydajności pracy w Europie – na podstawie grawitacyjnego modelu wzrostu gospodarczego*, [w:] *Zróznicowanie rozwoju współczesnej Europy*, red. A. Nowosad, R. Wiśła, Kraków 2016, s. 313.

- Państwa należące do Europy Środkowo-Wschodniej charakteryzowały się najniższymi wskaźnikami wydajności pracy w całym analizowanym okresie.
- Polska charakteryzowała się niską wydajnością pracy, ponad dwukrotnie niższą niż w Luksemburgu.
- Cypr charakteryzował się wydajnością pracy zbliżoną do średniej dla wszystkich analizowanych krajów.
- Wydajność pracy, biorąc pod uwagę początek i koniec analizowanego okresu, spadła w takich krajach, jak Włochy, Luksemburg, Finlandia czy Austria. W pozostałych analizowanych państwach wydajność zwiększyła się. Najbardziej na Słowacji, w Polsce, w Rumunii oraz na Litwie.

Po przeanalizowaniu przestrzennego zróżnicowania zarówno międzypłciowej luki płacowej, jak i wydajności pracy warto sprawdzić, czy oba te wskaźniki oddziałują na siebie i jaki jest ewentualny kierunek tych oddziaływań.

Oszacowanie parametrów funkcji produkcji z międzypłciową luką płacową

Analizując oddziaływanie międzypłciowej luki płacowej na poziom rozwoju ekonomicznego wybranych krajów Unii Europejskiej, wykorzystano koncepcję makroekonomicznej funkcji produkcji Cobba-Douglasa (1928), którą można zaprezentować za pomocą poniższego wzoru (1)¹⁶:

$$Y = AK^{\alpha}L^{1-\alpha},$$

gdzie:

Y – wielkość wytworzonego produktu

K, L – nakłady kapitału i pracy

A – łączna produktywność czynników produkcji (*total factor productivity*), przy założeniu, że $A > 0$; A wyznacza również poziom zaawansowania technologicznego gospodarki¹⁷

¹⁶ Por. P. Dykas, T. Misiak, *Endogenizacja wybranych wskaźników rozwoju ekonomicznego na poziomie polskich powiatów*, [w:] *Regionalne zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego Polski*, red. M. Trojak, Kraków 2013, s. 242; T. Tokarski, *Oszacowanie regionalnych funkcji produkcji*, „Wiadomości Statystyczne” 2008, nr 10, s. 44

¹⁷ Idem, *Matematyczne modele wzrostu gospodarczego (ujęcie neoklasyczne)*, Kraków 2009, s. 17.

α – elastyczność produkcji względem nakładów kapitału przy założeniu, że $\alpha \in (0; 1)$.

Podzielenie powyższego równania (1) przez liczbę pracujących L (przy założeniu, że $L > 0$) pozwala przejść od funkcji produkcji do funkcji wydajności pracy, co prezentuje poniższy wzór (2):

$$y = Ak^\alpha,$$

gdzie:

$y = Y/L$ – wydajność pracy

$k = K/L$ – techniczne uzbrojenie pracy

Funkcję wydajności pracy zaprezentowaną równaniem (2) rozszerzono, zakładając, iż poziom łącznej produktywności czynników produkcji jest tym wyższy, im niższa jest międzypłciowa luka płacowa. Wówczas równanie (2) można zaprezentować następująco:

$$y = ae^{\beta g} k^\alpha$$

lub (3)

$$\ln y = b + \beta g + \alpha \ln k$$

gdzie $b = \ln a$ ¹⁸.

Parametry zaprezentowanego równania wydajności pracy oszacowano w programie statystycznym GRETL metodą najmniejszych kwadratów (MNK) bez efektów indywidualnych (*fixed effects*). Nieuwzględnienie efektów indywidualnych wynikało stąd, że są one mocno współliniowe z luką płacową (w estymacjach, w których lukę tę uzależniono od efektów indywidualnych, skorygowany współczynnik determinacji wynosił 0,902). Do równania wprowadzono zmienną zerojedynkową d_k przyjmującą wartość 1 w latach 2008–2015, a więc w okresie wybuchu światowego kryzysu finansowego oraz w latach następnych. Oszacowane MNK parametrów tego równania zaprezentowano w Tabeli 1.

¹⁸ Druga postać funkcji powstała w wyniku zlogarytmowania logarytmem naturalnym funkcji poprzedniej, tj. $y = ae^{\beta g} k^\alpha$.

Tabela 1. Oszacowane parametry funkcji wydajności pracy (3)

Zmienna niezależna	Współczynnik	Błąd stand.	t-Studenta	wartość p	
Stała	0,140083	0,132309	1,0588	0,2908	
g	-0,254395	0,124471	-2,0438	0,0421	**
$\ln k$	0,875692	0,0282854	30,9591	<0,0001	***
d_k	-0,0978228	0,0201768	-4,8483	<0,0001	***
Wsp. determ. R-kwadrat	0,802851	Skorygowany R-kwadrat		0,800344	
Liczba obserwacji		240			

Źródło: opracowanie własne za pomocą programu statystycznego GRETL.

Oszacowane parametry zastosowanego w analizie równania w znacznym stopniu pozwalają scharakteryzować zależność pomiędzy wartościami międzypłciowej luki płacowej i wydajnością pracy, co było przedmiotem jednego z pytań badawczych postawionych w opracowaniu. Świadczy o tym chociażby wartość współczynnika skorygowanego R^2 (0,800344). Pozwala ona wnioskować, że model został dość dobrze dopasowany (zmienne niezależne opisywały wydajność pracy w 80%).

Na podstawie zaprezentowanych w Tabeli 1 oszacowań parametrów równania można zauważyć charakter zależności pomiędzy wartościami międzypłciowej luki płacowej a wydajnością pracy. W analizowanym okresie dysproporcja pomiędzy wynagrodzeniem kobiet i mężczyzn ujemnie oddziaływała na wydajność pracy, o czym świadczy oszacowanie parametru β (-0,254395). Jego wartości wskazują, że im wyższa była międzypłciowa luka płacowa (przy danym technicznym uzbrojeniu pracy wyrażonym parametrem k), tym niższe wartości osiągał poziom wydajności pracy i odwrotnie, tj. im niższa była dysproporcja pomiędzy wynagrodzeniem kobiet i mężczyzn (przy danym technicznym uzbrojeniu pracy wyrażonym parametrem k), tym wyższe wartości osiągał poziom wydajności pracy. Wartość p w odniesieniu do oszacowanego parametru na poziomie 0,0421 oznacza, że pomiar był istotny statystycznie (prawdopodobieństwo przypadkowości pomiaru wynosiło 4,2%).

Analizując oszacowania parametrów funkcji wydajności pracy, można również zauważyć siłę reakcji produkcji na zmianę technicznego uzbrojenia pracy, która zmierzona została za pomocą współczynnika elastyczności produkcji względem technicznego uzbrojenia pracy (0,875692). Miara ta określa zmianę wielkości produkcji (w ujęciu procentowym) spowodowaną

1-procentową zmianą technicznego uzbrojenia pracy (*ceteris paribus*). Wartość p w odniesieniu do oszacowanego parametru na poziomie $<0,0001$ oznacza, że pomiar również był istotny statystycznie.

Warta podkreślenia jest także zależność pomiędzy łączną produktywnością czynników produkcji a wystąpieniem światowego kryzysu finansowego¹⁹, scharakteryzowana za pomocą oszacowanego parametru przy zmiennej zerowej d_k ($-0,0978228$). Interpretując wartości powyższego parametru, można wysnuć wniosek, że na skutek światowego kryzysu finansowego łączna produktywność czynników produkcji w wybranych krajach Unii Europejskiej spadła o ok. 9,8% w porównaniu do lat ubiegłych, co było negatywnym zjawiskiem. Prawdopodobieństwo przypadkowości pomiaru w kontekście tego parametru wynosiło $<0,0001$.

Wnioski

Odpowiedni poziom wynagradzania zarówno kobiet, jak i mężczyzn jest warunkiem koniecznym osiągnięcia zrównoważonego wzrostu gospodarczego. Dysproporcje w płacach mogą być determinantą relokacji środków inwestycyjnych, całych przedsiębiorstw lub też przyczynkiem do ruchów migracyjnych do innych państw. Dlatego też międzypłciowa luka płacowa jest oceniana jako negatywne zjawisko występujące we wszystkich analizowanych krajach Unii Europejskiej. W niektórych państwach dysproporcja w wynagradzaniu mężczyzn i kobiet sięga 20–30%, co oznacza, że kobiety musiałyby pracować znacznie dłużej w celu otrzymania takiego samego wynagrodzenia. Wpływa to negatywnie nie tylko na morale poszczególnych pracowników, ale również na ich wydajność.

Poziom wynagrodzenia powinien być adekwatny do powierzonej pracownikowi pracy. Warto jednak pamiętać, że wynagrodzenie uzależnione jest również od innych społeczno-ekonomicznych czynników zarówno na szczeblu mikroekonomicznym, jak i makroekonomicznym. Wydaje się, że interwencja państwa nie zlikwiduje całkowicie międzypłciowej luki płacowej, może natomiast wpływać na jej zmniejszenie odpowiednimi narzędziami. Przykłady państw, w których odnotowano wartości międzypłciowej luki płacowej na poziomie jednocyfrowym, pokazują, że można zmniejszać tę dysproporcję. Warto wnikliwie monitorować to zjawisko i starać się zmniejszać jego zasięg, ponieważ – jak zostało to zaprezentowane za pomocą prostego równania – międzypłciowa luka płacowa negatywnie wpływa na poziom wydajności pracy (przy danym technicznym jej uzbrojeniu).

¹⁹ W niniejszym opracowaniu przyjęto rok 2008 jako początek światowego kryzysu finansowego.

THE IMPACT OF THE GENDER PAY GAP ON LABOR PRODUCTIVITY

ABSTRACT

The aim of the article is to analyze territorial differentiation of the gender pay gap in selected European Union countries in 2006–2015 and its impact on labor productivity. The structure of the study is as follows: The first part of the article presents the general characteristics of the gender pay gap and a proposal for measuring it. Next, a descriptive analysis of the territorial differentiation of the gender pay gap in selected countries of the European Union is presented. The following part of the article presents the results of statistical analysis of the impact of the gender pay gap on labor productivity. The study ends with a summary and conclusions drawn from previous considerations. The applied research methods are literature studies and analysis of statistical data made available by Eurostat and UNECE for the years 2006–2015.

KEYWORDS

gender pay gap, European Union, labor productivity

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA PRZEDMIOTOWA

1. Adamczyk A., Tokarski T., Włodarczyk R. W., *Przestrzenne zróżnicowanie płac w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” 2009, nr 3.
2. Chojcka A., Tyrowicz J., *Zmienne pominięte a luka płacowa kobiet – wnioski z analizy uwzględniającej wydajność*, „Gospodarka Narodowa” 2017, nr 2 (288).
3. Cukrowska E., *Is It the Labour Market That Undervalues Women or Women Themselves? Evidence from Poland*, “Quantitative Methods in Economics” 2014, No. 1.
4. Cukrowska-Tokarzewska E., *She Cares and He Earns? The Family Gap in Poland*, „Ekonomia” 2015, nr 42.
5. Dykas P., Misiak T., *Endogenizacja wybranych wskaźników rozwoju ekonomicznego na poziomie polskich powiatów*, [w:] *Regionalne zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego Polski*, red. M. Trojak, Kraków 2013.
6. Filipowicz K., Tokarski T., *Zróżnicowanie wydajności pracy w Europie – na podstawie grawitacyjnego modelu wzrostu gospodarczego*, [w:] *Zróżnicowanie rozwoju współczesnej Europy*, red. A. Nowosad, R. Wiśła, Kraków 2016.
7. Lewandowska-Gwarda K., *Analiza przestrzennego zróżnicowania wynagrodzeń w Polsce w latach 2009–2012*, „Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych/Szkoła Główna Handlowa” 2014, nr 34.
8. Łopatka A., *Poziom i przyczyny zróżnicowania wynagrodzeń w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2015, nr 401.
9. Tokarski T., *Matematyczne modele wzrostu gospodarczego (ujęcie neoklasyczne)*, Kraków 2009.
10. Tokarski T., *Oszacowanie regionalnych funkcji produkcji*, „Wiadomości Statystyczne” 2008, nr 10.
11. Tokarski T., *Przestrzenne zróżnicowanie płac w polskich powiatach*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2012, t. LXXXV.

12. Tokarski T., *Statystyczna analiza regionalnego zróżnicowania wydajności pracy, zatrudnienia i bezrobocia w Polsce*, Warszawa 2005.
13. Zachorowska-Mazurkiewicz A., *Istota nierówności w procesie rozwoju – podejście instytucjonalne*, [w:] *Współczesne wymiary nierówności w procesie globalizacji*, red. E. Okoń-Horodyńska, A. Zachorowska-Mazurkiewicz, Kraków 2011.
14. Zwiech P., *Dyskryminacja kobiet na rynku pracy w Polsce*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2010, nr 20.

DOKUMENTY

1. Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą (Dz.U.04.90.864/2).
2. TFUE – Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), DzU C326 z 26.10.2012.
3. Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (DzU C 303 z 14.12.2007).

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

1. Eurostat, [online] <http://ec.europa.eu/eurostat> [dostęp: 29.04.2018].
2. UNECE, [online] <http://w3.unece.org/PXWeb/en> [dostęp: 29.04.2018].
3. European Commission. Press Release Database, [online] http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-1227_pl.htm [dostęp: 29.04.2018].

BARBARA CYREK

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej
E-MAIL: CYREK.BARBARA@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 5.01.2018
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 30.04.2018

Problem fluktuacji danych w badaniach prowadzonych w cyberprzestrzeni – casus komentarzy internetowych

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje zagadnienie metodologii badań internetowych w kulturze dystrakcji i informacyjnej nadpodaży. Współczesna socjologia Internetu mierzy się nie tylko z niekontrolowanym przyrostem danych, ale również z ich zmiennością, która zachodzi w czasie rzeczywistym. W pracy omówiono zjawisko badania komentarzy internetowych, w przypadku których analiza fluktuacji danych daje informacje na temat mechanizmów komunikowania w cyberprzestrzeni. Jednocześnie podniesione zostały etyczne dylematy wykorzystania tego materiału badawczego.

SŁOWA KLUCZOWE

big data, netnografia, dane zmienne, dane stające się, badania Internetu

Słowo wstępne

Kłeska urodzaju danych wydaje się znamieną dla kultury cyfrowej i społeczeństwa informacyjnego. W globalnym kontekście społecznym hipertrofia informacji implikuje atrofię wrażliwości¹, jest katalizatorem zjawisk takich

¹ M. Szpunar, *Wrażliwość (nie tylko) artystyczna*, „Kultura i Społeczeństwo” 2017, nr 1, s. 123–134.

jak anestetyka (zniesienie zdolności doznawania)² i desensytyzacja (odwrażliwienie na bodźce)³. Nadmiar informacyjny powoduje także niedostatek uwagi⁴, która jest zasobem słabo powiększalnym⁵. Jednak jest ona kluczowa dla szeroko rozumianej ekonomii mediów, w przypadku których zainteresowanie odbiorców generuje zyski. Zagadnienie to porusza między innymi teoria agenda-setting Maxwella McCombsa i Donalda Shawa, w której agenda jest hierarchią priorytetów⁶. Tym samym uwaga staje się kategorią niezwykle pożądaną, szczególnie zważywszy na fakt, że stanowi ona filtr kształtujący w jednostce obraz rzeczywistości. Marek Krajewski określa dzisiejszą kulturę jako „kulturę dystrakcji” i stwierdza, że „jednostki nigdy nie działają na podstawie tego, jakie jest środowisko ich życia, ale raczej na podstawie tego, co w jego obrębie dostrzegają, na czym się koncentrują, co czynią istotnym. Uwaga stwarza dla jednostki rzeczywistość, bo decyduje o tym, co istnieje i jest obecne, ale też chroni ją przed nadmiarem informacji, a tym samym pozwala jej w ogóle działać”⁷. Jednak ta swoista ochrona przed przebodźcowaniem nie oznacza nieświadomości istnienia treści, które nie zostały zaabsorbowane. W praktyce może to oznaczać, że świadome doświadczanie ma potencjał przekraczania zbioru tych informacji, na których zogniskowana jest uwaga⁸. Jak trafnie stwierdzają Michał Wierzchoń i Aleksandra Gruszka, „przyglądając się jakiejś złożonej scenie, nasza uwaga koncentruje się jedynie na niewielkim fragmencie doświadczenia percepcyjnego. Niewątpliwie jednak mamy wrażenie dostępu do szeregu innych informacji, na których uwaga nie została skoncentrowana. A zatem do pewnego stopnia przetwarzamy również świadomie informacje, na których nie koncentruje się nasza uwaga”⁹.

² W. Welsch, *Estetyka i anestetyka*, tłum. M. Łukasiewicz, [w:] *Postmodernizm. Antologia przekładów*, red. R. Nycz, Kraków 1998, s. 520–546.

³ M. Szpunar, *Wrażliwość...*, op. cit.

⁴ H. Simon, *Designing Organizations for an Information-Rich World*, [in:] *Computers, Communications, and the Public Interest*, ed. M. Greenberger, Baltimore 1971, s. 40–41.

⁵ M. Szpunar, *Nowe-stare medium. Internet między tworzeniem nowych modeli komunikacyjnych a reprodukowaniem schematów komunikowania masowego*, Warszawa 2012, s. 125–133.

⁶ M. E. McCombs, D. L. Shaw, D. H. Weaver, *New Directions in Agenda-setting Theory and Research*, „Mass Communication and Society” 2014, Vol. 17, No. 6, s. 781–802.

⁷ M. Krajewski, *Kultura dystrakcji – deficyty uwagi i strategie jej kumulacji*, [online] http://krajewskimarek.blox.pl/resource/Ekonomia_uwagi.doc [dostęp: 3.01.2017].

⁸ V. A. Lamme, *Why Visual Attention and Awareness Are Different*, „Trends in Cognitive Sciences” 2003, No. 7 (1), s. 12–18; H. C. Lau, D. Rosenthal, *Empirical Support for Higher-order Theories of Conscious Awareness*, „Trends in Cognitive Sciences” 2011, No. 15 (8), s. 365–373.

⁹ M. Wierzchoń, A. Gruszka, *Czy uwaga ekstensywna jest świadoma? O relacjach uwagi i świadomości w kontekście teorii stanów uwagi*, „Studia Psychologiczne” 2011, t. 49, z. 3, s. 45.

Nadpodaż danych a badania internetowe

Świadomość faktu, że coś zostało pominięte, że jakimś treściom czy zagadnieniom nie poświęcono dostatecznie dużo uwagi, jest szczególnie ważna w nauce. Naukowiec świadomy swoich ograniczeń zachowuje w konstruowaniu wniosków większą ostrożność, a warto pamiętać, że pochopne dokonywanie uogólnień jest bliższe wiedzy potocznej niż naukowej¹⁰. Co więcej, sam dobór metodologii badawczej wiąże się z pytaniem o neutralność aksjologiczną badacza¹¹. Zagadnienie to jest niezwykle istotne w świetle występowania w mediach cyfrowych nadpodaży danych, których obfitość (przy korzystaniu z klasycznych metod badawczych) wiąże się z koniecznością ich ograniczenia. Z pomocą przychodzą tu mechanizmy analizy *big data*, czyli danych, które – jak pisze Maria Mach-Król – „pochodzą ze źródeł nieustrukturyzowanych, takich jak strumień kliknięć w www, sieci społecznościowe (Twitter, blogi, Facebook), nagrania wideo ze sklepów, nagrania rozmów w call center itp., informacje w czasie rzeczywistym z czujników [...] i innych urządzeń identyfikujących”¹². Magdalena Wójcik podkreśla, że terminem *big data* określa się duże, nieuporządkowane i dynamicznie zmieniające się zbiory danych¹³. Analiza skupień, modele predykcyjne czy analiza reguł asocjacyjnych to tylko niektóre tradycyjne techniki *data mining*¹⁴. Mechanizmy wydobywania informacji z gąszczu danych nie wymagają ich ograniczenia, co więcej – pierwsze definicje *big data* mówią o maksymalizowaniu liczby danych celem wydobycia wartości informacyjnych¹⁵.

Na drugim biegunie badań prowadzonych w Internecie lokuje się etnografia internetowa, tak zwana netnografia. Badania internetowe początkowo służyły triangulacji danych, uzupełnieniu tradycyjnej antropologii czy etnografii analizą zjawisk zachodzących w cyberprzestrzeni rozumianej jako przedłużenie rzeczywistości pozawirtualnej. Niemniej, jak słusznie uważa Dariusz Jemielniak,

¹⁰ M. Szpunar, *Nauka przeciw fałszerstwom?*, [w:] *Człowiek – media – edukacja*, red. J. Morbitzer, E. Musiał, Kraków 2013, s. 380–387.

¹¹ Ibidem.

¹² M. Mach-Król, *Analiza i strategia big data w organizacjach*, „Studies & Proceedings of Polish Association for Knowledge Management” 2015, Vol. 74, s. 41.

¹³ M. Wójcik, *Big data w zarządzaniu informacją – przegląd wybranych zagadnień*, [w:] *Inspiracje i innowacje: zarządzanie informacją w perspektywie bibliologii i informatologii*, red. S. Cisek, Kraków 2016, s. 64.

¹⁴ M. Mach-Król, op. cit., s. 51.

¹⁵ M. Tabakow, J. Korczak, B. Franczyk, *Big Data – definicje, wyzwania i technologie informatyczne*, „Informatyka ekonomiczna” 2014, nr 1 (31), s. 141.

[...] badanie zachowań wyłącznie wirtualnych (bez prób łączenia ich z zachowaniami tych samych osób z dala od komputera, a nawet bez badania zachowań tych samych osób w różnych społecznościach wirtualnych) ma o tyle praktyczny sens, że zachowania wirtualne niekoniecznie zawsze mają związek z trwałymi zachowaniami i postawami offline. Oznacza to, że etnografie wirtualne [...] otwierają dla antropologów i badaczy organizacji nowe pole badawcze i możliwości analizy zachowań, które wcześniej nie występowały lub nie dawały się badać¹⁶.

Zarówno etnografia tradycyjna, jak i netnografia jako podstawową technikę wykorzystują obserwację: czynną, opartą na uczestnictwie biernym lub peryferyjnym albo też wariant pośredni¹⁷. Badania internetowe w naukach społecznych mają charakter dwojaki: są to badania medium, jakim jest sieć, lub też badania prowadzone drogą elektroniczną¹⁸. Choć nie jest to oczywiste, obie formy badań możliwe są do przeprowadzenia dzięki internetowym komentarzom, które badacz nie tylko analizuje, ale również może za ich pomocą wywoływać dane, jednocześnie dokonując wirtualnej obserwacji następstw swoich działań.

Analiza komentarzy może być stosowana z wykorzystaniem algorytmów dedykowanych *big data*, jest też często wykorzystywana w badaniu medialnych dyskursów. W drugim wypadku nadpodaż danych nie jest zjawiskiem pożądanym. Jak zwróciła uwagę Małgorzata Lisowska-Magdziarz, w analizie dyskursu „znacznie istotniejsza jest dokładność, wszechstronność i szczegółowość badań niż duży rozmiar analizowanego materiału. Lepiej zatem wybrać materiał mniejszy, lecz możliwy do dokładnego zbadania”¹⁹.

Co jednak znamienne dla internetowych komentarzy, ich przyrost nie jest kontrolowany. Nie sposób ocenić, kiedy przestanie ich przybywać (lub ubywać). Warto przy tym pamiętać, że badania przekazu bazują na analizie treści, która, jak określił to Bernard Berelson, jest techniką badawczą służącą „obiektywnemu, systematycznemu i ilościowemu opisowi jawnej zawartości komunikatów”²⁰. Definicja ta budzi pewne wątpliwości, szczególnie dotyczące obiektywizmu oraz ilościowego charakteru. Zwraca na to uwagę Karolina Szczepaniak, która słusznie stwierdza, iż obiektywizm może tu być

¹⁶ D. Jemielniak, *Netnografia, czyli etnografia wirtualna – nowa forma badań etnograficznych*, „Prakseologia” 2013, nr 154, s. 98–99.

¹⁷ K. Jurek, *Badania społeczne w internecie. Wirtualna etnografia w teorii i praktyce*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2013, nr 1 (41), s. 90.

¹⁸ M. Szpunar, *Badania Internetu vs. badania w Internecie, czyli jak badać nowe medium – podstawowe problemy metodologiczne*, „Studia Medioznawcze” 2007, nr 2 (29), s. 80–89.

¹⁹ M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza tekstu w dyskursie medialnym: Przewodnik dla studentów*, Kraków 2007, s. 44.

²⁰ Cyt. za: ibidem, s. 13.

jedynie postulatem. Konieczne jest „zachowanie świadomości, że zewnętrzne warunki społeczno-kulturowe, wewnętrzne przekonania i hierarchia wartości, a nawet sam cel badań i motywacje do ich podjęcia (każdorazowo zindywidualizowane) mogą mieć, i zazwyczaj mają, wpływ na samego badacza i wyniki jego analiz”²¹. Z kolei – jak konstatuje badaczka – „sama «ilościowość» opisu może okazać się w niektórych kwestiach nie tylko niewystarczająca, ale i zawodna”²². Analiza treści pozwala na ocenę „zawartości przekazów informacyjnych z punktu widzenia pewnych standardów przyjętych przez badacza”²³. Standardy te muszą być przejrzyste, a metoda możliwa do powtórzenia. Zarówno proces badawczy, jak i analityczny muszą – jak zawsze w badaniach społecznych – cechować się transparentnością²⁴. Stąd analiza treści, będąca podstawą badań przekazów medialnych, sama w sobie jest techniką niełatwą i wymagającą konsekwencji oraz skrupulatności. Fluktuacja analizowanego materiału badawczego nie czyni zadania łatwiejszym.

Struktura komentarzy często nastrocza badaczowi trudności. Komentarze do tekstu (lub jego fragmentów) mieszają się z komentarzami do innych komentarzy, stąd też prześledzenie toku dyskusji może być czasochłonne, a w przypadku utraty części danych nawet niemożliwe. W świetle teorii sieci społecznych, czyli struktur relacji pomiędzy społecznymi podmiotami²⁵, należy zwrócić uwagę również na wzajemne powiązanie internetowych treści, w których funkcjonowaniu szczególną rolę mogą odgrywać nie tyle znaczenia, ile przepływy. Uwikłanie w pewną strukturę społeczną warunkuje współzależność pomiędzy podmiotami, tym samym sieć jest niezwykle czułą, „żywą tkanką”, odpowiadającą na wszelkie, nawet nieznaczne zmiany, które w jej obrębie dokonują się na różnych poziomach²⁶. Tym samym zmiana w komentowanym tekście lub zmiana w jednym komentarzu może spowodować kaskadę edycji i usunięć innych komentarzy, zatem przyczynić się do całkowitej inwersji w materiale badawczym.

²¹ K. Szczepaniak, *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitas Lodzensis: Folia Sociologica” 2012, t. 42, s. 85.

²² Ibidem.

²³ D. P. Cartwright, *Zastosowania analizy treści*, [w:] *Metody badań socjologicznych*, oprac. S. Nowak, Warszawa 1965, s. 150.

²⁴ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, tłum. W. Betkiewicz et al., Warszawa 2006, s. 522.

²⁵ S. Wasserman, K. Faust, *Social Network Analysis: Methods and Applications*, Cambridge 2009.

²⁶ N. M. Moolenaar, *A Social Network Perspective on Teacher Collaboration in Schools: Theory, Methodology and Applications*, „American Journal of Education” 2012, No. 1, s. 10–11.

Młodsze pokolenia internautów – cyfrowi tubylcy – ma trudności z pisanem i czytaniem długich, linearnych tekstów²⁷. Implikuje to sytuację, w której komentarze pisane są chaotycznie, bez interpunkcji, często z użyciem skrótów lub nawet mają postać wyłącznie linku. Jak pisze Szpunar: „zamiast argumentować, przesyłamy dyskutantowi linka, zwalniając się niejako z konieczności udowadniania jakieś hipotezy, przerzucając tę odpowiedzialność na zewnętrzny zasób, traktowany dodatkowo przez niektórych jako obiektywny. Ciężar dowodowy spoczywa zatem nie na nas, a na wyszukiwarkach”²⁸. Komunikacja za pomocą linków nastrocza trudności badaczom Internetu, również w przypadku komentarzy – czy wartość merytoryczną takiej wypowiedzi należy ocenić na podstawie wartości merytorycznej komunikatu, do którego ona prowadzi? Być może warto tak skonstruowane komentarze klasyfikować osobno.

Ponadto, jak konstatuje William Mitchell, „nowoczesność pociąga za sobą hegemonię widzenia i mediów wizualnych”²⁹. Wzrokocentryzm skutkuje kondensacją warstwy słownej, a często komentarze mają postać wyłącznie grafiki. Zjawisko to, szczególnie przy stosowaniu analizy treści, wymaga dekodowania znaczeń w opublikowanych obrazach, a tym samym sięgnięcia po metodologiczny dorobek badań wizualnych.

Wybór komentarzy jako źródła danych rodzi liczne zapytania metodologiczne, a rozmaite podejścia badawcze kładą nacisk na inne aspekty analizy. W przypadku *big data* szczególne znaczenie będzie mieć ilość – klasyczne definicje zakładają tutaj, że im więcej danych do zbadania, tym lepiej. Na przeciwnym biegunie lokuje się analiza dyskursu, w perspektywie której nadmiar materiału nie jest zjawiskiem pożądanym – ważniejsze staje się jego wielopłaszczyznowe, wszechstronne i wnikliwe przebadanie. Krytyczna analiza dyskursu dąży do badania ukrytych relacji przyczynowości pomiędzy praktykami dyskursywnymi a szerszymi strukturami społecznymi i kulturowymi. Z kolei analiza treści bazuje na jawnej zawartości komunikatów – kontekst nie musi być tutaj znany. Nie istnieje jedyna słuszna metodologia analizy komentarzy internetowych. Dobór metody warunkowany jest przez hipotezy badawcze i to badacz sam musi określić, jakich efektów swojej pracy oczekuje.

²⁷ M. Prensky, *Digital Natives, Digital Immigrants*, [online] <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> [dostęp: 1.12.2017].

²⁸ M. Szpunar, *Imperializm kulturowy Internetu*, Kraków 2017, s. 86.

²⁹ W. J. T. Mitchell, *Pokazując widzenie: krytyka kultury wizualnej*, „Artium Quaestiones” 2006, nr XVII, s. 280.

Komentarze internetowe stanowią specyficzne źródło danych ze względu na ich różnorodność, a często również zmienność i nietrwałość. Wstępne zapoznanie się z materiałem badawczym może pozwolić na określenie różnorodności komentarzy w ich warstwie formalnej. To wstępne ustalenie, czy w komentarzach prócz linearnego tekstu występują linki, obrazy, gify, emotikony lub hasztagi, pozwoli skonstruować narzędzia do analizy niejednorodnego materiału. Jednak bez względu na formę badacz musi liczyć się z fluktuacją danych, które niemal zawsze mogą zostać utracone lub zmienione.

Fluktuacja danych – casus komentarzy

Analiza internetowych komentarzy jest przedsięwzięciem na pozór łatwym, nie wymaga bowiem specjalistycznych narzędzi. Może ją przeprowadzić każdy, kto posiada dostęp do sieci. Materiał badawczy jest niezwykle cenny, gdyż stanowią go wypowiedzi występujące w sytuacjach naturalnych, zatem – jak pisze Małgorzata Lisowska-Magdziarz – „prawdziwe, niespreparowane, niepokawałkowane, niedopasowane uprzednio do celu naszych badań”³⁰. Szczególnie istotny jest tu klucz kategoryzacji danych, który należy przyjąć w zależności od celu przeprowadzanych badań, a tym samym techniki badawczej (analiza językowa, analiza frekwencyjna etc.). Słabą stroną takich badań jest niemożność scharakteryzowania komentujących pod względem społeczno-demograficznym³¹, a często nawet ocena, czy pod kilkoma różnymi nickami³² nie kryje się ta sama osoba – ponieważ cyberprzestrzeń w szerokim zakresie funduje anonimowość. Zadanie to ułatwić może połączenie licznych stron www na przykład z Facebookiem czy kontem Google+, dzięki któremu komentujący zamiast nickiem podpisany jest imieniem i nazwiskiem. Ułatwia to dotarcie do autora komentarza. Niemniej podstawowe umiejętności informatyczne, takie jak na przykład określenie adresu IP nadawcy, wydają się kluczowe w badaniu komentarzy internetowych. Co więcej, bez wyspecjalizowanych narzędzi nie sposób nawet określić, czy autorem komentarza jest człowiek, czy też stworzony w tym celu program, dlatego też badacz powinien mieć świadomość słabych stron przeprowadzanej przez siebie analizy i wszelkie zastrzeżenia zawrzeć pod-

³⁰ M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza tekstu...*, op. cit., s. 25.

³¹ D. Jemielniak, op. cit.

³² Nick (*nickname*) to określenie pseudonimu, loginu, identyfikatora lub nazwy użytkownika na portalach, forach internetowych, a także podczas logowania do rozmaitych usług, np. poczty e-mail.

czas opracowywania wniosków. Można się zatem zgodzić, iż zasadniczą trudnością w przeprowadzeniu rzetelnych i obiektywnych badań nad komentarzami internetowymi jest dobór próby. Ważne jest nie tylko źródło komentarzy, ale również czas i sposób ich gromadzenia, a także ich specyfika (tekst, link, emotikon, grafika lub połączenie kilku form).

Casus 1: dane wywoływane³³ przez badacza

Jeżeli wywoływanie danych następuje w internetowych serwisach do tego przeznaczonych, takich jak na przykład kreatory ankiet, wówczas badacz sam decyduje o terminie zamknięcia systemu i zakończeniu badania. W przypadku komentarzy szczególnie cenna jest naturalność sytuacji wyrażenia opinii przez badanych. Tym samym ustrukturyzowane serwisy służące zbieraniu danych nie mogą zostać wykorzystane. Zamiast tego w roli przestrzeni badawczej sprawdzą się blogi, serwisy informacyjne czy media społecznościowe. Te ostatnie wypracowały własne, prymitywne narzędzia do zbierania danych – coraz częściej stanowią one nie tylko pole, ale i instrumentarium badawcze³⁴. W tych wirtualnych przestrzeniach istnieją dwie podstawowe możliwości wywołania komentarzy:

- a) stworzenie własnego tekstu³⁵ i opublikowanie go w sieci z możliwością komentowania,
- b) napisanie komentarza, który sprowokuje innych internautów do wypowiedzi.

Taki sposób wywoływania danych pozwala na uzyskanie komentarzy w interesującym badacza obszarze. Posunięcie to wydaje się szczególnie uzasadnione w przypadku badania zagadnień o niewielkiej popularności. Należy jednak bardzo ostrożnie podejść do wyboru miejsca publikacji tek-

³³ W nauce mówi się o danych wywołanych i zastanych. Ponieważ przyrost komentarzy jest niekontrolowany i może trwać (poza pewnymi szczególnymi przypadkami opisanymi w dalszej części artykułu) w zasadzie bez końca, w tym przypadku proponuję postrzegać je jako formę niedokonaną.

³⁴ B. Cyrek, *Media społecznościowe – nowa przestrzeń nauki*, „Kognitywistyka i Media w Edukacji” 2016, nr 2, s. 45–56.

³⁵ Może to być również tekst kogoś innego, opublikowany przez badacza w swoistym kontekście, specyficznym czasie, opatrzony nietypowym komentarzem etc. Tekst rozumiany jest tutaj jako każde zdarzenie komunikacyjne: tekst pisany, film, obraz etc. – zob. M. Rygielska, *O „tekście kultury”*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2015, nr 1, s. 27–43; P. Garncarek, *Teksty kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, „Acta Universitatis Lodziensis: Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 2010, nr 17, s. 99.

stu, ponieważ może ono determinować wydzźwięk pojawiających się komentarzy.

Wywoływanie komentarzy wzbudzać może wątpliwości natury etycznej. Czy zachęcanie internautów do komentowania bez informowania ich o tym, że ich wypowiedzi stanowią materiał badawczy, jest z etycznego punktu widzenia dopuszczalne? Nie bez znaczenia jest tu fakt, że komentujący wypowiadają się publicznie, zatem świadomi są tego, że ich słowa może czytać i wykorzystać każdy inny internauta. Kolejne zastrzeżenia wynikają z pytania, czy wypowiedzi powstałe w odpowiedzi na komentarz badacza mają taką samą wartość jak te, które pojawiły się niesprobowane. Naukowiec musi mieć świadomość, że dane te bez jego ingerencji nigdy by nie powstały. Mamy wprowadzić do czynienia ze stosunkowo nowym, nieznanym klasykom socjologii materiałem badawczym, niemniej jednak tego typu problemy etyczne są doskonale znane choćby z obserwacji uczestniczącej niejawnej, której wiele uwagi poświęca Kodeks Etyki Socjologa. Wśród zawartych tam zasad znajduje się następująca informacja: „[...] w niektórych przypadkach zastosowanie tej formy badań może być uzasadnione. Na przykład wówczas, gdy można przypuszczać, iż uczestnicy, wiedząc, że są badani, zmienią swoje zachowanie”³⁶. Zagadnienie to podejmują również Martyn Hammersley i Paul Atkinson, zdaniem których rzeczywistość społeczną należy badać w jej naturalnym, niezakłóconym przez badacza stanie³⁷. Jawność badania może bowiem wpłynąć na jego wynik. Tak zwanego efektu Hawthorne³⁸ można uniknąć, informując badanych dopiero po przeprowadzeniu badania, celem uzyskania zgody na wykorzystanie ich wypowiedzi.

Fluktuacja danych zawartych w komentarzach wywoływanych przez badacza może się pojawiać na kilku poziomach, co jest charakterystyczne dla wszelkich nieustrukturyzowanych internetowych narzędzi badawczych. Po pierwsze, zasadniczą kwestią jest moment zaprzestania pobierania materiału badawczego. Przyrost danych jest tu trudny do kontrolowania (chyba że badacz jest autorem komentowanego tekstu i w pewnym momencie usunie go lub wyłączy możliwość komentowania). Nie można kategorycznie stwierdzić, kiedy dane przestaną napływać lub kiedy ich napływ będzie następował w ilościach na tyle niewielkich (lub stosunkowo niewielkich), że zaprzestanie pobierania materia-

³⁶ *Kodeks etyki socjologa*, [online] <http://pts.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/kodeks.pdf> [dostęp: 9.03.2018].

³⁷ M. Hammersley, P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, tłum. S. Dymczyk, Poznań 2000, s. 16.

³⁸ S. R. G. Jones, *Was There a Hawthorne Effect?*, [online] <https://www.economics.mcmaster.ca/research/publications/working-papers/1985-1999/91-01.pdf> [dostęp: 7.03. 2018].

łu nie wpłynie znacząco na wynik badania. Wydaje się, że w kontekście kultury nadmiaru³⁹ i kryzysu uwagi można założyć, iż „cykl życia” tekstu, do którego komentarze bierze się na warsztat badawczy, jest współcześnie krótki. Jednak cyberprzestrzeń rządzi się prawami hipertekstu – nie sposób przewidzieć, czy nagłe zdarzenie (skandal, katastrofa, wypowiedź autorytetu) nie wznowi dyskusji nad danym problemem, a w sieci linków uwaga internautów nie zostanie ponownie skierowana na tekst, pod którym gromadziliśmy komentarze do analizy. W tym kontekście wartościowe wydaje się powrót do danego tekstu po jakimś czasie i ponowna weryfikacja komentarzy, co z pewnością niesie potencjał poznawczy. Jak podkreśla Magdalena Szpunar: „dzięki danym zebranych w różnym czasie możemy lepiej rozumieć kontekst historyczny, opisywać i wyjaśniać zmiany”⁴⁰.

Kolejną zasadniczą kwestią fluktuacji danych zawartych w komentarzach jest ich e d y c j a. Zjawisko to jest powszechne, ponieważ obecnie większość portali internetowych dopuszcza możliwość wprowadzenia zmian w opublikowanym przez siebie komentarzu. Rozwiązaniem tego problemu może być zapisywanie zrzutów ekranu i porównanie ewentualnych zmian w treści poszczególnych wypowiedzi. Nawet jeśli historia edycji jest widoczna i z łatwością możliwa do przesledzenia, badacz musi liczyć się z faktem, że zmiany zachodzić mogą w czasie rzeczywistym i nigdy nie ma całkowitej pewności co do tego, że wszystkie edycje zostały uwzględnione⁴¹. Przypadek ten również nastrocza wątpliwości natury etycznej: skoro internauta zmienił swą wypowiedź, czy należy uwzględniać jej pierwotną wersję? Warto także zastanowić się nad przyczyną dokonanej edycji – czy na przykład była to reakcja na wypowiedź innego internauty? Wydaje się, że rzetelnych informacji w tym zakresie nie sposób uzyskać bez skontaktowania się z autorem edytowanej wypowiedzi.

Istotną (jeśli nie najważniejszą) kwestią jest również zjawisko u t r a c e n i a d a n y c h, kiedy autor komentarza skasuje swoją wypowiedź⁴².

³⁹ T. Szlendak, *Kultura nadmiaru w czasach niedomiaru*, „Kultura Współczesna” 2013, nr 1, s. 7–26.

⁴⁰ M. Szpunar, *Internet w procesie gromadzenia danych o charakterze wtórnym*, „Studia Medioznawcze” 2009, nr 2 (37), s. 141.

⁴¹ Wyjątkiem jest zupełne zamknięcie napływania i edycji danych, tj. usunięcie tekstu, pod którym zbierano materiał badawczy, ewentualnie zablokowanie możliwości komentowania, co na wielu portalach równoznaczne jest z ukryciem wszystkich dotąd opublikowanych komentarzy.

⁴² W przypadku wywoływania danych za pomocą komentarza badacza pod publikacją innej osoby komentarze internautów mogą zostać usunięte przez administratora danej witryny. Przypadek ten zostanie opisany w dalszej części artykułu.

Sytuacji tej pozwalają uniknąć zrzuty ekranu. Niemniej po raz kolejny pojawia się tu dylemat etyczny: czy można wykorzystać w badaniu wypowiedź, z której internauta się wycofał? Jak zauważa Magdalena Szpunar, ochrona praw internautów biorących udział w badaniach prowadzonych w sieci powinna polegać między innymi na zapewnieniu możliwości wycofania się z badania na każdym etapie jego realizacji⁴³. Jednak w przypadku obserwacji ukrytej kwestia ta wydaje się znacznie bardziej skomplikowana. Sposobem rozwiązania tego etycznego konfliktu – zarówno w przypadku edycji, jak i usunięcia danych – może być uwzględnienie ilości komentarzy zmienionych/usuniętych w statystyce ilościowej, co pokaże rozmiar problemu, jednak bez włączenia do analizy jakościowej treści edytowanych bądź skasowanych przez autorów. Innym rozwiązaniem może być wspomniane już odtajnienie badania *post factum* i próba uzyskania zgody na wykorzystanie materiału uzyskanego w sposób niejawnny.

Casus 2: dane wywoływane przez inną osobę

W przypadku analizy komentarzy wywołanych przez inną osobę, tj. umieszczonych pod tekstem, który nie został przez badacza w tym celu zaprojektowany, niezwykle ważna jest świadomość specyfiki materiału badawczego.

Ważną rolę odgrywa tu sam autor publikacji⁴⁴, o której opinie brane są na warsztat badawczy. Po pierwsze, osoba taka może – niczym badacz wywołujący dane pod swoim tekstem – sama komentować swoją publikację celem wzbudzenia dyskusji. Co ważne, nie ma pewności, czy nie robi tego anonimowo. Jeżeli autor publikuje komentarze w sposób jawny, to znaczy bierze udział w dyskusji nad swoją publikacją, należy jego wypowiedzi potraktować oddzielnie od reszty komentarzy. Być może warto osobnej kategoryzacji poddać również opinie publikowane w odpowiedzi na komentarze autora – które być może nie pojawiłyby się, gdyby ten nie wziął udziału w dyskusji. Jeżeli jednak eksponent pozostanie anonimowy, zdemaskowanie go wydaje się niemożliwe. Zastrzeżenie to warto ująć w opisie prowadzonych badań, bowiem jego świadomość rzuca nowe światło na materiał badawczy.

Wspomniany wcześniej „cykl życia” tekstów w Internecie ma niebagatelne znaczenie w przypadku analizy komparatystycznej. Porównanie ko-

⁴³ M. Szpunar, *Badania Internetu...*, op. cit., s. 89.

⁴⁴ Wypada podkreślić, iż autor publikacji niekoniecznie musi posiadać prawa autorskie do tekstu, który stanowi jej treść. Może to być również wykorzystanie cudzego dzieła w rozmaity sposób.

mentarzy pod kilkoma publikacjami powinno uwzględniać datę upublicznienia ich w sieci. Jeżeli jeden tekst widnieje w Internecie od miesiący, drugi natomiast zaledwie kilka dni, istnieje prawdopodobieństwo, że pod tym drugim pojawią się jeszcze nowe, cenne opinie. Kwestia tego, kiedy zaprzestać pobierania materiału badawczego, jest niezwykle trudna. Badacz sam musi dokonać oceny, uwzględniając aktualne wydarzenia z danej dziedziny lub na przykład średni czas znaczącego przyrostu ilości komentarzy na danym portalu (dzięki porównaniu czasu dodawania komentarzy pod innymi publikowanymi tam treściami).

Prócz niekontrolowanego przyrostu danych w tym wypadku badacz musi się liczyć także z problemem ich edycji bądź utracenia. W niektórych serwisach historia edycji komentarza widoczna jest wyłącznie dla administratora strony. W takich wypadkach zewnętrzny obserwator zmuszony jest bazować na zrzutach ekranu, jeżeli pragnie prześledzić zmiany w badanych wypowiedziach. Zagadnienie utracenia danych jest tutaj znacznie bardziej newralgiczne.

W przypadku brania na warsztat komentarzy wywołanych przez inną osobę szczególnie istotny jest fakt, że mogą one zostać usunięte nie tylko przez ich autorów, ale również przez szeroko rozumianych administratorów danej witryny: czy to w mediach społecznościowych, czy na blogach, czy w mediach informacyjnych etc. Pierwszym zagrożeniem jest tutaj usunięcie całej komentowanej publikacji lub nagłe wyłączenie możliwości jej komentowania – jeżeli badacz nie zapisywał danych na dysku, wówczas utraci je bezpowrotnie. Drugi wariant jest znacznie bardziej skomplikowany i wiąże się z licznymi mechanizmami komunikacji w cyberprzestrzeni.

Dobrym przykładem są tu komentarze zamieszczane na Facebooku, które narażone są na usunięcie z wielu stron: przez samych komentujących, przez administratorów (grup, wydarzeń, stron fanowskich), a także przez moderatorów Facebooka, czyli z pewnego metapoziomu. Przykład Facebooka nie jest odosobniony – podobne mechanizmy narażenia na utracenie danych zachodzą na rozmaitych portalach, nie tylko społecznościowych, ale również informacyjnych etc. Należy liczyć się z tym, iż wiele serwisów zawiera w regulaminach klauzulę o prawie do usuwania komentarzy wulgarnych, obrażających uczucia religijne etc. Pytanie, które musi sobie zadać sam badacz, brzmi następująco: Czy komentarze *ad personam*, zawierające inwektywy lub nieodnoszące się zupełnie do treści publikacji rzeczywiście wnoszą coś wartościowego do badań?

Nie jest oczywiście przesądzone, że usunięte wypowiedzi miały niską wartość merytoryczną. Należy pamiętać o regule homofilii, prowadzącej do

homogenizacji środowiska społecznego⁴⁵, której mechanizmy zdaniem Jamesa Fishkina wzmacniane są przez cyberprzestrzeń⁴⁶. W praktyce oznacza to, że moderator danej witryny może usunąć wypowiedź choćby dlatego, że nie przystaje ona do powszechnego na tej stronie dyskursu⁴⁷.

W przypadku usuwania własnych komentarzy można mówić o o d o l n e j u t r a c i e d a n y c h, natomiast ich kasowanie przez administratorów będzie utratą o d g ó r n ą. Wydaje się, iż ta druga sytuacja nie niesie z sobą bagażu etycznych dylematów: komentujący nie wycofał się ze swojej opinii, lecz osoba trzecia usunęła jego głos z toczącej się dyskusji. Usunięte wypowiedzi mogą stanowić niemały odsetek całości toczącej się w komentarzach polemiki. Jest to osobne zagadnienie, które powinno wzbudzić zainteresowanie badacza. Odpowiedzi na pytania „ile komentarzy ilu osób usunięto?” oraz „co było w ich treści?” pozwolą poznać panujące na danej stronie mechanizmy zarządzania dyskusją. Dotarcie do takich danych nie jest zadaniem łatwym, ale nie jest też niemożliwe. Pomagają tutaj zrzuty ekranu, jak również informacje pochodzące z samego serwisu, na przykład komunikat o tym, że „komentarz został usunięty przez...” lub – stosowane na przykład na Facebooku – oznaczenia graficzne⁴⁸. Niewątpliwą wartością badania będą d a n e n a t e m a t f l u k t u a c j i d a n y c h w okresie ich zbierania – nie tylko ilościowe (zmieniająca się liczba komentarzy), ale również jakościowe (zmieniające się treści). Badacz może – a w niektórych sytuacjach nawet powinien – próbować poznać motywy usuwania wypowiedzi (własnych lub cudzych), kontaktując się z osobami, które tego dokonały. Wiedza taka ma ogromny potencjał poznawczy w naukach o komunikacji społecznej, w szczególności o mechanizmach komunikowania drogą online.

⁴⁵ M. Szpunar, *Imperializm...*, op. cit., s. 34.

⁴⁶ *Debating Deliberative Democracy*, eds. J. Fishkin, P. Laslett, Malden 2006.

⁴⁷ Zjawisko to przedstawiłam w grudniu 2016 roku na konferencji naukowej „Technologiczna utopia czy dyktat Technopolu – rozważania o technologicznych zależnościach ponowoczesnych społeczeństw” zorganizowanej przez Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Przedmiotem referatu był dyskurs komentarzy internetowych dotyczących bionicznych protez dla psów. Internetowe zbiórki pieniędzy i aukcje charytatywne na rzecz finansowania operacji zwierząt były ściśle strzeżone przez administratorów, a wypowiedzi podające w wątpliwość zasadność podejmowanych działań niezwłocznie usuwano, nie podejmując nawet prób dyskusowania z adwersarzami.

⁴⁸ Jeżeli użytkownik Facebooka był gościem wirtualnego wydarzenia lub członkiem grupy, lecz został zablokowany przez administratora (lub usunął się sam), jego komentarze nie zostają automatycznie skasowane, a nazwa jego profilu wyświetlana jest w innym kolorze.

Podsumowanie

Internet stał się tkanką naszego życia – konstatuje Manuel Castells⁴⁹. Tym samym badania społeczne z konieczności zainteresowały się cyberprzestrzenią, która niesie z sobą ogromny potencjał jako pole i narzędzie badawcze. Internetowe komentarze jako wypowiedzi powstające w sytuacjach naturalnych stanowią nietuzinkowy, ale też niełatwy materiał do analizy. Szczególnie ważny jest tutaj dobór próby – czas i miejsce oraz okres gromadzenia danych. W odpowiedzi na informacyjną nadpodaż współczesnej kultury powstały mechanizmy analizy *big data*, jednak nie są one właściwe mniejszym zbiorom danym, z którymi przychodzi się mierzyć netnografom czy badaczom dyskursów. Badacz, który decyduje się na analizę komentarzy, musi zwrócić szczególną uwagę na fakt, że pracuje na danych zmieniających się w czasie rzeczywistym – danych stających się.

Nie bez znaczenia jest tu również kwestia społeczno-demograficznej charakterystyki osób wypowiadających się w komentarzach. Ich wieku, płci czy wykształcenia nie sposób określić – co więcej, współcześnie przeciętny badacz nie może nawet ocenić, czy materiał badawczy nie został stworzony przez zaprogramowaną do komentowania maszynę. Warto mieć te kwestie na uwadze przy doborze materiału do analizy: dla jednych problemów badawczych będą one znamienne, dla innych zaś wtórne.

Analiza komentarzy może obejmować dane wywoływane zarówno przez badacza, jak i przez osoby trzecie. Ingerencja badającego w materiał może rodzić wątpliwości co do naturalności wypowiedzi przez niego sprowokowanych, warto zatem rozważyć odłączenie tak uzyskanych danych od tych, które się jedynie zastało, a wyniki ich odrębnych omówień zestawić ze sobą.

Główny problem w analizie internetowych komentarzy stanowi kwestia możliwie nieskończonych przemian materiału badawczego pod względem zarówno ilościowym, jak i jakościowym. Zaprzymanie pobierania danych konieczne jest w celu podjęcia dalszego etapu badań, lecz badacz musi mieć świadomość, że zbiór, na którym pracuje, został przez niego sztucznie zamknięty, a materiał zmienia się nieustannie. Sam przyrost danych w badaniach mediów stanowi *nihil novi*, czego przykładem jest choćby regularne wydawanie drukowanej prasy (a tej nie bada się dopiero po zamknięciu danego tytułu). W badaniach Internetu problem ten okazuje się jeszcze szerszy, czego szczególnym przykładem są komentarze na stronach www. Zagadnienie edycji oraz możliwości oddolnego i odgórnego utracenia da-

⁴⁹ M. Castells, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, tłum. T. Hornowski, Warszawa 2003, s. 11.

nych jest nowym wyzwaniem dla badaczy mediów. Zapisywanie zrzutów ekranu pozwala zaobserwować zmiany w ilości i jakości komentarzy, niemniej wykorzystywanie materiału, który został zmieniony lub usunięty, budzi etyczne kontrowersje. Ilościowa analiza fluktuacji danych wydaje się aksjologicznie neutralna, gdyż podnosi wiarygodność badania. Wymaga ona jednak wzmożonej pracy nad zebraniem materiałem.

THE PROBLEM OF DATA FLUCTUATION IN RESEARCH CARRIED OUT IN CYBERSPACE – THE CASUS OF ONLINE COMMENTS

ABSTRACT

The article deals with the issue of Internet research methodology in the culture of distraction and informational oversupply. Contemporary internet sociology is facing not only the uncontrolled data growth, but also their variability, which takes place in real time. The work discusses the phenomenon of the analysis of online comments, where the analysis of data fluctuation gives information on the mechanisms of communication in cyberspace. At the same time, the ethical dilemmas of using this research material have been raised.

KEYWORDS

big data, netnography, variable data, becoming data, internet research

BIBLIOGRAFIA

1. Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, tłum. W. Betkiewicz et al., Warszawa 2006.
2. Cartwright D. P., *Zastosowania analizy treści*, [w:] *Metody badań socjologicznych*, oprac. S. Nowak, Warszawa 1965.
3. Castells M., *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, tłum. T. Hornowski, Warszawa 2003.
4. Cyrek B., *Media społecznościowe – nowa przestrzeń nauki*, „Kognitywistyka i Media w Edukacji” 2016, nr 2.
5. *Debating Deliberative Democracy*, eds. J. Fishkin, P. Laslett, Malden 2006.
6. Garncarek P., *Teksty kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, „Acta Universitatis Lodzensis: Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 2010, nr 17.
7. Hammersley M., Atkinson P., *Metody badań terenowych*, tłum. S. Dymczyk, Poznań 2000.
8. Jemielniak D., *Netnografia, czyli etnografia wirtualna – nowa forma badań etnograficznych*, „Prakseologia” 2013, nr 154.
9. Jones S. R. G., *Was There a Hawthorne Effect?*, [online] <https://www.economics.mcmaster.ca/research/publications/working-papers/1985-1999/91-01.pdf> [dostęp: 7.03.2018].
10. Jurek K., *Badania społeczne w internecie. Wirtualna etnografia w teorii i praktyce*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2013, nr 1 (41).

11. *Kodeks etyki socjologa*, [online] <http://pts.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/kodeks.pdf> [dostęp: 9.03.2018].
12. Krajewski M., *Kultura dystrakcji – deficyty uwagi i strategie jej kumulacji*, [online] http://krajewskimarek.blox.pl/resource/Ekonomia_uwagi.doc [dostęp: 3.01.2017].
13. Lamme V. A., *Why Visual Attention and Awareness Are Different*, "Trends in Cognitive Sciences" 2003, No. 7 (1).
14. Lau H. C., Rosenthal D., *Empirical Support for Higher-order Theories of Conscious Awareness*, "Trends in Cognitive Sciences" 2011, No. 15 (8).
15. Lisowska-Magdziarz M., *Analiza tekstu w dyskursie medialnym: Przewodnik dla studentów*, Kraków 2007.
16. Lisowska-Magdziarz M., *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków 2004.
17. Mach-Król M., *Analiza i strategia big data w organizacjach*, "Studies & Proceedings of Polish Association for Knowledge Management" 2015, Vol. 74.
18. McCombs M. E., Shaw D. L., Weaver D. H., *New Directions in Agenda-setting Theory and Research*, "Mass Communication and Society" 2014, Vol. 17, No. 6.
19. Mitchell W. J. T., *Pokazując widzenie: krytyka kultury wizualnej*, „Artium Quaestiones” 2006, nr XVII.
20. Moolenaar N. M., *A Social Network Perspective on Teacher Collaboration in Schools: Theory, Methodology and Applications*, "American Journal of Education" 2012, No. 1.
21. Prensky M., *Digital Natives, Digital Immigrants*, [online] <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> [dostęp: 1.12.2017].
22. Rygielska M., *O „tekście kultury”*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2015, nr 1.
23. Simon H., *Designing Organizations for an Information-Rich World*, [in:] *Computers, Communications, and the Public Interest*, ed. M. Greenberger, Baltimore 1971.
24. Szczepaniak K., *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitas Lodziensis: Folia Sociologica” 2012, t. 42.
25. Szlendak T., *Kultura nadmiaru w czasach niedomiaru*, „Kultura Współczesna” 2013, nr 1.
26. Szpunar M., *Badania Internetu vs. badania w Internecie, czyli jak badać nowe medium – podstawowe problemy metodologiczne*, „Studia Medioznawcze” 2007, nr 2 (29).
27. Szpunar M., *Imperializm kulturowy Internetu*, Kraków 2017.
28. Szpunar M., *Internet w procesie gromadzenia danych o charakterze wtórnym*, „Studia Medioznawcze” 2009, nr 2 (37).
29. Szpunar M., *Nauka przeciw fałszerstwom?*, [w:] *Człowiek – media – edukacja*, red. J. Morbitzer, E. Musiał, Kraków 2013.
30. Szpunar M., *Nowe-stare medium. Internet między tworzeniem nowych modeli komunikacyjnych a reprodukowaniem schematów komunikowania masowego*, Warszawa 2012.
31. Szpunar M., *Wrażliwość (nie tylko) artystyczna*, „Kultura i Społeczeństwo” 2017, nr 1.
32. Tabakow M., Korczak J., Franczyk B., *Big Data – definicje, wyzwania i technologie informatyczne*, „Informatyka ekonomiczna” 2014, nr 1 (31).
33. Wasserman S., Faust K., *Social Network Analysis: Methods and Applications*, Cambridge 2009.
34. Welsch W., *Estetyka i anestetyka*, tłum. M. Łukasiewicz, [w:] *Postmodernizm. Antologia przekładów*, red. R. Nycz, Kraków 1998.

35. Wierzchoń M., Gruszka A., *Czy uwaga ekstensywna jest świadoma? O relacjach uwagi i świadomości w kontekście teorii stanów uwagi*, „Studia Psychologiczne” 2011, t. 49, z. 3.
36. Wójcik M., *Big data w zarządzaniu informacją – przegląd wybranych zagadnień*, [w:] *Inspiracje i innowacje: zarządzanie informacją w perspektywie bibliologii i informatologii*, red. S. Cisek, Kraków 2016.

AGNIESZKA PODEMSKA

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Prawa i Administracji
Katedra Kryminalistyki
E-MAIL: AGNIESZKA.PODEMSKA@TLEN.PL

DATA ZGŁOSZENIA: 16.02.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 24.02.2018

Kilka uwag na temat postępowania w sprawach nieletnich

STRESZCZENIE

Przestępczość nieletnich stanowi niewątpliwie ważny problem zarówno w Polsce, jak i na całym świecie. Często początkiem swoistej „przestępczej kariery” wielu dorosłych recydywistów jest właśnie okres nieletniości. Istotne znaczenie dla wykrywalności przestępczości nieletnich i postępowania z nimi ma kwestia specjalizacji organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości, a także szersze wykorzystywanie kryminalistyki, w tym bazy danych DNA. Sprawne wykrycie nieletniego sprawcy czynu karalnego i zastosowanie wobec niego odpowiedniego środka może stanowić ważny element w procesie zapobiegania przestępczości nieletnich.

SŁOWA KLUCZOWE

przestępczość nieletnich, specjalizacja sędziów, specjalizacja policjantów, baza danych DNA

Wprowadzenie

Postępowanie w sprawach nieletnich jest na gruncie obecnego stanu prawnego w Polsce szczególnym postępowaniem sądowym¹. Związane jest to w głównej mierze z założeniami ustawy o postępowaniu w sprawach nie-

¹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004, s. 38–39.

letnich z dnia 26 października 1982 roku². Ma ona na celu dążenie do przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, stwarzanie warunków powrotu do normalnego życia tym, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego, oraz umacnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa – założenia tego aktu prawnego są więc odmienne od założeń innych ustaw obowiązujących w polskim systemie prawa (preambuła do u.p.n.). Zgodnie z brzmieniem wyżej wymienionej ustawy jej przepisy stosuje się w zakresie: zapobiegania i zwalczania demoralizacji (w stosunku do osób, które nie ukończyły 18 lat), postępowania w sprawach o czyny karalne (w stosunku do osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale nie ukończyły lat 17), wykonywania środków wychowawczych lub poprawczych (w stosunku do osób, względem których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby 21 lat) (art. 1 § 1 u.p.n.). Także sam przebieg postępowania jest uregulowany w sposób szczególny – stosuje się zarówno przepisy Kodeksu postępowania cywilnego³ – trybu nieprocesowego, jak i Kodeks postępowania karnego⁴, jednak to pierwsza ze wskazanych procedur odgrywa podstawową rolę. Kodeks postępowania karnego stosuje się odpowiednio w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję, powoływania i działania obrońcy, przeprowadzania czynności dowodowych z udziałem osób małoletnich innych niż nieletni, a także w zakresie rzeczy zatrzymanych w toku postępowania (art. 20 § 1, 2, 3 u.p.n.).

Pierwsze sądy dla nieletnich utworzono w kilku miastach Polski już w 1915 roku⁵. Prawo o ustroju sądów powszechnych z 1928 roku przewidywało powołanie sądów dla nieletnich jako wydziałów sądów okręgowych, jednak założeń tego aktu prawnego nie udało się w pełni zrealizować⁶. W okresie międzywojennym specjalne sądy dla nieletnich utworzono jedynie w kilku sądach grodzkich, zaś w większości to zwykłe sądy karne orze-

² Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (DzU 1982, nr 35, poz. 228 ze zm., dalej: „u.p.n.”).

³ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 roku – Kodeks postępowania cywilnego (DzU 1964, nr 43, poz. 296 ze zm.).

⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks postępowania karnego (DzU 2016, poz. 1749 ze zm., dalej: „k.p.k.”).

⁵ P. Górecki wskazywał na to, że nazwa „sąd rodzinny” została przyjęta dopiero w ustawie z dnia 28 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich. P. Górecki, *Postępowanie poprawcze w sprawach nieletnich*, Sopot 1998, s. 29.

⁶ B. Stańdo-Kawecka, *Od opieki do odpowiedzialności*, LEX 2007.

kały w ich sprawach⁷. Rozwój odrębnego sądownictwa dla nieletnich przypadł dopiero na lata 1949–1950, kiedy tworzone sądy dla nieletnich jako wydziały sądów okręgowych, a następnie jako wydziały sądów powiatowych⁸. W dniu 1 stycznia 1978 roku w sądach rejonowych w całym kraju powołano wydziały rodzinne i nieletnich, które przejęły wszystkie sprawy dotychczas rozpoznawane przez sądy dla nieletnich, a ponadto sprawy oparte na przepisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego⁹. W projektach sprzed 1982 roku dotyczących odrębnej ustawy regulującej postępowanie z nieletnimi pojawiały się koncepcje stworzenia specjalnych komisji do spraw dzieci i młodzieży, które m.in. miały procedować w sprawach nieletnich i być uprawnione do stosowania środków wychowawczych wobec osób, co do których ujawniono okoliczności świadczące o ich demoralizacji lub grożące demoralizacją, oraz tych, które dopuściły się czynu zabronionego przez ustawę jako przestępstwo przed ukończeniem 13 lat¹⁰. W ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 roku przyjęto jednak rozwiązanie funkcjonujące od 1978 roku, zakładające skupienie spraw dotyczących nieletnich, a także związanych z życiem rodziny, w rękach sądu, nie zaś innego organu.

Do 2 stycznia 2014 roku postępowanie w sprawach nieletnich dzieliło się na postępowanie wyjaśniające (które miało na celu ustalenie, czy istnieją okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego, a w sprawie o czyn karalny – czy rzeczywiście został on popełniony przez nieletniego, jak również ustalenie, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie, art. 33 d. u.p.n.¹¹) oraz postępowanie rozpoznawcze (opiekuńczo-wychowawcze albo poprawcze). Postępowanie wyjaśniające było prowadzone przez sędziego rodzinnego, a postępowanie rozpoznawcze przez sąd rodzinny. Z dniem 2 stycznia 2014 roku zniesiono wskazany wyżej podział. Całe postępowanie jest obecnie prowadzone przez sąd rodzinny.

Uchwalenie odrębnej procedury postępowania w sprawach dla nieletnich, która niewątpliwie jest lepiej dostosowana do ich charakteru, a także

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ A. Strzembosz, *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984, s. 16–17.

¹⁰ B. Stańdo-Kawecka, op. cit.

¹¹ Ustawą z dnia 30 sierpnia 2013 roku o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (DzU 2013, poz. 1165) uchylono art. 33 u.p.n. Skrót „d. u.p.n.” oznacza „dotychczasową wersję ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich”.

przyjęcie jednolitej koncepcji postępowania zarówno z nieletnimi sprawcami czynów karalnych, jak i tymi, którzy wykazują inne przejawy demoralizacji, w pełni zasługuje na aprobatę¹². Jednocześnie trzeba wskazać, że w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich słusznie zrezygnowano z rygorystyki i oficjalności, a zarazem położono nacisk na tajność procedowania.

Pozytywnie należy ocenić także fakt, że w polskim systemie prawnym zdecydowano o powierzeniu spraw nieletnich wyłącznej kompetencji sądów, a jednocześnie zrezygnowano z pomysłu, by to komisje społeczne były odpowiedzialne za decydowanie w tych sprawach¹³. Pomysł przekazania kompetencji w sprawach nieletnich w ręce organów pozasądowych został poddany krytyce, gdyż jak słusznie twierdzono, „stosowanie środków wychowawczych będących w istocie ingerencją w prawa nieletniego powinno być zastrzeżone do właściwości sądów”¹⁴. Należy podkreślić, że zasada wyłącznej właściwości sądu rodzinnego w sprawach nieletnich pozostaje w zgodności z podstawowymi aktami wyznaczającymi standardy praw dziecka i formułowanymi w nich przez międzynarodowe gremia wymaganiami i zaleceniami, jakim powinny sprostać ustawodawstwa poszczególnych państw w zakresie szczególnej ochrony praw dziecka¹⁵.

Za korzystne trzeba także uznać odseparowanie jurysdykcji dla nieletnich od zwykłej jurysdykcji karnej, doprowadziło to bowiem do swoistej „depenalizacji” tych specjalnych sądów, stworzenia w nich klimatu ochronno-opiekuńczego¹⁶. Dzięki temu wytworzyła się też odrębna, szczególnie przygotowana kadra sędziów¹⁷. Sędziowie rodinni niewątpliwie stanowią grupę nie tylko wysoce wykwalifikowaną, ale także bardzo oddaną sprawie opieki nad nieletnimi¹⁸. Wydaje się, że orzekanie w wydziale rodzinnym i nieletnich wymaga od sędziego również wykształcenia kryminalistycznego. Pamiętać trzeba, że zdarzają się sytuacje, w których to właśnie sądy ro-

¹² B. Stańdo-Kawecka, op. cit.

¹³ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, LEX 2013.

¹⁴ B. Stańdo-Kawecka, op. cit.

¹⁵ M. Korcyl-Wolska, *Sądy rodzinne w Polsce orzekające w sprawach nieletnich – wczoraj, dziś i jutro*, [w:] *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. B. Stańdo-Kawecka, K. Krajewski, LEX 2011.

¹⁶ Szerzej na temat sądów dla nieletnich zob. M. Cieślak, *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, [w:] idem, *Dzieła Wybrane, tom V*, Kraków 2011, s. 217.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

dzinne orzekają o odpowiedzialności za czyn będący zbrodnią, a w sprawie zachodzi jednocześnie bardzo skomplikowany stan faktyczny, np. gdy nieletni, który ukończył 13 lat, lecz nie ukończył jeszcze lat 15, jest podejrzany o dokonanie zabójstwa bądź zgwałcenia ze szczególnym okrucieństwem.

Propozycje zmian w praktyce postępowania w sprawach nieletnich

Z uwagi na wspomnianą nowelizację u.p.n. z dnia 2 stycznia 2014 roku obecnie to sąd rodzinny jest organem procesowym, którego zadaniem jest kierowanie postępowaniem, wydawanie stosownych decyzji procesowych, a także przeprowadzanie czynności procesowych. Sąd rejonowy rozpoznający sprawy nieletnich w składzie jednoosobowym sam może przeprowadzać czynności dowodowe, które następnie posłużą mu do ustalenia stanu faktycznego sprawy. Należy postulować większą specjalizację organów uczestniczących w zwalczaniu przestępczości nieletnich, w tym przede wszystkim sędziów sądów rodzinnych. Wydaje się, że kryminalistyka powinna być obowiązkowym elementem kształcenia przyszłych sędziów już na etapie studiów prawniczych¹⁹, ewentualnie w toku aplikacji w Krajowej Szkole Sądownictwa i Prokuratury²⁰. W przypadku niezrealizowania kursu kryminalistyki na wskazanych wyżej etapach potrzebne wydaje się uczestnictwo w specjalnym szkoleniu z tego zakresu już na etapie orzekania w wydziale rodzinnym i nieletnich. Oczywiście nie wymaga się od sędziego szczegółowej znajomości wszystkich metod badawczych, bowiem nie oczekuje się tego nawet od ekspertów występujących w procesie w roli biegłych. Jednakże sędzia nie tylko powinien umieć przeanalizować wnioski przedstawione przez biegłego, ale powinien też posiadać umiejętność oceny całej opinii²¹. Należy bowiem pamiętać, że sąd, dokonując oceny dowodu z opinii biegłego

¹⁹ Aktualnie „Kryminalistyka” w ramach stacjonarnych studiów magisterskich na Wydziale Prawa i Administracji na kierunku Prawo jest przedmiotem fakultatywnym na Uniwersytecie Jagiellońskim, Uniwersytecie Łódzkim, Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytecie Gdańskim i Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, zaś przedmiotem obowiązkowym na Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie w Białymstoku.

²⁰ W programie aplikacji sędziowskiej, stanowiącym załącznik do uchwały nr 49/2015 Rady Programowej Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury, przewidziano wykłady i prezentacje z zakresu kryminalistyki prowadzone przez specjalistów z tej dziedziny. Celem jest poznanie podstaw jej zastosowania w postępowaniu karnym oraz wypracowanie umiejętności prawidłowej oceny i wykorzystania opinii biegłego w procesie.

²¹ E. Locard, *Dochodzenie przestępstw według metod naukowych*, tłum. R. Merson, E. Wiśniewski, Łódź 1937, s. 261–262.

pod kątem jej rzetelności, spójności, jasności i pełności, powinien brać pod uwagę jej podsumowanie, a także przeanalizować sposób, w jaki biegły doszedł do przedstawionych wniosków. Istotne jest w tym kontekście nabywanie umiejętności przeprowadzania i oceny dowodów w procesie sądowym, ze szczególnym uwzględnieniem dowodów naukowych. Ponadto należy zauważyć, że kryminalistyka zajmuje się również metodyką przesłuchań (wysłuchań), w tym osób nieletnich²², zaś wypracowanie tej umiejętności wydaje się dla sędziów niezbędne.

Należy rozważyć możliwość swego rodzaju specjalizacji sędziów w ramach samego wydziału rodzinnego i nieletnich. Wydaje się, że słuszne byłoby przydzielanie spraw nieletnich w sądzie rejonowym tylko jednemu sędziemu (w większych wydziałach rodzinnych i nieletnich – kilku sędziom). Należałoby przy tym zmniejszyć referat w zakresie wpływu pozostałych spraw (RC – procesowych, Rns – nieprocesowych itd.) tak, aby zrównoważyć obciążenie wszystkich sędziów w wydziale. W niektórych sądach, na mocy zarządzenia przewodniczącego wydziału, sprawy takie były przydzielane do referatu jednego sędziego, jednak nie miało to wpływu na obciążenie go w zakresie pozostałych spraw. Należałoby się wzorować na rozwiązaniu przyjętym w powszechnych jednostkach organizacyjnych prokuratury, w których wyznacza się prokuratorów odpowiedzialnych jedynie za prowadzenie spraw z zakresu prawa cywilnego i administracyjnego²³. Taka zmiana organizacyjna pozwoliłaby na specjalizację sędziego w tych szczególnie trudnych, ze względu na podmioty w nich występujące, sprawach. Należy podkreślić, że jedną z zasad postępowania w sprawach nieletnich jest zasada prawdy materialnej²⁴. Jest to dyrektywa, zgodnie z którą rozstrzygnięcia organów procesowych powinny być oparte na prawdziwych ustaleniach faktycznych. Truizmem jest stwierdzenie, że im wyższy poziom merytorycznego przygotowania organów wymiaru sprawiedliwości, tym większa jest szansa na zrealizowanie zasady określonej w art. 2 § 2 k.p.k.

Odnosząc się do kwestii specjalizacji Policji, należy wskazać, że przepisy wewnętrzne tego organu regulują powoływanie specjalnych komórek zajmujących się postępowaniem w sprawach nieletnich, które wykonują zada-

²² E. Gruza, *Przesłuchania szczególne*, [w:] E. Gruza, M. Goc, J. Moszczyński, *Kryminalistyka, czyli rzecz o metodach śledczych*, Warszawa 2011, s. 143–152.

²³ Takie rozwiązanie zostało przyjęte w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 kwietnia 2016 roku – Regulaminie wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury (DzU 2016, poz. 508). Kwestie te reguluje m.in. § 36 ust. 4 oraz działy XI–XII.

²⁴ Z uwagi na treść art. 20 u.p.n. w postępowaniu stosuje się odpowiednio art. 2 § 2 k.p.k. regulujący zasadę prawdy materialnej.

nia w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, a także nadzorują pracę komórek do spraw nieletnich i patologii w jednostkach Policji niższego szczebla²⁵. Zadania komórek do spraw nieletnich i patologii zostały określone w Zarządzeniu nr 1619 Komendanta Głównego Policji z dnia 3 listopada 2010 roku²⁶. Celem działania takiej komórki jest m.in. współpraca z sądami rodzinnymi oraz ujawnianie nieletnich sprawców czynów karalnych oraz wykazujących przejawy demoralizacji, a w przypadku braku w strukturach służby kryminalnej komórki do spraw przestępczości nieletnich – także wykonywanie czynności wynikających z art. 32e u.p.n. i art. 308 k.p.k. (czynności w niezbędnym zakresie). Do zakresu obowiązków takich komórek należy także sprawdzanie, nie rzadziej niż raz w roku, realizacji zadań komórek do spraw nieletnich i patologii oraz osób wykonujących zadania na samodzielny stanowisku do spraw nieletnich i patologii w jednostkach organizacyjnych Policji funkcjonujących na obszarze działania komendy powiatowej Policji oraz sporządzanie z tych czynności informacji, którą przekazuje się właściwemu przełożonemu. Z uwagi na to, że komórki takie nie są zbyt liczne²⁷, należy postulować zwiększenie liczby kierowanych do nich funkcjonariuszy. Potrzebne jest także systematyczne prowadzenie kursów dla policjantów, którzy mogą w swojej pracy zetknąć się z problematyką nieletnich. Funkcjonariusze Policji dostrzegają konieczność specjalistycznego przygotowania w tym zakresie. Nadkomisarz Wanda Mende w swoim artykule wskazała:

Policja ma świadomość, że sposób postępowania z nieletnimi wymaga odpowiedniego przygotowania [...] chodzi o to, żeby policjanci, którzy mogą mieć w swojej służbie kontakt z nieletnim, wiedzieli, jak z nim postępować, poznali specyfikę postępowania z nieletnim. Zdajemy sobie sprawę, że wykonywanie czynności z nieletnim jest inne niż w przypadku osoby dorosłej, jest to bardzo wrażliwa materia²⁸.

Takie kursy powinny obejmować przede wszystkim omówienie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, roli i zadań Policji w gromadzeniu materiału dowodowego w postępowaniu, a także oddziaływań profilak-

²⁵ S. Klimaszewski, *Wybrane elementy postępowania w sprawach nieletnich*, Legiono-wo 2014, s. 13.

²⁶ Zarządzenie nr 1619 Komendanta Głównego Policji z dnia 3 listopada 2010 roku w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz działań podejmowanych na rzecz małoletnich (Dz. Urz. Komendy Głównej Policji 2010, nr 11, poz. 64 ze zm.).

²⁷ W. Mende, *Ocena postępowania w sprawach nieletnich z perspektywy Policji*, [w:] *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Warszawa 2014, s. 112.

²⁸ Ibidem, s. 112–113.

tycznych²⁹. Wydaje się, iż dobrze wykształcona pod względem teoretycznym i praktycznym Policja może efektywniej współdziałać z sądami rodzinnymi, a to z kolei będzie przyczyniać się do wykrywania nieletnich sprawców czynów karalnych i zapobiegania przestępczości nieletnich.

Kluczową kwestią w postępowaniu w sprawach o czyny karalne popełnione przez nieletnich jest poszanowanie zasady bezpośredniości³⁰. Sąd powinien opierać się na dowodach przeprowadzonych bezpośrednio na rozprawie lub posiedzeniu, zetknąć się bezpośrednio ze źródłami i środkami dowodowymi, a ponadto opierać się przede wszystkim na dowodach pierwotnych. W tym kontekście należy podkreślić, że to sąd rodzinny powinien dokonywać wysłuchania nieletniego podejrzanego o popełnienie czynu karalnego. Instytucję przesłuchania nieletniego przez Policję w ramach czynności niecierpiących zwłoki należy odróżniać od wysłuchania dokonywanego przez sąd rodzinny³¹. Ponadto, wysłuchanie (przesłuchanie) nieletniego stanowi jedną z najbardziej odpowiedzialnych czynności dowodowych i wymaga szczególnych kwalifikacji osobistych od podmiotów dokonujących tej czynności procesowej³². Przesłuchanie nieletniego przez Policję może się odbyć w ramach czynności zleconych przez sąd, a wyjątkowo, w wypadkach niecierpiących zwłoki – w ramach działań związanych ze zbieraniem i utrwalaniem dowodów czynów karalnych (art. 32e § 1 u.p.n. w zw. z art. 20 § 1 u.p.n. w zw. z art. 308 k.p.k.)³³. Trzeba podkreślić, że zlecenie Policji określonych czynności lub czynności w określonym zakresie w sprawach nieletnich powinno być ograniczone do niezbędnego minimum³⁴, np. zlecenie przesłuchania w sytuacji, gdy nieletni został umieszczony w młodzieżowym ośrodku wychowawczym znajdującym się w dużej odległości od miejsca położenia sądu rodzinnego, przed którym prowadzone jest postępowanie.

²⁹ Kursy dotyczące postępowania w sprawach nieletnich były dotychczas prowadzone m.in. przez Centrum Szkolenia Policji w Legionowie, [online] <http://www.csp.edu.pl/csp/aktualnosci/2797,Kursy-nieletnich.html> [dostęp: 9.10.2017].

³⁰ Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 sierpnia 1983 roku, sygn. akt V KRN 173/83 (OSNPG 1984, nr 3, poz. 21).

³¹ M. Korcyl-Wolska, *Przesłuchanie nieletniego przez policję na podstawie ustawy z 26 października 1982 r. de lege lata i de lege ferenda*, [w:] *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci profesora Tadeusza Hanauska*, red. J. Błachut, M. Szewczyk, J. Wójcikiewicz, Kraków 2001, s. 185.

³² W. Gutekunst, *Taktyka przesłuchania nieletniego*, „Problemy Kryminalistyki” 1964, nr 47, s. 18–32.

³³ Podobne uwagi na temat zakresu działań Policji (określanej wówczas „milicją”) wygłosił A. Strzembosz, op. cit., s. 98.

³⁴ P. Górecki, *Udział Policji w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 3, s. 66.

Sąd rodzinny, decydując się na zlecenie Policji dokonania czynności w określonym zakresie, powinien dokładnie zaznaczyć ramy tych czynności, z kolei zlecając określone czynności, powinien w sposób szczegółowy opisać w postanowieniu, na czym mają one polegać. Protokół z przesłuchania nieletniego nie może być wykorzystany jako dowód w postępowaniu, jeżeli nie spełniono wymagań określonych w art. 32f u.p.n.³⁵ Przesłuchanie nieletniego przez Policję powinno odbyć się w obecności rodziców, którym przysługuje władza rodzicielska, albo opiekuna lub obrońcy nieletniego, a jeżeli zapewnienie ich obecności byłoby w danym wypadku niemożliwe, należy wezwać wskazaną przez nieletniego osobę mu bliską, przedstawiciela szkoły, do której nieletni uczęszcza, asystenta rodziny, koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej lub przedstawiciela organizacji społecznej, do której zadań statutowych należy oddziaływanie wychowawcze na nieletnich lub wspomaganie procesu ich resocjalizacji (art. 32f u.p.n.). Podsumowując tych kilka uwag na temat wysłuchania (przesłuchania) nieletnich, warto zaznaczyć, że jedną z najistotniejszych kwestii jest to, by osoba wysłuchująca (przesłuchująca) nieletniego nie tylko dysponowała rzetelną wiedzą z zakresu materialnej i proceduralnej problematyki nieletnich, ale także posiadała umiejętności z zakresu socjologii, psychologii nieletnich i kryminalistyki.

Analizując zasadę bezpośredniości w postępowaniu w sprawach o czyny karalne popełniane przez nieletnich, należy z całą stanowczością stwierdzić, że Policja powinna ograniczyć zbieranie i utrwalanie dowodów jedynie do wypadków niecierpiących zwłoki. Postanowienia art. 32e § 1 u.p.n. powinny być rygorystycznie przestrzegane. Policja nie jest uprawniona bez polecenia sądu do przeprowadzania czynności dowodowych, które nie wymagają natychmiastowego działania³⁶. Za niedopuszczalne należy uznać zbieranie i utrwalanie dowodów przez Policję dłużej, niż jest to niezbędne do niezwłocznego przekazania sprawy sądowi³⁷. W doktrynie słusznie przyjmuje się, że materiał dowodowy zgromadzony z naruszeniem zasad wynikających z art. 32e § 1 u.p.n. należy traktować jako owoc zatrutego drzewa, czego następstwem jest niemożność wykorzystania go w postępowaniu dowodowym przed sądem³⁸. Nie do zaakceptowania jest sytuacja, w której policjanci wykonywaliby pełen zakres czynności dowodowych i przesyłali są-

³⁵ P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, LEX 2015.

³⁶ P. Górecki, *Postępowanie w sprawach nieletnich po nowelizacji z 2013 roku*, „Przegląd Sądowy” 2014, nr 5, s. 34–46.

³⁷ T. Bojarski, E. Kruk, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, LEX 2016.

³⁸ P. Górecki, *Postępowanie w sprawach...*, op. cit.

dowi rodzinnemu kompletny, w ich ocenie, materiał. Dowody zgromadzone przez Policję wbrew upoważnieniu wynikającemu z art. 32e § 1 u.p.n. należałoby powtórzyć przed sądem, co wpłynęłoby na wydłużenie postępowania. Mogłoby to niekorzystnie oddziaływać na nieletniego, godzić w jego dobro i ograniczać szanse skutecznej resocjalizacji w sytuacji, gdyby doszło do ustalenia sprawstwa nieletniego. Na marginesie należy zauważyć, że w sytuacji przekroczenia zakresu czynności przez funkcjonariusza Policji sąd powinien na podstawie art. 20 § 1 u.p.n. w zw. z art. 20 § 2 k.p.k. zawiadomić bezpośrednio przełożonego policjanta, który dopuścił się uchybienia, i zażądać w wyznaczonym, nie krótszym niż 14 dni, terminie informacji o podjętych działaniach wynikających z zawiadomienia.

Wydaje się, że zadanie sądu rodzinnego nie powinno kończyć się tylko na merytorycznym rozstrzygnięciu sprawy, a następnie prowadzeniu postępowania wykonawczego. Dodatkowa aktywność sądu rodzinnego z pewnością mogłaby przyczynić się do zwiększenia wykrywalności czynów karalnych i przestępstw. Jedną z takich najprostszych możliwości jest wydanie zarządzenia o wprowadzeniu profilu nieletniego do bazy danych DNA³⁹, o czym traktuje następny fragment niniejszego artykułu.

Baza danych DNA – jeden ze sposobów na wykrywanie nieletnich sprawców czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego

Jednym z istotnych sposobów wykrywania sprawców przestępstw jest korzystanie z bazy danych DNA. Zbiór danych zawierający informacje o wynikach analizy kwasu deoksyrybonukleinowego (DNA) prowadzi Komendant Główny Policji. Jest on także jego administratorem w rozumieniu ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 roku o ochronie danych osobowych⁴⁰ (art. 21a ust. 1 ustawy o Policji⁴¹). W wyżej wymienionym zbiorze danych DNA gromadzi się i przetwarza informacje o wynikach analizy kwasu deoksyrybonukleinowego w odniesieniu do nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego,

³⁹ Na prewencyjny charakter wprowadzania profilu DNA nieletniego sprawcy czynu wskazywał I. Sołtyszewski, *Możliwości wykorzystania bazy DNA w procesie wykrywcym*, [w:] *Rozprawy z Jałowcowej Góry. Materiały z III Zjazdu Katedr Kryminalistyki*, red. J. Wójcikiewicz, Kraków 2004, s. 179.

⁴⁰ Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku o ochronie danych osobowych (DzU 1997, nr 133, poz. 883 ze zm.).

⁴¹ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 roku o Policji (DzU 1990, nr 30, poz. 179 ze zm., dalej: „u.o.p.”).

a także m.in. osób wymienionych w art. 74 k.p.k. (oskarżony, podejrzany, osoba podejrzana) i art. 192a k.p.k. Informacje o wynikach analizy kwasu deoksyrybonukleinowego wprowadza się do zbioru danych DNA na podstawie zarządzenia organu prowadzącego postępowanie przygotowawcze lub sądu – w przypadku analizy kwasu deoksyrybonukleinowego przeprowadzonej w związku z postępowaniem karnym, postępowaniem określonym w ustawie z dnia 22 listopada 2013 roku o postępowaniu wobec osób z zaburzeniami psychicznymi stwarzających zagrożenie życia, zdrowia lub wolności seksualnej innych osób⁴² lub postępowaniem w sprawach nieletnich (w tym przypadku sądu rodzinnego, art. 21b u.o.p.). Zgodnie z art. 10 § 2 k.k.⁴³ nieletni, który po ukończeniu 15 lat dopuszcza się czynu zabronionego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3 lub 4, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz art. 280, może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności, jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne. Wówczas decyzja o wprowadzeniu profilu DNA nieletniego do bazy danych może zostać podjęta przez prokuratora bądź sąd orzekający w wydziale karnym.

Analizując problematykę prowadzenia registratury genetycznej, trzeba zastanowić się, czy pobieranie próbki biologicznej, a następnie tworzenie na jej podstawie profilu DNA i umieszczanie go w bazie danych stanowi ograniczenie prawa do prywatności, o którym mowa w art. 47 Konstytucji⁴⁴. Zdaniem J. Kapelańskiej-Pręgowskiej pobranie próbki DNA i jej umieszczenie w bazie negatywnie wpływa na „życie prywatne” – jednak nie w rozumieniu fizycznym, lecz psychicznym i informacyjnym⁴⁵. Można by stanąć na stanowisku, że przechowywanie profili DNA w bazie danych nie stanowi naruszenia prawa człowieka do prywatności dopóty, dopóki celem ich gromadzenia jest wykorzystanie na potrzeby postępowania w sprawach nieletnich (ewentualnie na potrzeby procesu karnego). Wykluczone jest, by baza ta mogła być stosowana do innych celów niż związane z wymiarem spra-

⁴² Ustawa z dnia 22 listopada 2013 roku o postępowaniu wobec osób z zaburzeniami psychicznymi stwarzających zagrożenie życia, zdrowia lub wolności seksualnej innych osób (DzU 2014, poz. 24 ze zm.).

⁴³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny (DzU 2016, poz. 1137 ze zm., dalej: „k.k.”).

⁴⁴ Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (DzU 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).

⁴⁵ J. Kapelańska-Pręgowska, *Prawne i bioetyczne aspekty testów genetycznych*, LEX 2011.

wiedliwości, w tym na przykład celów statystycznych czy medycznych. W orzeczeniach w sprawach van der Velden przeciwko Niderlandom⁴⁶ oraz S. i Marper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu⁴⁷ Europejski Trybunał Praw Człowieka wyraził pogląd, że pobieranie i przechowywanie materiału genetycznego stanowi ingerencję w prawo do prywatności. Jednocześnie Trybunał uznał, że taka ingerencja w sferę prywatności może być podejmowana w celu chronionym przez art. 8 ust. 2 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁴⁸, a mianowicie służyć identyfikacji sprawców przyszłych czynów zabronionych⁴⁹. Takie działanie organów państwa, ograniczające prawo do prywatności, należałoby oceniać jako konieczne ze względu na szeroko rozumiane bezpieczeństwo państwa, a także zgodne z zasadą proporcjonalności określoną w art. 31 ust. 3 Konstytucji. Wydaje się, że ograniczenie ustanowione w art. 21a ust. 2 pkt h u.o.p. nie narusza istoty prawa do prywatności, zaś korzystanie z bazy danych DNA stanowi sprawiedliwą równowagę pomiędzy konkurującymi interesami – publicznym oraz prywatnymi. Inicjatywa prowadzenia registratur profili DNA dla celów śledczych została zaaprobowana przez niemal wszystkie kraje europejskie (z wyjątkiem Armenii, która nie posiada jeszcze własnej bazy)⁵⁰. Wdrożono nawet specjalną procedurę automatycznej wymiany danych DNA pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej⁵¹. Zwo-

⁴⁶ Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 grudnia 2006 roku w sprawie van der Velden przeciwko Niderlandom, skarga nr 29514/05, [online] www.echr.coe.int [dostęp: 25.01.2018].

⁴⁷ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 4 grudnia 2008 roku w sprawie S. i Marper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skargi nr 30562/04 i 30566/04, [online] www.echr.coe.int [dostęp: 25.01.2018].

⁴⁸ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku, zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (DzU 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.).

⁴⁹ Cytowany wyżej wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie S. i Marper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu.

⁵⁰ *DNA Database Management Review and Recommendations 2017*, [online] <http://enfsi.eu/wp-content/uploads/2017/09/DNA-databasemanagement-review-and-recommendations-april-2017.pdf> [dostęp: 9.10.2017].

⁵¹ Decyzja Rady 2008/615/WSiSW z dnia 23 czerwca 2008 roku w sprawie intensyfikacji współpracy transgranicznej, szczególnie w zwalczaniu terroryzmu i przestępczości transgranicznej (Dz. Urz. UE L 210 z 6 sierpnia 2008 roku, s. 1). W art. 1 postanowiono: „Do celów zautomatyzowanego przeszukiwania i porównywania danych DNA Polska w pełni wdrożyła przepisy ogólne dotyczące ochrony danych zawarte w rozdziale 6 decyzji 2008/615/WSiSW i jest uprawniona do otrzymywania i przekazywania danych osobowych na mocy art. 3 i 4 tej decyzji od dnia wejścia w życie niniejszej decyzji”.

lennikami registry DNA w Polsce są m.in. W. Branicki, T. Kupiec i P. Wolańska-Nowak, zdaniem których

[...] inwestycja, jaką bez wątpienia jest stworzenie szerokiej bazy danych, jest bardzo opłacalna dla wymiaru sprawiedliwości, a wydane pieniądze mogą się szybko zwrócić dzięki znacznemu skróceniu prowadzonych dochodzeń. W związku z dużą siłą dowodu z badania DNA i często jego niepodważalnością również czas trwania procesu może ulegać skróceniu [...]. Baza profili DNA jest z pewnością zbyt wartościowym instrumentem walki z przestępczością, żeby wymiar sprawiedliwości miał z niego zupełnie zrezygnować⁵².

Ponadto polskie regulacje dotyczące registry DNA zapewniają szereg gwarancji dla obywateli, w tym zastrzeżenie, że dane dotyczące kodu genetycznego obejmują informacje wyłącznie o niekodującej części DNA (art. 20 ust. 2b pkt 1 u.o.p.). Z uwagi na to w registry umieszcza się jedynie informacje o niewielkim fragmencie genomu, który nie pozwala na określenie chociażby koloru oczu czy włosów. Przewidziana jest także możliwość małoinwazyjnego uzyskania materiału biologicznego celem sporządzenia profilu DNA, a mianowicie pobranie włosów lub wymazu ze śluzówki policzków⁵³. Nie jest więc konieczne stosowanie bardziej ingerujących metod, w tym pobrania krwi. Co więcej, istnieje ściśle określony termin, do którego można przechowywać próbkę biologiczną i profil DNA w bazie, a ponadto przewidziana jest specjalna procedura ich usuwania⁵⁴. Można również odstąpić od pobrania próbki biologicznej od nieletniego, jeżeli informacja o fakcie pobrania próbki biologicznej od tej osoby w celu rejestracji w bazie danych DNA została wcześniej zarejestrowana w Krajowym Systemie Informacyjnym Policji w związku z innym postępowaniem, a tożsamość tej osoby nie budzi wątpliwości⁵⁵.

⁵² W. Branicki, T. Kupiec, P. Wolańska-Nowak, *Badania DNA dla celów sądowych*, Kraków 2008, s. 89 i 96.

⁵³ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 lutego 2005 roku w sprawie poddawania badaniom lub wykonywania czynności z udziałem oskarżonego oraz osoby podejrzanej (DzU 2005, nr 33, poz. 299).

⁵⁴ Zarządzenie nr 12 Komendanta Głównego Policji z dnia 10 kwietnia 2013 roku w sprawie powołania Komisji do usuwania informacji z bazy danych DNA i niszczenia próbek biologicznych (Dz. Urz. Komendy Głównej Policji 2013, poz. 35).

⁵⁵ Zarządzenie nr 26 Komendanta Głównego Policji z dnia 10 lipca 2017 roku w sprawie wykonywania przez Policję zadań związanych z przetwarzaniem informacji o wynikach analizy kwasu deoksyrybonukleinowego (DNA) oraz prowadzeniem bazy danych DNA (Dz. Urz. Komendy Głównej Policji 2017, poz. 48).

Odnosząc się do kwestii profili nieletnich, należy uznać, że nie ma podstaw do różnicowania dopuszczalności wprowadzenia profilu do bazy w zależności od zastosowanego wobec nieletniego środka reakcji. Istotne w tym kontekście jest jedynie prawomocne ustalenie sprawstwa przez nieletniego czynu zabronionego przez ustawę jako przestępstwa ściganego z oskarżenia publicznego. Za niedopuszczalne należałoby uznać wprowadzenie do bazy profilu osoby, która dopuściła się czynu opisanego w art. 148 k.k. przed ukończeniem 13. roku życia, gdyż nie może ona w ogóle podlegać odpowiedzialności za czyn zabroniony na gruncie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy Kodeks karny. Z poniżej przedstawionych tabel wynika, że sądy rodzinne bardzo rzadko korzystają z możliwości, jakie daje używanie bazy danych DNA. Najwięcej profili nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego trafiło do bazy w pierwszym roku jej funkcjonowania. W następnych latach można było zaobserwować tendencję spadkową. W 2015 roku zarządzono wprowadzenie do registratury jedynie 26 profili, co stanowi niepokojąco niską liczbę⁵⁶. Przekłada się to automatycznie na efektywność wyszukiwania profili w bazie. W ciągu kilku lat funkcjonowania tzw. GENOM-u odnotowano jedynie siedem hitów odnośnie do osób nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego. Jeszcze gorszy obraz pokazują dane dotyczące osób, które popełniły czyn zabroniony pod groźbą kary jako osoby pełnoletnie, a których profile umieszczono w bazie danych jako informacje o osobach nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego – zarejestrowano jedynie pięć takich trafień.

Tabela 1: Liczba profili osób nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego zarejestrowana w poszczególnych latach

Rok	Liczba profili
2007	555
2008	94
2009	114
2010	43

⁵⁶ Informacja przekazana przez Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji w ramach wniosku o udostępnienie informacji publicznej.

2011	46
2012	44
2013	42
2014	35
2015	26

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przekazanych przez Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji w ramach wniosku o udostępnienie informacji publicznej.

Tabela 2: Liczba „trafień” odnotowanych w odniesieniu do osób nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego (dane od początku istnienia bazy „GENOM”)

Rok	Liczba trafień
2007	1
2008	0
2009	0
2010	1
2011	0
2012	0
2013	1
2014	3
2015	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przekazanych przez Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji w ramach wniosku o udostępnienie informacji publicznej.

Tabela 3: Liczba „trafień” odnotowanych w odniesieniu do osób, które popełniły czyn zabroniony pod groźbą kary jako osoby pełnoletnie, a których profile umieszczono w bazie danych jako informacje o osobach nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego (dane od początku istnienia bazy „GENOM”)

Rok	Liczba trafień
2007	0
2008	0

2009	0
2010	0
2011	0
2012	0
2013	1
2014	3
2015	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przekazanych przez Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji w ramach wniosku o udostępnienie informacji publicznej.

Analizując dane statystyczne, można zauważyć, że w 2015 roku (w porównaniu do 2014 roku) odnotowano spadek liczby stwierdzonych czynów zabronionych popełnionych przez nieletnich. Udział czynów nieletnich w ogólnej liczbie przestępstw na terenie kraju wyniósł 3,5% i był niższy niż w 2014 roku o 1,2%. Najczęściej stwierdzanymi (popełnianymi przez nieletnich) czynami zabronionymi przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego były: czyny zabronione z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii (8363), kradzież (3814), kradzież z włamaniem (3239), rozbój, kradzież rozbójnicza, wymuszenie rozbójnicze (2390)⁵⁷. Jak wynika z powyższego zestawienia, duża część czynów popełnianych przez nieletnich to czyny przeciwko mieniu. Dane statystyczne pokazują, że w rozbudowanych bazach danych najwięcej „hitów” dotyczy właśnie przestępstw przeciwko temu dobru prawnemu. W brytyjskiej registraturze podczas rutynowego wyszukiwania pomiędzy profilem osoby a profilem z miejsca zdarzenia w okresie 2014–2015 dokonano aż 12 068 trafień dotyczących samego typu kradzieży z włamaniem (41% wszystkich „hitów”)⁵⁸.

Istotne w kontekście analizowanego problemu są dane dotyczące powrotności nieletnich do przestępstwa. E. Frey stał na stanowisku, że występuje istotna zależność między przestępczością w okresie nieletniości a późniejszą recydywą. Twierdził, że „recydywiści wcześniej niż nierecydywiści rozpoczynają popełnianie przestępstw i już w dzieciństwie wykazują cechy

⁵⁷ Informacja dotycząca zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2015 roku, [online:] www.policja.pl/download/1/189850/Przestepczosnieletnichw2015r.pdf [dostęp: 22.01.2017].

⁵⁸ *National DNA Database Strategy Board. Annual Report 2014–2015*, [online] https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/484937/52921_NPCC_National_DNA_Database_web_pdf.pdf [dostęp: 22.01.2017].

dysocjacji”⁵⁹. Z badań przeprowadzonych na terenie Wielkopolski w latach osiemdziesiątych XX wieku wynikało, że blisko połowa wychowanków zakładów wychowawczych powracała do przestępstwa⁶⁰. Wskaźnik powrotności do przestępstwa w grupie byłych wychowanków zakładów poprawczych wyniósł 46%, zaś w grupie nieletnich, wobec których stosowano dozór kuratora – 23%⁶¹. W świetle badań przeprowadzonych w 2014 roku przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości 44% nieletnich zwalnianych z zakładów poprawczych zostaje ponownie skazanych w okresie 2 lat, a w okresie 3 lat aż 58%⁶². Wśród ponownie skazanych nieletnich większość stanowiły te osoby, które dopuściły się przestępstwa przeciwko mieniu⁶³. Analizy przeprowadzane w różnych krajach europejskich w latach 2002–2011 wykazały wysoki wskaźnik powrotności nieletnich do przestępstwa. W Irlandii Północnej wyniósł on aż 53,4%, w Niemczech 41%, około 38% w Holandii, prawie 36% w Wielkiej Brytanii, 35% w Szwajcarii⁶⁴. Oczywiście sposobem reagowania na przestępczość nieletnich powinno być w pierwszej kolejności stwarzanie warunków do skutecznej resocjalizacji. Pamiętać jednak trzeba, że w przypadku osób wysoce zdemoralizowanych trwała zmiana postaw jest niezwykle trudna do osiągnięcia. Można niestety zakładać, że duża część nieletnich, którzy obecnie dopuszczają się czynów zaliczanych do tzw. drobnej przestępczości, może w przyszłości odpowiadać za zgwałcenia, rozboje czy nawet zabójstwa. Biorąc to pod uwagę, jak najbardziej słuszne wydaje się zwiększenie liczby profili nieletnich wprowadzanych do bazy danych DNA. Korzystanie z GENOM-u z pewnością pozwoliłoby na szybsze i skuteczniejsze wykrywanie nieletnich sprawców i – co istotne – ułatwiłoby postępowanie dowodowe w tego typu sprawach. Z kolei sprawne wykrycie nieletniego sprawcy i zastosowanie wobec niego odpowiedniego środka może stanowić ważny element w procesie zapobiegania przestępczości nieletnich i przestępczości w ogóle.

⁵⁹ E. Frey, *Der Frühkriminelle Rückfallsverbrecher*, Basel 1951, s. 204; idem, *Biology and Juvenile Delinquency*, London 1947, s. 12–14; S. Szelhaus, *Młodociani recydywiści. Społeczne czynniki procesu wykolejania*, Warszawa 1969, s. 50; J. Stankiewicz, *Recydywa wśród młodocianych sprawców przestępstw w świetle teorii społecznego uczenia się*, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2016, nr 6, s. 236.

⁶⁰ B. Chodyła, E. Kostuj, K. Ostrowska, *Funkcjonowanie zakładów wychowawczych*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1981, t. 12, s. 173–174.

⁶¹ Ibidem.

⁶² K. Drapała, R. Kulma, *Powrotność do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze (raport z badań)*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne” 2014, nr 19, s. 204–246.

⁶³ Ibidem, s. 240.

⁶⁴ B. Czarnecka-Działuk, *Powrotność do przestępstwa nieletnich w wybranych krajach*, Warszawa 2014, s. 35.

Jako główną funkcję postępowania w sprawach nieletnich wskazuje się funkcję ochronno-opiekuńczą, w imię której dziecko powinno być traktowane zgodnie z jego dobrem, w sposób sprzyjający poczuciu jego godności i wartości osobowej, co powinno m.in. zapewniać reintegrację dziecka⁶⁵. Celem postępowania w sprawach nieletnich jest także stworzenie warunków powrotu do normalnego życia tym z nich, którzy popadli w konflikt z prawem, a więc zapewnienie im takich warunków, aby zerwali z dotychczasowym, nagannym sposobem życia i zaczęli normalnie funkcjonować w społeczeństwie⁶⁶. Jednocześnie, jak słusznie twierdzi A. Grześkowiak, prawo powinno zapobiegać popełnieniu czynu zabronionego przez nieletniego⁶⁷. Już w 1984 roku A. Strzembosz w kontekście podejścia do czynów karalnych popełnianych przez nieletnich wskazywał, że „sposób traktowania nieletnich musi im ułatwić zaadaptowanie się w przyszłości do pełnienia podstawowych ról człowieka dorosłego. Przyjdzie taki moment, że nieletni będzie musiał ponieść pełną odpowiedzialność za swe postępowanie, a więc nie zawsze jest zgodne z jego dobrem, gdy w młodości zwolni go się całkowicie od wszelkiej odpowiedzialności”⁶⁸. Zdaniem A. Fidelus system zapobiegania przestępczości nieletnich powinien być głównie ukierunkowany na usuwanie przyczyn, a nie leczenie skutków⁶⁹. Oczywiście diagnoza przestępczości nieletnich, a następnie jej profilaktyka powinny koncentrować się głównie na sylwetce psychofizycznej dziecka, funkcjonowaniu rodziny oraz środowiska szkolnego, rówieśniczego i sąsiedzkiego⁷⁰. Wydaje się jednak, że elementem polityki zapobiegania przestępczości nieletnich może być również korzystanie z registratury genetycznej. Sama świadomość nieletniego, że informacje o wynikach analizy jego kwasu deoksyrybonukleinowego zostaną umieszczone w bazie, może mieć efekt wychowawczy, a zarazem prewencyjny. Należy stanąć na stanowisku, że wprowadzanie profili DNA nieletnich do registratury jest zgodne z celami ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Pobierania próbki biologicznej od nieletniego i wprowadzania jej do registratury nie można traktować jako stygmatyzowania nieletniego czy pozaustawowej drogi jego karania. Warto

⁶⁵ A. Grześkowiak, *Funkcje prawa nieletnich*, [w:] *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, red. P. Hofmański, S. Waltoś, Warszawa 2009, s. 33–34.

⁶⁶ V. Konarska-Wrzošek, op. cit.

⁶⁷ A. Grześkowiak, op. cit., s. 41.

⁶⁸ A. Strzembosz, op. cit., s. 27.

⁶⁹ A. Fidelus, *Przestępczość nieletnich jednym z przejawów patologii społecznej w Polsce końca XX wieku*, „*Studia Nad Rodziną*” 2000, nr 1 (6), s. 74.

⁷⁰ Szerzej na ten temat: ibidem, s. 74–76.

zaznaczyć, iż sąd rodzinny nie musi zażądać rejestracji profilu każdego nieletniego, który dopuścił się czynu zabronionego jako przestępstwa ściganego z oskarżenia publicznego. Dokonując oceny w tym przedmiocie, powinien wziąć pod uwagę okoliczności popełnienia czynu, stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste, a także to, czy stosowano już wobec niego środki z ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ewentualnie jaki był ich skutek. Czyn nieletniego może mieć bowiem charakter incydentalny, być efektem chwilowego nieprzewyciężenia pokusy bądź „wciągnięcia” przez inne osoby, a analiza cech charakteru i zachowania nieletniego może świadczyć o braku jego głębokiej demoralizacji⁷¹.

Należy podkreślić, że profil konkretnego nieletniego już umieszczony w bazie może znaleźć się w orbicie zainteresowania organów ścigania dopiero w przypadku popełnienia przez niego kolejnego czynu zabronionego przez ustawę jako przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego (albo przestępstwa jako osoba dorosła). Co więcej, taka sytuacja zaistnieje tylko wówczas, gdy jedynym dowodem zabezpieczonym na miejscu zdarzenia będzie ślad biologiczny, a w sprawie nie uda się zabezpieczyć dowodów osobowych. Wprowadzenie profilu DNA do bazy nie spowoduje więc, że organy państwa będą sprawować nieustanny genetyczny nadzór nad nieletnim. Zainteresują się nim dopiero wtedy, gdy powróci do popełnienia czynu karalnego. Należy także mieć na uwadze korzyści płynące z rejestracji profilu w registraturze, a mianowicie to, że korzystanie z bazy danych DNA pozwala na natychmiastowe wykluczanie niewinnie podejrzanego z kręgu zainteresowania organów wymiaru sprawiedliwości⁷².

Można wyobrazić sobie sytuację, w której w trosce o dobro nieletniego zrezygnowano by z wprowadzenia informacji o jego profilu DNA do bazy danych, a następnie nieletni, z uwagi na niepowodzenie procesu jego społecznej readaptacji, popełniłby kolejny czyn karalny. Gdyby w sprawie nie było innych dowodów (osobowych, rzeczowych), organy postępowania nie byłyby w stanie ustalić jego sprawstwa. Wydaje się, że nie sposób zaaprobować takiej sytuacji, albowiem byłaby ona niezgodna z poczuciem sprawiedliwości. Tym bardziej, jeżeli ponowne naruszenie obowiązujących norm prawnych miałoby miejsce już po skończeniu przezeń 17. roku życia.

⁷¹ Uwagi poczynione przez Sąd Najwyższy w związku z możliwością zastosowania środków wychowawczych lub poprawczych – wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 października 1982 roku, sygn. IV KR 229/82, OSNPG 1983/4/38 oraz postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2007 roku, sygn. IV KK 459/06.

⁷² P. Wolańska-Nowak, W. Branicki, *Baza danych profili DNA – nowe narzędzie dla wymiaru sprawiedliwości*, „Prokuratura i Prawo” 2000, nr 5, s. 98.

Możliwy do wyobrażenia jest także stan faktyczny, w którym nieletni po ustaleniu jego sprawstwa podwójnego zabójstwa zostaje decyzją sądu rodzinnego umieszczony w szpitalu psychiatrycznym, z którego następnie ucieka i popełnia czyn karalny, a niedostatki dowodowe nie pozwalają na ustalenie kolejnego sprawstwa. Należałoby w tym miejscu zadać pytanie o poszanowanie praw i wolności innych członków społeczeństwa. Co bowiem z prawami pokrzywdzonego kolejnym czynem karalnym popełnionym przez nieletniego (również po osiągnięciu przezeń dorosłości) oraz prawami jego najbliższych? Państwo ma obowiązek zapewnić bezpieczeństwo obywatelom, co przejawia się m.in. w skutecznym ściganiu dokonanych naruszeń prawa.

Wnioski

Analizując postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce, z całą stanowczością należy opowiedzieć się za słusnością przyjętego modelu opiekuńczego. Rozpatrywanie kwestii odpowiedzialności nieletnich za popełnianie czynów karalnych nadal powinno pozostać w zakresie prawa cywilnego. Sędziowie orzekający w sprawach karnych są przyzwyczajeni do innej specyfiki postępowania – hasłem przewodnim orzekania w sprawach nieletnich jest zaś wychowanie, a nie karanie. Już M. Cieślak w 1972 roku stwierdził, że nie jest sprawą irrelewantną, czy organ decydujący o zastosowaniu środków wobec nieletnich jest w zasadzie organem opiekuńczym, czy też w zasadzie organem zwykłego wymiaru sprawiedliwości karnej⁷³. Słuszne jest nastawienie na tworzenie odpowiedniej atmosfery, skupienie na ochronie i opiece nad nieletnimi w miejsce podejścia penalnego.

Niemniej jednak sędziowie rodinni orzekający w postępowaniu w sprawach nieletnich (w pierwszej instancji jako sąd rodzinny w składzie jednoosobowym) powinni mieć szeroki zasób wiedzy z zakresu postępowania karnego, kryminalistyki, psychologii i dziedzin pomocniczych dla procesu. Należy pamiętać, że sprawy nieletnich, w tym sprawy o zbrodnie, rozpoznawane przez sąd rodzinny wymagają szczególnego zaangażowania procesowego. Kumulacja ról śledczego i sędziego jest w tym przypadku w największym stopniu widoczna. Najbardziej optymalnym rozwiązaniem byłoby przydzielanie spraw nieletnich tylko jednemu sędziemu w wydziale rodzinnym i nieletnich (w większych jednostkach kilku sędziom). Taka zmiana organizacyjna pozwoliłaby na specjalizację sędziego w tych szczególnie trudnych, ze względu na podmioty w nich występujące, sprawach. Nie moż-

⁷³ M. Cieślak, op. cit., s. 205.

na także zapominać o tym, że dobrze wykształcona pod względem teoretycznym i praktycznym Policja może efektywniej współdziałać z sądami rodzinnymi, co z kolei będzie przyczyniać się do wykrywania nieletnich sprawców czynów karalnych i zapobiegania przestępczości nieletnich.

Rzeczą oczywistą jest, że to troska o nieletniego, stworzenie warunków powrotu do normalnego życia oraz jego odpowiednie ukształtowanie na przyszłość stanowi główny punkt postępowania w omawianych sprawach. Jednakże nie można zapominać w tym wszystkim o bezpieczeństwie społeczeństwa. Z tego też względu zasadne wydaje się rozbudowanie bazy danych DNA w zakresie nieletnich dopuszczających się czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego. Dopiero wówczas możliwe będzie zwiększenie efektywności działania registratury, dzięki czemu wykrywalność nieletnich sprawców czynów zabronionych przez ustawę jako przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego wzrośnie.

SOME REMARKS ABOUT THE JUVENILE PROCEEDINGS

ABSTRACT

The juvenile delinquency is undoubtedly an important issue in Poland and around the world. It is quite common that "criminal careers" of many adult offenders begin in their nonage. The specialization of judges and law enforcement officers, as well as the wider use of forensic science (including the DNA database), are important measures for increasing the detection of juvenile perpetrators and preventing crimes.

KEYWORDS

the juvenile delinquency, the specialization of judges, the specialization of law enforcement officers, the DNA database

BIBLIOGRAFIA

1. Bojarski T., Kruk E., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, LEX 2016.
2. Branicki W., Kupiec T., Wolańska-Nowak P., *Badania DNA dla celów sądowych*, Kraków 2008.
3. Chodyła B., Kostuj E., Ostrowska K., *Funkcjonowanie zakładów wychowawczych*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1981, t. 12.
4. Cieślak M., *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, [w:] idem, *Dzieła Wybrane, tom V*, Kraków 2011.
5. Czarnecka-Działuk B., *Powrotność do przestępstwa nieletnich w wybranych krajach*, Warszawa 2014.
6. Drapała K., Kulma R., *Powrotność do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze (raport z badań)*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne”, nr 19.

7. Fidelus A., *Przestępczość nieletnich jednym z przejawów patologii społecznej w Polsce końca XX wieku*, „Studia Nad Rodziną” 2000, nr 1 (6).
8. Frey E., *Biology and Juvenile Delinquency*, London 1947.
9. Frey E., *Der Frühkriminelle Rückfallsverbrecher*, Basel 1951.
10. Górecki P., *Postępowanie poprawcze w sprawach nieletnich*, Sopot 1998.
11. Górecki P., *Udział Policji w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 3.
12. Górecki P., *Postępowanie w sprawach nieletnich po nowelizacji z 2013 roku*, „Przegląd Sądowy” 2014, nr 5.
13. Górecki P., Konarska-Wrzosek V., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, LEX 2015.
14. Gruza E., *Przesłuchania szczególne*, [w:] E. Gruza, M. Goc, J. Moszczyński, *Kryminalistyka, czyli rzecz o metodach śledczych*, Warszawa 2011.
15. Grześkowiak A., *Funkcje prawa nieletnich*, [w:] *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, red. P. Hofmański, S. Waltoś, Warszawa 2009.
16. Gutekunst W., *Taktyka przesłuchania nieletniego*, „Problemy Kryminalistyki” 1964, nr 47.
17. Kapelańska-Pręgowska J., *Prawne i bioetyczne aspekty testów genetycznych*, LEX 2011.
18. Klimaszewski S., *Wybrane elementy postępowania w sprawach nieletnich*, Legionowo 2014.
19. Konarska-Wrzosek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, LEX 2013.
20. Korcyl-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004.
21. Korcyl-Wolska M., *Przesłuchanie nieletniego przez policję na podstawie ustawy z 26 października 1982 r. de lege lata i de lege ferenda*, [w:] *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci profesora Tadeusza Hanauska*, red. J. Błachut, M. Szewczyk, J. Wójcikiewicz, Kraków 2001.
22. Korcyl-Wolska M., *Sądy rodzinne w Polsce orzekające w sprawach nieletnich – wczoraj, dziś i jutro*, [w:] *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. B. Stańdo-Kawecka, K. Krajewski, LEX 2011.
23. Locard E., *Dochodzenie przestępstw według metod naukowych*, tłum. R. Merson, E. Wiśniewski, Łódź 1937.
24. Mende W., *Ocena postępowania w sprawach nieletnich z perspektywy Policji*, [w:] *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Warszawa 2014.
25. Sołtyszewski I., *Możliwości wykorzystania bazy DNA w procesie wykryczym*, [w:] *Rozprawy z Jałowcowej Góry. Materiały z III Zjazdu Katedr Kryminalistyki*, red. J. Wójcikiewicz, Kraków 2004.
26. Stankiewicz J., *Recydywa wśród młodocianych sprawców przestępstw w świetle teorii społecznego uczenia się*, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2016, nr 6.
27. Stańdo-Kawecka B., *Od opieki do odpowiedzialności*, LEX 2007.
28. Strzembosz A., *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984.
29. Szelhaus S., *Młodociani recydywiści. Społeczne czynniki procesu wykołajania*, Warszawa 1969.
30. Wolańska-Nowak P., Branicki W., *Baza danych profili DNA – nowe narzędzie dla wymiaru sprawiedliwości*, „Prokuratura i Prawo” 2000, nr 5.

Informacje o autorach

Aleksandra Belina – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Do jej zainteresowań badawczych należą kwestie związane ze społeczeństwem obywatelskim, zróżnicowaniem kulturowym, a także funkcjonowaniem trzeciego sektora w Polsce i na świecie oraz zarządzaniem w organizacjach pozarządowych. Ukończyła socjologię w Instytucie Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego oraz pedagogikę na Wydziale Pedagogicznym UW. Wielokrotna stypendystka oraz uczestniczka konferencji ogólnopolskich i zagranicznych. Z zamiłowania trenerka i koordynatorka, współpracująca od 8 lat z organizacjami pozarządowymi.

Barbara Cyrek – doktorantka w Instytucie Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, absolwentka Wydziału Humanistycznego Akademii Górniczo-Hutniczej. Zainteresowania badawcze realizuje w obszarze nauk o mediach.

Magdalena Debita – doktorantka na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze: bioetyka, in vitro, badania prenatalne, nauka społeczna Kościoła katolickiego, prawo administracyjne.

Agata Gomółka – doktorantka na Wydziale Zarządzania i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, absolwentka ekonomii (specjalności: ekonomia międzynarodowa, rachunkowość i zarządzanie finansami) na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz zarządzania zasobami ludzkimi na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Dwukrotna laureatka stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego za osiągnięcia w nauce oraz stypendystka programu ERASMUS. Zainteresowania badawcze: międzypłciowa luka płacowa ze szczególnym uwzględnieniem zjawisk kary rodzicielskiej i macierzyńskiej.

Mateusz Janas – doktorant Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

Maciej Marcinowski – student prawa na Uniwersytecie Śląskim. Interesuje się kryminalistyką, regulacjami prawnymi funkcjonowania sił bezpieczeństwa oraz zagadnieniem wykorzystania inteligencji obliczeniowych w badaniach kryminalistycznych.

Onyebuchi Daniel Nlewem – absolwent Nnamdi Azikiwe University (Nigeria) oraz Lancater University (Wielka Brytania), doktorant w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania badawcze: socjologia polityczna, etniczność i nacjonalizm, konflikty etniczne.

Agnieszka Podemska – doktorantka w Katedrze Kryminalistyki na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, aplikantka w Krajowej Szkole Sądownictwa i Prokuratury. Zainteresowania badawcze: prawo i postępowanie dowodowe, baza danych DNA.

Michał Szymański – student V roku prawa na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, seminarzysta w Katedrze Prawa Konstytucyjnego UJ. W swych badaniach zajmuje się stykiem prawa konstytucyjnego i prawa karnego, parlamentaryzmem, partiami politycznymi, prawami człowieka, doktrynami politycznymi i prawnymi, w szczególności myślą konserwatywną i narodową.

Ewelina Targosz – doktoranta Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, magister stosunków międzynarodowych. Autorka publikacji dotyczących bezpieczeństwa oraz zagadnień socjalno-ekonomicznych Bałkanów Zachodnich. W latach 2015–2016 redaktor naczelna czasopisma „Consensus. Studenckie Zeszyty Naukowe”, wydawanego przez Wydział Politologii UMCS. Autorka raportu *Press Freedom in the Western Balkans – Still a Long Way to Go* opublikowanego na stronie Szwedzkiego Instytutu Spraw Zagranicznych “The Blog: International Voices” (7.11.2014). Zainteresowania badawcze: Bałkany Zachodnie ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju ekonomicznego oraz integracji europejskiej.

Anna Wójciuk – mgr, absolwentka filologii polskiej, doktorantka w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Śląskiego. Autorka artykułów poświęconych zjawisku reklamy: *Skuteczne przekonywanie w przekazach reklamowych. Językowe środki perswazji stosowane w kampaniach społecznych*, „Linguarum Silva” 2016, t. 5, s. 169–182; *Perswazja w reklamach społecznych*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne” 2016, nr 13, s. 109–125; *Reklama komercyjna i reklama społeczna – różnice i podobieństwa*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2017, nr 16, s. 27–43. Zainteresowania badawcze: perswazyjna funkcja języka, reklama, medialna autoprezentacja.

ZESZYTY NAUKOWE TOWARZYSTWA DOKTORANTÓW UJ NAUKI SPOŁECZNE

Czasopismo naukowe wydawane od 2010 roku jako półrocznik, a od 2016 roku jako kwartalnik przez Towarzystwo Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. W ramach serii społecznej „Zeszytów Naukowych TD UJ” publikowane są teksty z różnych dyscyplin, głównie historii, socjologii, ekonomii i prawa. Na łamach czasopisma publikujemy:

- artykuły naukowe,
- opracowania będące wynikiem badań empirycznych,
- raporty i komunikaty,
- recenzje i omówienia tekstów ważnych dla danej dyscypliny,
- sprawozdania z konferencji, sympozjów, sesji naukowych, warsztatów.

Teksty publikowane na łamach „Zeszytów Naukowych” poddawane są procedurze recenzowania opisanej na stronie internetowej www.doktoranci.uj.edu.pl/zeszyty/pliki-do-pobrania, ponadto informuje się, że Redakcja zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego prowadzi działania antyghostwritingowe.

Osoby zainteresowane opublikowaniem tekstu w „Zeszytach Naukowych TD UJ” proszone są o nadsyłanie materiałów w języku polskim lub w jednym z języków kongresowych. Do druku przyjmowane są wyłącznie prace oryginalne, wcześniej niepublikowane. Materiały powinny zawierać dodatkowo streszczenia w języku polskim i angielskim, słowa kluczowe w języku polskim i angielskim oraz bibliografię, a także notę o Autorze wraz z afiliacją i adresem mailowym. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzania zmian w tekście. Na ostatnim etapie przygotowywania publikacji przewidziana jest także korekta autorska i autoryzacja.

Kontakt z redakcją: spoleczneznuj@gmail.com

Adres redakcji: ul. Czapskich 4/14, 31-110 Kraków

